

Հանրապետություն

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

Ա.

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՔԷՕՍԵԵԱՆԻ

Կազմեց եւ ծանօթագրեց
ԳՐԻԳՈՐ ՔԷՕՍԵԵԱՆ

Library of Congress Catalog Card Number: 2001097383

NAMAGANI

Volume A

Letters from Shahan Shahnour to Krikor Keusseyan

Edited by Krikor Keusseyan

Copyright © 2001 by Krikor Keusseyan.

All rights reserved under international and Pan-American Copyright
Conventions.

For information address:

Krikor Keusseyan, 50 Watertown Street, Watertown, MA, 02472, U.S.A.

Mayreni Publishing 2001

Հանրապետություն

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

Ա.

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՔԷՕՍԷԵԱՆԻՆ

**Կազմեց, Խմբագրեց եւ Ծանոթագրեց
ԳՐԻԳՈՐ ՔԷՕՍԷԵԱՆ**

Մասնավոր շնորհակալություններս՝

Պրն. Ժիրայր Դանիելեանին (Կ. Լ. Նազարեան Հիմնադրամ, Լիբանան), Դոկտ. Արա Ղազարեանին (Հայ Մշակութային Հիմնարկություն), Դոկտ. Վաչէ Ղազարեանին (Մայրենի Հրատարակություն), Դոկտ. Գրիգոր Ծ. Վրդ. Մազաութեանին (Ա.Մ.Ն.), Տիկ. Արփիկ Միսաքեանին («Յաւաջ», Ֆրանսա), որոնք տարբեր բնույթի իրենց սիրալոծար օժանդակությունը ընծայեցին այս հատորին հրատարակութեան աշխատանքին:

Նույնպէս շնորհակալություններս՝

Կարպիս Լ. Նազարեան Հիմնադրամին (Լիբանան)

Գ. Բ.

Շահան Շահնուր (1903-1974)

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ծահան Ծահնուրի ինծի յլած նամակներուն առանձին հատորով հրատարակութեան գաղափարը ծնաւ երբ իր մահուան 26-րդ տարելիցին առթիւ փունջ մը նամակներ հրատարակեցի Փարիզի *Յառաջ* օրաթերթին մէջ: Ժամանակն էր որ մէկը առնէր նախաքայլը մեծանուն գրագէտին ամբողջական նամականիին պատրաստութեան աշխատանքին, որ կը խորհիմ կը մնայ բաղձանքը բոլոր գրասէրներուն եւ գրականագէտներուն: Հրատարակութեան նախաձեռնութիւնս կը միտէր նաեւ անձնական վկայութիւններս բերելու նամակներուն բովանդակութեան առընչակից շարք մը կէտերու շուրջ:

Մեծ մարդոց, մասնաւորաբար արուեստագէտներուն նամակները միշտ ներկայացուցած են առանձին շահեկանութիւն մը, անոնց ընդհանուր գործին կողքին: Այդ օրը օրին գրուած եւ երբեմն անփութօրէն կամ հապճեպով թուղթին յանձնուած տողերը անգաղտնապահ լուսարձակներ են, որոնք եթէ անպայման չեն բացայայտեր բոլոր ծալքերը հոգիի մը, գոնէ կը ծառայեն աւելի յստակօրէն դիմագծելու հեղինակ մը յաւելեալ մեկնութիւն մը տալով իր գործին եւ ի հարկին՝ նոր երանգատրումով մը տարագելու վաստակ մը: Տարբեր չէր կրնար ըլլալ Ծահնուրի պարագային, որքան ալ ան իւրապատուկ խնամք, բծախնդրութիւն եւ վերապահութիւն ցոյց տուած ըլլար իր գրարար արտայայտութիւններուն եւ արտայայտածներուն մէջ:

Նամակ մը, երբ պաշտօնական չէ, միշտ ինքզինք կը մատնէ կողմով մը: Ու կարելի չէ շուրջ քսանամեակ մը «պաշտօնական» մնալ մէկու մը հետ, երբ ան նկատուած է բարեկամ, եւ որուն հետ հաւատարմօրէն պահուած է նամակագրութիւն մը անձնական եւ ազգային կեանքի ելեւէջներու ընթացքին: Թող որ Ծահնուր երբեք չէ փորձած եւ չէ ուզած երեւի տարբեր՝ քան ինչ որ էր առաջին օրէն, իբր ազգային եւ արուեստի հարցերու շուրջ իր հաստատ համոզումները ունեցող եւ զանոնք խիզախօրէն արտայայտող արուեստագէտ մը: Այսուհանդերձ, այս նամակները, գրի առնուած տարբեր տրամադրութիւններու եւ պայմաններու ներքեւ, կը ծառայեն աւելի հարազատօրէն պատկերելու մարդը եւ գրողը:

Հատորին մաս կազմող նամակները կ'ընդգրկեն 1955-1974 շրջանը, որ բախտորոշ տարիներ են «Նահանջ»ի հեղի-

նակին կեանքին մէջ իբրև անհատ եւ գրող, ֆիզիքսապէս եւ հոգեպէս: Ասիկա այն շրճադարձային հանգրուանն է, երբ Շահնուրի առողջութիւնը կը գտնէ իր յարաբերաբար կայուն վիճակը ու վերջ կը գտնեն իր տաժանելի փոխադրութիւնները բուժարանէ-բուժարան եւ հիւանդանոց, Հարաւային Ֆրանսայի Փիրենեան լեռներու շրջանը: Բարեբախտ կազադրութեամբ մը նաեւ՝ Շահնուր վերջնականօրէն կը տեղաւորուի միջերկրական-եան Սէն-Ռաֆայէլի Հայկական Տունը, ուր կը ստանայ խնամք եւ հոգածութիւն, նույնիսկ գուրգուրանք, բաներ՝ որոնցմէ ցաւագինօրէն զրկուած էր իր տաժանելի եւ տառապակոծ կեանքին ընթացքին: Ասիկա նաեւ շրջանն է, երբ Շահնուր վերադարձ կ'ընէ Հայ գրականութեան եւ Հայկական կեանքին, շուրջ քսանամեակ մը անկէ հեռանալէ ետք,- ժամանակամիջոց մը՝ որ կը ծառայէ նախանձելի անուն մը կերտելու եւ անելի եւս հանրածանօթ դառնալու, որպէս ֆրանսագիր բանաստեղծ *Արմէն Լիպէն*:

Շահնուր ըմբոստ եւ անհանգստացնող գրող մը եղած էր իր երիտասարդութեան, նույնը կը շարունակէ ըլլալ իր հասուն տարիքին: Կեանքի փորձառութիւնը եւ գրողի հասունութիւնը իր մօտ ի հարկին պիտի փոխեն ձեւականը, արտաքինը, սակայն անաչալ պիտի մնայ իր խոր հաւատարմութիւնը եւ նախանձախնդիր մօտեցումը հանդէպ Մեծափառ Գրականութեան եւ Արուեստին: Ինք ժամանակ պիտի ունենայ անելի ամփոփուելու եւ կոկելու իր լեզուն, խնամելու գրութիւններուն կառուցը եւ, ի հարկին, զանոնք խորացնելու նոր աստիճանով եւ տարածքով: Աշխատանք մը՝ որ օրինակ «Լիքսէմպուրկի Պահապանը» գրութեան վերամշակման մասին իրեն ըսել պիտի տայ. «անանուն հաւկիթ մըն էր, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, որմէ դուրս ելաւ անսովոր թռչուն մը որ երկիր եւ երկինք կը փոխէ» (16 Փետրուար 1972 թուակիր նամակ): Սակայն թիրըմբոնողութիւն է ասկէ մեկնելով - ինչպէս իր վերամշակած միւս գրութիւններուն պարագային - Շահնուրի մէջ փորձել տեսնել դիրքի եւ մտածողութեան փոփոխութիւն: Առաւելագոյն պարագային, տարբերութիւնը կը կայանայ իր հետեւեալ հաստատումին մէջ, որ վերոնշեալ նամակին շարունակութիւնն է. «Գալով այն հաստատումիդ թէ մասամբ զսպած եմ այն գրոհը, որով կը հարուածէի անցեալին մեր թերութիւններն

ու սխալները, այդ հաստատումը ճիշդ է եւ ճիշդ չէ: Թափը նույնն է, ո՛չ հաւատքը. նուազ կը հաւատամ քննադատութեան օգտակարութեան, երբ այլեւս գիտեմ թէ մեր գրականութիւնը միջակէն վար բան մըն է, եւ թէ քիչ մը աւելորդ եւ նույնիսկ անգութ աշխատանք է հարուածել գրիչներ, որոնց կը պակսի հիմնականը. տաղանդը: Ո՛չ թէ վառարանը, այլ բոցը: Ո՛չ թէ զգացումը, այլ զայն փոխանցելու կարողութիւնը»:

Իր նամակներուն մէջ կ'արտացոլան, երբեմն թէկուզ պարբերութեամբ մը, ազգային եւ գրական կեանքը յուզող յատկանշական իրադարձութիւններ, նույնպէս՝ անձնական մտահոգութիւններ: Այդ եղելութիւնները եւ իր խոռվքը կոչուեցան *Ազատն Կոմիտաս*, *Նարը Լերան Վրայ* (Կոստան Զարեան), *Նօթեր* (Վազգէն Ծուշանեան), *Գողգոթա* (Թէոդիկ), *Այրուած Այգեստաններ* (Գուրգէն Մահարի), *Փարիզի Ազգային կալուածք*: Նույնիսկ 1958-ին իր վերամշակած գրութիւններուն հատորով հրատարակութիւնը - *Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր* - որ նկատուեցաւ իր պաշտօնական վերադարձը Հայ գիրին (թէեւ տարի մը առաջ տարբեր պայմաններով իրմէ գրութիւն մը լոյս տեսած էր «Յառաջ»ի մէջ), ստեղծեց - վերստեղծե՛ց - մեր ազգային կեանքի աւազանին մէջ հին եւ նոր յուզումներ, մեծապէս խանդավառ դրականին կողքին տեղ-տեղ ժխտական ծանօթ ալիքներ: Այդպէս էր եղած եւ այդպէս մնաց Ծահնուր, որ բացառիկ պերճանքը ունեցաւ իր անուան շուրջ անտարբերներ չունենալու, ու այդ՝ մինչեւ իսկ այսօր, իր մահէն աւելի քան քառորդ դար ետք, քանի կը շարունակէ նոյն աւանդութեամբ իր կողքին ունենալ զանգուածներ եւ իր դէմ՝ յամեցող ջղագրգիռ քննադատներ - երկու տարբեր հաւատարմութիւններ...:

Ներկայ հատորը կը կազմէ Ծահնուրի *Ամբողջական Նամականցի*ի ծրագրին առաջին մասը, - մո՛տքը: Ան հասկաքաղ մը չէ, այլ արխիւային աղբիւր մը, այլապէս շարք մը նամակներ հոն պիտի չերեւային, իսկ ուրիշներէն պիտի զեղչուէին պարբերութիւններ(*): Բնագրի ամբողջականութեան - բացի ուղղագրական եւ կէտադրական նուազագոյն հպումներէ - հանդէպ այս մօտեցումը պատճառ եղաւ որ հոն հրատարակուին նաեւ ինծի ծանօթ անուններու եւ նույնիսկ բարեկամ գրողներու հանդէպ աննպաստ ակնարկութիւններ, որոնց

համար կ'ապաւիճիմ արխիւային հրատարակութիւններու հարազատութեան կարելորութեան մասին իե՛նց յարգալի ըմբռնողութեան: Ծահնուր անհանգստացնող էր իր գրականութեամբ, պատճառ մը չկար որ ան նոյնը չըլլար իր նամակագրութեամբ:

Ներկայ հատորին առաջին մասը կը բաղկանայ 72 նամակներէ, որոնց չորսը ուղղուած են իմ միջոցովս ուրիշներու, իսկ Յաւելուած բաժինին մէջ տեղ գտած են նաեւ չորս ուրիշ նամակներ, հասցէագրուած այլ անուններու: Անոնց ներկայութիւնը կ'արդարանայ - անկախ իրենց շահեկանութենէն - որպէս լրացուցիչ եւ պարզաբանող գրութիւններ այն հարցերուն՝ որոնց անդրադարձը կայ հրատարակուած նամակներուն մէջ:

Ծահան Ծահնուր ժլատ չէ եղած իր նամակագրութեան մէջ: Ան սիրայօժար պատասխանած է իր ստացած նամակներուն, երբեմն առանց նոյնիսկ ճանչնալու անոնց հեղինակները, որպէս պարզ քաղաքավարական կամ կենցաղավարական արարք,- *էլէկանս*: Իր թղթակցութիւններուն մէջ մասնաւոր տեղ կը գրաւեն, որպէս արժէք եւ քանակ, իր նամակները Արփիկ Միսաքեանին, Գեղամ Ֆէնէրճեանին եւ Գուրգէն Մահարիին - յիշած ըլլալու համար այս երեք դէմքերը - որոնց առաձին երկուքին հետ Ծահնուր ունեցած է բարեկամական սերտ կապեր, իսկ Մահարիի պարագային՝ գրագէտի սրտակցութիւն: Այս տողերը ստորագրողին մաղթանքն է որ այս հրատարակութեան հետեւին ուրիշներ, ամբողջացնելու համար շարքը *Նամականիին*, օգտագործելով առաջին հերթին Ծահնուրի արխիւները որոնք կը գտնուին Երեւանի Զեռագիրներու Թանգարանը եւ Արփիկ Միսաքեանի մօտ:

Այդ պարագային է միայն որ հնարաւոր պիտի ըլլայ լիովին արժեւորել Ծահնուրի նամակագրութիւնը:

Պոստոն, Նոյեմբեր 2001

ԳՐԻԳՈՐ ՔԷՕՍԷԵԱՆ

(*) Հակառակ այս հաստատումին, պատեմ նկատուած էր որ զեղջուիկ կարգ մը բաւեր կամ տողեր:

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

Saint-Regis, 14 juillet

Cher Monsieur Frotin,

Je suis très heureux de recevoir votre lettre,

et de vous en remercier. Je suis sûr que vous
serez très intéressé par les résultats de
nos recherches. Les résultats de nos
recherches sont les suivants : 1) Les
résultats de nos recherches sont les
suivants : 1) Les résultats de nos
recherches sont les suivants : 2) Les
résultats de nos recherches sont les
suivants : 2) Les résultats de nos
recherches sont les suivants : ...

Les résultats de nos recherches sont les
suivants : 1) Les résultats de nos
recherches sont les suivants : 2) Les
résultats de nos recherches sont les
suivants : 2) Les résultats de nos
recherches sont les suivants : ...

Les résultats de nos recherches sont les
suivants : 1) Les résultats de nos
recherches sont les suivants : 2) Les
résultats de nos recherches sont les
suivants : 2) Les résultats de nos
recherches sont les suivants : ...

Les résultats de nos recherches sont les
suivants : 1) Les résultats de nos
recherches sont les suivants : 2) Les
résultats de nos recherches sont les
suivants : 2) Les résultats de nos
recherches sont les suivants : ...

Les résultats de nos recherches sont les
suivants : 1) Les résultats de nos
recherches sont les suivants : 2) Les
résultats de nos recherches sont les
suivants : 2) Les résultats de nos
recherches sont les suivants : ...

Les résultats de nos recherches sont les
suivants : 1) Les résultats de nos
recherches sont les suivants : 2) Les
résultats de nos recherches sont les
suivants : 2) Les résultats de nos
recherches sont les suivants : ...

Très
cordialement
votre
ami
Jean Frotin

9 Ապրիլ 1955

Սիրելի ընկերներ¹,

Թոյլատրեցե՛ք որ այսպէս կոչեմ ձեզ, որպէսզի ստանամ, ո՛չ թէ անկարելի թարմութիւն մը տարի՛քի, այլ քիչ մը խանդավարութիւն եւ կրակ ձեր ուսանողական ջերմ շրջանակին մէջ: Դուք սիրելի է՛ք ինձ, աւելի քան ոեւէ գրասէր, քանի որ Մերձաւոր Արեւելի հայութեան, այլ մանաւանդ անոր երիտասարդութեան վիճակուած է պահել ու պահպանել հայ լեզուն, լաւագոյնս մշակել հայ գրականութիւնը, գայն մանաւանդ տանիլ նորագոյն յաղթանակներու:

Այսպէս ըմբռնուած՝ Մայիսի Գրական Երեկոն սիրելի է ինձ: Կարծեմ պէտք չունիմ ըսելու թէ, գրականութեան սերը մարդ լաւագոյնս կրնայ տանիլ միայն մէ՛կ տեղ — իր ներաշխարհին մէջ: Ո՛չ այլուր: Հանդէսներն ու ժողովները լիովին կ'արդարացնեն իրենց գոյութիւնը երբ յարգանքի առարկայ եղող հեղինակէն եւ անոր երկերէն անդին կ'անցնին, նամբայ բանալու համար նո՛ր նուաճումներու:

Ներփակ պիտի գտնէ՛ք իմ մէկ լուսանկարս, որ անպատեհութիւնը ունի հին ըլլալու: Բայց նորերս շատ փոքրիկ բաներ են: Գալով ձեր երկրորդ խնդրանքին, ան ֆրանսերէն կարն գրութիւն մըն է, Vingt-Deux^{2*}, որ լոյս տեսած է փարիզեան revue-ի^{**} մը մէջ: Թերեւս կարդացած է՛ք գայն Transfert Nocturne³ գրքիս մէջ (Editions Gaston Gallimard) որ կը պարունակէ հիւանդանոցի եւ sana-ի^{***} իմ յուշերս: Ներփակ էջը անցած ըլլալով գրաշարի ձեռքէ, շատ մաքուր չէ: Քանի մը շաբաթ է ի վեր անկողին ըլլալով, միջոցը չունիմ կրկին մեքենագրելու գայն: Ներողամիտ եղէ՛ք: Անկեղծ շնորհակալութիւնս յայտնելով ձեր այնքա՛ն ջերմ եւ գեղեցիկ նամակին համար, կ'ուղղեմ ձեր բոլորին իմ սիրալիր ողջոյնս:

Շահնուր Քէրէսթէնեան

* *Քսաներկու խորագիրով:*

** Գրական հանդէս:

*** Բուժարան:

Սիրելի բարեկամս,

Անկեղծ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ որ յոգնութիւնը ստանձնած է՛ք ինծի դրկելու Զարթօնք ի⁴ երեք թիւերը, որոնք կը պարունակէին Ս. Պալաթոնի⁵ ուսումնասիրութիւնը:

Գրութեան հեղինակը անձանօթ է ինծի, բայց գրականութեան մէջ անձնական ծանօթութիւնը անհրաժեշտ չէ, որպէսզի բարեկամութիւններ ստեղծուին հեռուէն հեռու, առանց նոյնիսկ որ հեղինակ մը անոնցմէ տեղեակ ըլլայ:

Ա՛յդ իսկ պատճառաւ, ինծի ուղղուած լիաբունն ներբողներէն կը գեղջեմ մէկ կարեւոր բաժին մը, որ բացորոշապէս կը վերաբերի այդօրինակ բարեկամական զգացումի մը: Մաղթելով որ շուտով խաղաղի ձեր երկիրը⁶, եւ տեղւոյդ Հայութիւնը գերծ մնայ նորանոր աղէտներէ, ձեզ կ'ուղղեմ իմ լաւագոյն բարեւներս:

Շահան Շահնուր

15 Յուլիս 1955

Պէյրուքի Հայ Համալս. Ուսանողական Միութեան
միջոցաւ Պ. Գրիգոր Քէօսէեանի

Սիրելի ընկերներ,

Ձեր երեք առաժամները ստացայ յաջորդաբար, քանի մը օրուան ընդմիջումով: Նաև *Յարգանքի* տետրակը, յետոյ 49,000 ֆրանկնոց mandat-poste-ը *, եւ այսօր ալ ձեր 10 Յուլիս թուակիրը: Այլ խօսքով զիս երեք անգամ զարմացուցիք, խնոովեցիք եւ հպարտացուցիք:

Հպարտացուցիք, - քանի որ Հայ գրագէտ մը չի կրնար չը-հպարտանալ երբ կը հաստատէ թէ գաղթաշէտարհի մէջ գոյութիւն ունի գէթ մէկ հատիկ կեդրոն մը, ուր համալսարանական ուսանողներ սերտօրէն կապուած կը մնան Հայ Մշակոյթին, մինչ Ֆրանսայի թէ Ամերիկայի մէջ անոնք կը հեռանան անվերադարձ:

Ձարմացուցիք, - քանի չէի սպասեր որ Լիբանանի պէս փոքրիկ երկրի մը մէջ կարելի ըլլայ լոյս ընծայել *Յարգանքի* նման տետրակ մը, այնքան գեղատեսիլ եւ նաշակաւոր, երբ ո՛չ իսկ հարուստ ազգեր այդպիսի բազմածաես բաներ կ'ընեն գրական երեկոյթի մը առթիւ:

Եւ նաեւ խոովեցիք զիս, խորապէս յուզեցիք զիս, գիտէ՞ք թէ ինչու: Կան գրագէտներ, որոնց համար երկ մը տեսակ մը սանդիխամատ է, որուն շնորհիւ յաջողած են յառաջանալ եւ բարձրանալ իրենց իմացական եւ ոգեկան աշխարհին մէջ: Անշուշտ թէ երկը, որ իր դերը կատարած է, պիտի մնայ սիրելի հեղինակին (սիրելի եւ attendrissant)**: Բայց ան պիտի թուի նաեւ անկատար, քանի որ այդ անցեալ երկը եւ անոր ծնունդ տուող շրջանը dépassés*** եղած են: Այդպէս ալ ես քիչ մը իրական շփոթութեամբ է որ կը կարդամ հին գրութիւններս, նամանաւանդ լրագրական յօդուածներս, որոնք անպատեհութիւնը ունին գրուած ըլլալու արագ, եւ այնպիսի շրջանի մը երբ հիւանդութիւնս նոր աւերներ գործած էր: Այդ էջերը կը կարօտին վերաքննութեան:

Մինչ *Ջարթօնք* կը գոհանայ պարզ տեղեկատուութեամբ,

* Գանձային վճարագիր:

** Սրտաշարժ

*** Ժամանցուած, անցած:

*Ազդարար*⁷ չի վարանիր նիւթը խորացնելու բանիմաց եւ մտացի տորհրդածութիւններով: Միայն թէ ան գրչավրէպ մը գործած է գրելով.- «Շ.Շ. լիքն պատնէշը». խօսք որ հոմանիշ է կամաւոր դասալիւումի: Պէտք է ըսել.- «Ստիպուեցաւ լիել պատնէշը»: Արդարեւ, իմ վերջին յօդուածս դեռ չէր տպուած երբ հիւանդութիւնը կը զգեսնէր զիս ու կը հեռացնէր Փարիզի հայկական միջավայրէն:

Նոյն *Ազդարար*⁸ կը գրէ.- «Վահէ-Վահեան⁹ հերքեց Շ.Շ.-ի հասցէին ուղղուած բոլոր գրպարտութիւնները, եւ փաստեց թէ ան այլասերած մը չէ»: Ո՛չ գրպարտութիւններուն տեղեակ եմ, ոչ ալ այլասերումներուն աստիճանին, քանի որ ոչ ոք խելք կ'ընէ հասցէիս դրկելու Հայ Մամուլի մէջ երեւցած ա՛յն գրութիւնները, որոնք ինծի կը վերաբերին, անոնք ըլլան նպաստաւոր թէ աննպաստ: Աւելի՛ն կայ. երբ գրական քօնիկագիր մը պէտք ունենայ տեղեկութեանց, փոխանակ ինձ ուղղակի գրելու եւ անհրաժեշտ ծանօթութիւնները քաղելու, կը բաւականանայ վարկածներով, ենթադրութեամբ եւ ըսի-ըսաւով: Ես նամակ մը անպատասխանի չեմ թողուր, երբ տեսնեմ թէ ան կուգայ խելամուտ անձի մը կողմէ:

Գալով ձեր դրկած գումարին այո՛, նիշդ է թէ հայ գրագետը ապրուստի միջոց չունի, ինչպէս որ չունի ֆրանսացի բանաստեղծը: Բայց այնքան ատեն որ *սանա*-ի մէջ կը գտնուիմ եւ այդպէսով գերծ եմ օրապահիկս շահելու մղձաւանջէն, անկեղծօրէն եւ մեծապէս երջանիկ կ'ըլլամ եթէ չկատարէք ոեւէ նիւթական զոհողութիւն ինձ համար: Յայտնելով հանդերձ իմ շատ շատ խորին շնորհակալութիւնս բոլորիդ, կ'աղաչեմ որ եթէ յատաջիկային այս կարգի գումար մը հաւաքուի, դուք զայն յատկացնէք ձեր պատշաճ նկատած Մշակութային մէկ ընկերակցութեան, եւ կամ գրական թերթի մը:

Սիրալիր բարեւներով կը մնամ, Ձերդ

Շահնուր Քերէսքէնեան

Այսօր *poste*-ին* պիտի յանձնուի *Transfert Nocturne*-էն երկու օրինակ: Անոնցմէ մէկը Վահէ-Վահեանի համար եթէ կը փափաքի:

* Թղթատարութեան:

25 Օգոստոս 1958

Սիրելի Գրիգոր Քեօսէեան¹⁰,

Երբ կը գրէի շնորհակալութեան տումս, կը կարծէի ուղղել անձանօթ գրասէրի մը, մինչ կը տեսնեմ որ դուք ուրիշ մէկը չէ՞ք այլ եթէ ոչ այն անձը որ «Գրական Երեկոյ»ի գրքոյը խմբագրած էր, հագուագիւտ նաշակով եւ անթերի գիտութեամբ: Կը խոստովանիմ (ամօթով) որ մոռցած էի ձեր անունը: Կ'աղաչեմ, ներողամիտ եղէ՛ք:

Անմիջապէս ըսեմ որ, վերաբնութեան այդ աշխատութիւնը կատարած եմ արդէն, եւ ձեռագիրս պատրաստ է: Հարիւր էջնոց ձեռագիր մըն է ան (սովորական տետրակի ծաւալով) եւ կը կոչուի *Միրս Մրտի*¹¹: Ըլլալով խստապահանջ եւ դժուարահան, առած եմ փոքր թիւով յօդուածներ միայն: Ինչպէս քաջ գիտէ՛ք, լաւագոյն է հրատարակել վտիտ տետրակ մը որ արժէքաւոր է, քան թէ հաստափոր այլ փուն հատոր մը, հոն թիւերով ամէն ինչ:

Անցեալ աշնան է միայն որ ձեռքս անցան գրութիւններս (ո՛չ բոլորը դժբախտաբար) որոնց բովանդակութիւնը ինծի զարմանք պատճառեց: Մոռցած էի գրեթէ ամէն բան: Մոռացումս ձեզ պիտի չզարմացնէ բնաւ եթէ գիտնա՞ք թէ 1939-էն ի վեր ինչքան փոթորիկներ եւ ցնցումներ կրած եմ: Եւ ըսել թէ անոնք հեռո՛ւ են վերջացած ըլլալէ:

Երբ աւարտեցի վերաբնութեան եւ յղկումի աշխատութիւնը, տեսայ թէ զիրքը աւելի կարեւոր է՝ քան ինչ որ կը սպասէի: Կը մնայ հրատարակել գայն:

Դժբախտաբար մեր ծանօթութիւնը բաւականաչափ չէ: Բարի կ'ըլլա՞ք լուսաւորել լապտերս տալով մէկ քանի տեղեկութիւններ ձեր եւ ձեր ընկերներուն վրայ (ըսել կ'ուզեմ՝ ձեր գործակիցներուն) որպէսզի աւելի լաւ նանչնանք մէկգմէկ: Միթէ դուք հրատարակչական գործո՞վ կը զբաղի՞ք, թէ չէ պիտի գործէ՞ք իբրեւ պարզ գրասէր: Գրական անձնական հրատարակութիւններ ունի՞՞ք: Եթէ այո բարի կ'ըլլա՞ք ինծի ղրկել ձեր երկերը: Ինչպէս գիտէ՛ք, նման բոլոր չափաւոր անձերու ես ալ կը խրոչիմ կուսակցական ծայրայեղ խմբակցութիւններէ:

Ուրախ կ'ըլլամ եթէ համաձայնիմ շուտով, եւ գործը գլուխ հանենք միասնաբար:

Այժմէն իսկ կրնամ թուել պայմաններս, որոնք շատ պարզ են:

1- Գիրքը հրատարակուի այնպես՝ ինչպես որ է: Եթէ *approuver** չընէ՛ք անոր պարունակութիւնը կամ թէ՛ եթէ ծագի ուրիշ ոեւէ արգելք, ձեռագիրս ինձի վերադարձուի պարգապէս:

2- Հրատարակութեան պարագային՝ ինձի ոչ մէկ վարձատրութիւն չըլլայ:

3- Փորձերը տեսնենք երկուքս ալ: Թե՛ դուք եւ թէ ես:

4- Գիրքին նիւթերը (թուղթ, տառ, կազմ) նման ըլլան, անշուշտ կարելիութեան սահմանին մէջ, *Յարպէզներուն*:

գ- Եթէ գիրքը շահ բերէ, այդ շահը ամբողջութեամբ յաւկացնել մշակութային ընկերակցութեան մը (Օրինակ, ձեր Համալսարանական Միութեան. եթէ այս վերջինը կուսակցական բնոյթ չունի):

Ահա այսքան: Ինչպէս ըսի քիչ վերը չկրցի ձեռք անցնել բոլոր յօդուածներս: Բայց գրեցի Փարիզ բարեկամի մը, որպէսզի կարելին ընէ ինձի հայթայթելու համար անոնք որոնք կը պակսին: Այս վերջիններս արժանի^օ են թէ ոչ գրքիս մէջ մտնելու: Զանոնք տեսնելէ վերջ միայն կրնամ որոշում մը տալ: Երկու երեք շաբթուան խնդիր է:

Կարծեմ ըսի կենսականը: Կ'սպասեմ ձեր պատասեանին, մաղթելով որ յաջողի ձեր ձեռնարկը:

Զերմ բարեւներով
Շահան Շահնուր

* Համաձայն գտնուիլ, վաւերացնել:

22 Սեպտ. 1958

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան

Մանրամասնօրէն պատասխանեցի ձեր 3 Օգոստոս թուակիր երկար նամակին բայց ոեւէ պատասխան ստացած չըլլալով ցարդ, անգամ մը եւս կը գրեմ ըսելու համար որ, ամբողջութեամբ վերաճնած եմ հին յօդուածներս (գէթ անոնցմէ անոնք որ արժանի են վերհրատարակման) եւ գիրքս պատրաստ է տպագրութեան:

Եթէ կը խորհիք որ կարելիութիւնը կայ գայն լոյս ընծայելու ձեր երկրին մէջ բարի եղէք իմացնել ինծի: Ապահով եղէք որ պատրաստ եմ հաւանական հրատարակիչի մը տալու այն բոլոր դիւրութիւնները զորս կրնամ տալ: Ինչպէս արդէն ըսած էի պատասխանիս մէջ նիւթական ոեւէ ակնկալութիւն չումիմ այս կարգի հրատարակութենէ մը: Փափաքս միայն այն է որ այդ հին գրութիւնները գտնեն վերջապէս իրենց իսկական դիմագիծը, շնորհիւ անհրաժեշտ սրբագրութեանց եւ ընդլայնումներու:

Սպասելով ձեր պատասխանին կը խնդրեմ որ հաւատաք իմ լաւագոյն զգացումներուս:

Ձերդ սիրով
Շահան Շահնուր

7 Հոկտեմբեր 1958

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Ստացայ ձեր 4 Հոկտ. թուակիր խանդավառ նամակը որ ուրախացուց զիս: Շնորհակալ եմ որ այդքան սիրտ կը դնէ՛ք գործը գլուխ հանելու համար: Անկեղծօրէն կը ցաւիմ որ կորսուած¹¹ է իմ առաջին նամակս, որ շատ մանրամասն էր:

Աշեստուօթիւնս հարիւր տասը (110) էջնոց ձեռագիր մըն է եւ կը պարունակէ եօթը գրութիւն: Ըլլալով խստապահանջ, ինչպէս գիտէ՛ք, առած եմ փոքր թիւով յօդուածներ միայն: Գիրքի մը արժէքը, ինչպէս գիտէ՛ք, անոր ծաւալին մէջ չէ: Լաւագոյն է հրատարակել պարզ տետրակ մը որ արժէքաւոր է, քան թէ հաստափոր այլ փուն հատոր մը, հոն թխելով ամէն ինչ: Ընտրած յօդուածներս ծանօթ եմ ձեզի, բայց վերստին գրած եմ զանոնք ծայրէ ի ծայր, հիմնովին բարեփոխելով անոնց ձեւը, առանց որ խորքը այլափոխուի:

Այդ եօթը գրութիւնները, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը պատկանի մասնաւոր սեռի մը, ինչպէս պատմուածք, թղթակցութիւն, գրական վերլուծում, արձակ բանաստեղծութիւն, քրօնիկ, եւայլն, կը կազմեն օրաթերթի մը կիրակնօրեայ թիւը: Այդպէս ալ դրի գիրքին տիտղոսը:

Վաղն իսկ ձեզի կը դրկեմ ձեռագիրս *recommandé** որուն մէջ պիտի գտնէ՛ք այն բոլոր մատնանշումներն ու թելադրութիւնները որոնք անհրաժեշտ են տպագրութեան եւ *mise en page*-ի** համար:

Երբ ստանա՛ք ձեռագիրը (3 տետրակէ բաղկացած) ինծի իմացուցէ՛ք անմիջապէս, որպէսզի մնամ անխռով: Տեղւոյդ փոթորկոտ վիճակը նպաստաւոր չէ թղթատարի կանոնաւորութեանց:

Պէտք է որ գործ ունենամ միայն ձեզի հետ: Եթէ գրեմ թէ՛ ձեզի եւ թէ տպագրիչին, եւ զատ-զատ տանք որոշումներ, անխուսափելիօրէն կը պատահին խաչաձեւումներ եւ թիրիմացութիւններ: Պէտք է զգուշանալ ստոնցմէ:

Պայմանները, զորս մանրամասնօրէն թուած էի առաջին (եւ կորուսեալ) նամակիս մէջ, կրկին կը թուեմ հոս:

Ա- Գիրքը հրատարակել այնպէս ինչպէս որ է: Եթէ *approuver* չընէ՛ք անոր պարունակութիւնը, կամ թէ եթէ ձագի ոեւէ արգելք, ձեռագիրս ինծի վերադարձուի պարզապէս:

* Ապահովագրեալ:

** Էջադրութիւն:

Բ- Առաջին փորձերը տեսնե՞ք դու՞ք, իսկ երկրորդ եւ վերջին փորձերը ես: Այս բանը դժուար է քիչ մը, բայց կ'աղաչեմ որ ընե՞ք ձեր ամբողջ կարելիին որպէսզի ըսածս իրագործուի: Օդանաւը երկու օրէն հոս կը բերէ փորձերը, եւ ես 24 ժամէն կը յանձնեմ օդաչուին, այնպէս որ ձեր գործը չի կրնար յապաղիլ իմ պատճառաւ: Անհրաժեշտ է որ առաջին փորձերը դու՞ք տեսնե՞ք, վասնզի ես հոս աշխատած եմ *չառ գէշ պայմաններու մէջ*, եւ կրնամ գործած ըլլալ վրէպներ: Մի' մոռնա՞ք որ 20 տարիէ ի վեր հեռացած եմ Հայ լեզուէն եւ Հայ կեանքէն: Լեզու մը որ չի գործածուիր լման 20 տարի, կը նմանի գործիքի մը որ քիչ մը ժանգոտած է: Դիւրին բան չէ գիրք գրել անկողինի մը մէջ, շրջապատուած անվերջ աղմուկով: Ոչ իսկ հայերէն բառարան մը ունիմ քովս:

Գ- Պատուագին չեմ պահանջեր: Պարզ խօսքով չեմ պահանջեր դրամական վարձատրութիւն: Բայց երբ վաճառքէն շահ գոյանայ, եւ երբ հրատարակիչը *ինքնաբերաբար* ուզէ ընել վճարում, անշուշտ կ'ընդունիմ: Արդար է որ մարդ վարձատրուի աշխատութեան մը համար: Վստահ եղե՞ք որ բնաւ խնդիր չեմ հաներ եթէ վճարում չըլլայ: Այս խնդրին *արդար* կարգադրութիւնը ամբողջութեամբ կը վստահիմ ձեզի: Գործեցե՞ք այնպէս ինչպէս կրնա՞ք: Մի' մոռնա՞ք որ դու՞ք իմ ներկայացուցիչս է՞ք եւ ունի՞ք ամէն լիազօրութիւն այս գիրքին տպագրութեան մէջ: Մէկ կէտի մէջ միայն խստապահանջ եմ - պէտք է որ ձեռագիրս *տպագրուի հաւատարմութեամբ եւ խնամքով*:

Դ- Տպաքանակը ըլլայ հազար (1000) օրինակ:

Ե- Հրատարակիչը յանձն առնէ ընելու *service de presse**, այ, սինքն գիրքը դրկէ Սփիւռքի բոլոր այն թերթերուն, գրական թէ այլ, որոնք *կարեւոր* թերթեր են, առանց կուսակցական խտրութեան: Պէտք է անտեսել երկրորդական եւ երրորդական լրագիրները, նոյնիսկ եթէ անոնք գրական են:

Զ- Ինծի վերապահել տասը (10) օրինակ:

Ահա այսքան: Կարծեմ ըսի էականը: Եթէ կը խորհի՞ք որ մուր կէտեր մնացած են, իմացուցե՞ք ինծի:

Սիրով կը սեղմեմ ձեր ձեռքը
Շահան Շահնուր

* Մամուլ սպասարկութիւն:

Սիրելի Գ. Քէօսէեան,

Երբ կը մտածեմ տեղւոյդ թղթատարական սպասարկութեանց հաւանական անկանոնութիւններուն – հետեւանք քաղաքական երկարատեւ տագնապին – չեմ կրնար մտահոգ չըլլալ ձեռագիրին մասին:

Ջերմապէս կը խնդրեմ որ ինծի երկտողով մը իմացնէք թէ զայն ստացած էք թէ ոչ:

Այն բազմաթիւ մատնանշումները զորս ըրած էի ի խնդիր երկին տպագրութեան հեռու են բացարձակ պայմաններ ըլլալէ: Անոնք պարզ մատնանշումներ են միայն: Թուղթի, տառի եւ ծաւալի հարցերը ազատ էք լուծելու ըստ կամս, համաձայն ձեր տեղական պայմաններուն:

Քանի մը տարի առաջ ինծի նուիրուած տետրակը զոր դուք անձամբ կազմած էիք, գրաւական մըն է ձեր բժախնդիր եւ թանկագին նաշակին:

Ձերդ լաւագոյն զգացումներով
Շահան Շահնուր

3 Նոյեմբեր 1958

Սիրելի Գ. Քեօսեան,

Իսկապէս մտահոգ էի ձեռագիրիս մասին, անկէ մօտս չունեցնալով երկրորդ օրինակ մը: Երջանիկ եմ որ ան ձեր ձեռքը հասած է անվնաս:

Այս առաւօտ ստացած ըլլալով ձեր 27 Հոկտ. թուակիրը, անմիջապէս կը պատասխանեմ երեք կէտերուն:

Ոեւէ անպատեհութիւն չեմ տեսներ որ տպաքանակը բարձրացնէ՞ հազարէն *Հազար Հինգ Հարիւր օրինակի*:

2) Բնաւ անհրաժեշտ չէ որ թուղթը ըլլայ ճիշդ ու ճիշդ նման դրկուած նմոյշին: Կը բաւէ ընտրել անոր մօտիկ հաստ եւ mat (*անփայլ*) թուղթ մը:

3) Նոյնը պիտի ըսեմ տառերուն համար: Տառերուն ընտրութիւնը ճաշակի հարց է, եւ ես կը ճանչնամ ձեր ճաշակին գեղեցկութիւնը: Ուստի ընտրութիւնը կատարեցէ՞ք ազատօրէն:

Կը գրէք. «Պիտի չուզէի որ 110 էջնոց ձեռագիրը վերածուէր 80-90 էջի: Ծրագիրս է 120 էջի բարձրացնել»: Ամբողջութեամբ կը բաժնեմ ձեր միտքը: Ճիշդ ա՛յդպէս պէտք է շարժիլ: Միայն թէ էջերուն թիւը աւելցնելու երկու եղանակ կայ: Առաջինը կը կայանայ մեծ տառերու գործածութեան մէջ: Այդ գործելակերպը քիչ մը փափուկ է: Շատ մեծ տառը կոշտ կ'ըլլայ: Լաւագոյն է միջին մեծութիւն ունեցող տառը: Երկրորդ եղանակը կը կայանայ սա բանին մէջ: Էջին երկու տարրերէն մէկը նուազեցնել ի շահ միւսին: Այլ խօսքով, շուրջի լուսանցքները լայնցնել, կեդրոնական մասին (այսինքն բուն իսկ ընթեռնելի մասին) տալով փոքր ծաւալ: *Այս վերջին եղանակը լաւագոյն չէ՞ միթէ:*

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, տնօրինեցէ՞ք ազատօրէն, համաձայն ձեր ճաշակին:

Ուրիշ ոչ մէկ կտոր չունիմ աւելցնելիք, բնագրին վրայ: «Աւագ Ուրբաթ»ը բնաւ արժանի չէ հոս կրկին տեղ գտնելու: Ուրիշ բարեկամ մը եւս ինձի ըրաւ նման թելադրութիւն մը, եւ ես կրկին ու կրկին կարդացի այս հին էջը, առանց երբեք փոխելու անկէ կրած իմ աննպաստ տպաւորութիւնս: Մնաց որ. արտայայտուած միտքերը տեղ գտած են, եւ լաւագոյն ձեռով, գիրքիս այլ էջերուն մէջ:

Կ'աղաչեմ որ շուտով սկսիք տպագրութեան գործին, եթէ հիմնական արգելք մը չունիք: Մեծապէս փափաքելի է որ շուտով

լոյս տեսնէ տարեգլխէն առաջ: Եթէ տպագրիչը ժիր մէկն է, շատ կարն ժամանակէն կրնայ գլուխ հանել այս համեստ ծաւալով երկը:

Պիտի կարենա՞ք ինծի ցոյց տալ երկրորդ փորձերը: Անհրաժեշտ է որ ես ալ նիւթապէս մասնակցիմ հրատարակութեան ծալքերուն: Նիւթական միջոցներս հեռո՛ւ են մեծ ըլլալէ, բայց կրնամ օգնել ձեզ մասամբ, եթէ դրամի նեղութիւն ունիք: Անշուշտ օգնութիւնս համեստ բան մը պիտի ըլլայ:

Բարի եղէ՛ք ինծի տեղեակ պահելու ձեր գործունէութեան: Պարզ *carte*^{*} մը կամ հակիրն նամակ մը կրնան գոհացնել զիս:

Շնորհակալ եմ ձեր մասին տուած տեղեկութիւններէն: Ես ալ ձեզի պէս անկախ եմ, եւ չեմ ախորժիր *sectaire*^{**} կուսակցամուկներէն:

Զերդ սիրով
Շահան Շահնուր

* Բացիկ:

** Աղանդապիւն:

12 Նոյեմբեր 1958

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Երջանիկ եմ որ օրը օրին զիս տեղեակ կը պահէ՞ք ձեր գործունէութեան, եւ կ'աշխատի՞ք այնքան աշխոյժով որքան անձնուիրութեամբ:

Ընտրուած թուղթը, տառը եւ mise en page-ը շատ լաւ են: Գիրքին վերջը կը գտնուի Table des Matières-ը* որուն համագօրը նշանակած եմ: Պէտք է այդ ՅԱՆԿ բառին տեղ գրել

ԹԵՐԹԻՍ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Պարզապէս ապշուօթիւն կը պատճառէ ինծի երբ կը գրէ՞ք թէ «Շահնուր կը սպառի փուտէն նոր ելած թարմ հացի պէս»: Միթէ ձեր լաւատեսութիւնը չափազանցուած չէ՞: Հետաքրքրութեան շարժում մը ըմբռնելի է *Նահանջի* պարագային, որ իր խօս երիտասարդութեամբ, սիրային պատմութեամբ եւ փարիզեան «ազատ բարեբրով կը գրաւէ ընթերցողներու ստուար զանգուած մը, այլ մանաւանդ երիտասարդութիւնը, միաժամանակ գոհացում տալով Քաղաքական-կուսակցական բոլոր հոսանքներուն:

Պարագան տարբեր է այս համեստ *Հրագիր*ին համար, որ առնուազն պիտի պատճառէ ծամածոութիւն կուսակցական որոշ հոսանքի մը: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, ձեզմէ կը խնդրեմ որ չանպարէ՞ք ինծի հասոյթ ցոյց տալու: Նախ եւ առաջ խորհեցէ՞ք ձեր մասին: Սրտիս ցաւ պիտի ըլլայ, եթէ կրէ՞ք նիւթական վնաս: Եթէ տեսնէ՞ք որ գիրքիս վաճառումը չ'արդարացներ ձեր ակնկալութիւնը, *խսկոյն գրեցէ՞ք անվարան, որպէսզի մասնակցիմ ձեր ծախքերուն:*

Բոլորովին անկարելի բան է որ հաւանութիւնս տամ երկրորդ ժողովածուի մը հրատարակութեան: Այս տրամադրութիւնս յստակօրէն պարգած եմ *Ծանօթութեան* մէջ որ *Հրագիր* կը փակէ: Վստահ եղէ՞ք որ, նախ քան նման որոշում մը, ես ուշի ուշով կարդացի իմ բոլոր հին յօդուածներս եւ զանոնք գտայ միայն արժանի մոռացումի¹²: Հրկիզուած տուններ կան գոր կրնան վերականգնել երբ չորս պատերը մնացած են ամուր: Հակառակ պարագային անհրաժեշտ է գետինը մերկացնել աւերակներէն, տեղ պատրաստելու համար նոր կառուցումներու: Գրական մշակ մը պէտք է ըլլայ աւելի

* Նիւթերու ցանկ:

խտապահանջ ինք իր հանդէպ, քան ուրիշներուն:

Արդարեւ, բազմիցս դիմումներ կատարուած է ինծի, Պէյրուսէն, ի խնդիր այսօրինակ ժողովածուի մը հրատարակութեան, եւ ես մերժողական պատասխան տուած եմ անձանօթ բարեկամներուս, որոնց սիրագեղ եւ գորովալից նամակները բնա՛ւ չեմ մոռցած: Դժբախտաբար, անոնց դիմումը *անժամանակ* էր: Այդ շրջանին (1945-1946) բացարձակապէս անկարող էի լծուելու վերաճնութեան աշխատանքին, այլ մանաւանդ ձեռք անցունելու իմ թուղթերս որոնք ցրիւ կը մնային հեռաւոր անկիւններու մէջ: Անցեալ տարի, երբ գործը գլուխ հանեցի, ի զուր որոնեցի բարեկամի հասցէ մը Պէյրուսի մէջ: *Շատ պիտի ցաւիմ եթէ բարեկամներս եւ համակիրներս վշտացուցած ըլլամ ակամայ*: Նամանաւանդ բանաստեղծ Վահէ-Վահեանը, որ շատ շունչ սպառած է ինծի համար, գիրքերուս նուիրելով բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ եւ conférence-ներ* : Ձեզմէ կը խնդրեմ որ այս բաները ըսէք իրենց: Հիմնովին սխալած պիտի ըլլան եթէ իմ վարմունքիս մէջ տեսնեն յետին միտքեր, մութ հաշիւներ, գրական *stratégie* (*ռազմավարութիւն*) կամ թէ նախասիրութիւններ:

Իրողութիւնը շատ պարզ է: Դիպուածը ուզեց որ դուք ինծի գրէք ճիշդ յարմար ժամուն երբ ձեռագիրը պատրաստ էր, եւ կը փնտռէի վստահելի անձ մը որ հրատարակէր զայն (իմ ծախքովս թէ այլապէս): *Ձեռագիրս ձեզի վստահելով, ես տպաւորութիւնը ունէի զայն վստահելու Պէյրուսի բոլոր համակիրներուս անխտիր*, քանի որ գանձոք այնքան կը նանչնամ որքան ձեզ:

Ներփակ պիտի գտնէք լուսանկարս գաւազանով: Քովս կեցած է բարեկամս Henri Thomas¹³, որ մեծատաղանդ գրագէտ մըն է, բանաստեղծ եւ վիպասան: Նկարը քանի մը տարուան հնութիւն ունի եւ առնուած է Haut-Lévêque¹⁴ parc-ին** մէջ: Պիտի ջանամ նոր նկար մը դրկել աւելի վերջ: Բայց շատ չեմ սիրեր որ պատկերներս երեւին մամուլին մէջ: Այդ բանին մէջ ես կը տեսնեմ տեսակ մը exhibition***, որ կը նեղէ զիս:

Լաւագոյն բարեւներով
Շահան Շահնուր

* Բանախօսութիւն:

** Ճեմապարտէզ:

*** Ինքնացուցադրում, ցուցադրամոլութիւն:

27 Նոյեմբեր 1958

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Երբ ձեր 21 բուսկիրը ստացայ, արդէն թղթատարութեան յանձնած էի *Թեղթի* վերջին փորձերը, որոնց մէջ կատարած սրբագրութիւններս քիչ մը բազմաթիւ էին այս անգամ եւ կարելոր: Կը խնդրեմ որ անոնց վրայ հսկէ՞ ձեր սովորական խղնմտութեամբ:

Երբ *Թեղթ* լոյս տեսնէ, անկէ մէկական օրինակ դրկեցէ՛ք հետեւեալ բարեկամներու, առանց գիրքին վրայ ոեւէ ձօն գրելու.

Charles Iskenderian¹⁵ – 6 Rue du Cateau, St Quentin (Aisne)

Kissak Papazian¹⁶ – 61, Rue Monsieur-le-Prince, Paris (16e)

Haig Berberian¹⁷ – 10, Bld. Delessert, Paris (16e), France

Hrant Thorossian¹⁸ – 5 Rue François-Pinton, Paris (19e), France

Մի մոռնա՛ք նաեւ ձեռամբ յանձնելու օրինակ մը Պրն. Վահէ-Վահեանի, իմ ջերմ բարեւնեռուս հետ:

Գալով մամուլին, գիրքս դրկեցէ՛ք այն բոլոր թերթերուն որոնք կարելոր կը նկատէ՛ք, անոնք ըլլան օրաթերթ թէ գրական հանդէս:

Ֆրանսայի մէջ գոյութիւն ունի, որքան որ գիտեմ, երկու կարելոր հրատարակութիւն միայն: Նաեւ կայ *Յառաջը*¹⁹, ուր լոյս տեսած են *Թեղթ*ս գրութիւններէն երկուքը, եւ ապա *Անդաստան*²⁰ գրական մեծածաւալ եւ պերն հանդէսը: Ահա անոնց հասցէն.

Haratch – 23 Rue de Trévisse, Paris (9e), France

Andastan – 46, Rue Richer, Paris (9e), France

Այն բոլոր թերթերուն վրայ որոնք կը դրկուին մամուլին, կը բաւէ գրել հետեւեալը «Ք... ի պատուարժան խմբագրութեան Հրատարակչին կողմանէ»:

Գալով գիրքին Ֆրանսայի մէջ սպառման, այդ դժուարագոյն բան է ինծի համար, վասնզի Փարիզէն կտրուած եմ 18 տարիէ ի վեր եւ հոն չունիմ մէկը որ այդ գործով զբաղի: Մի մոռնա՛ք որ ես նշմարիտ արգելափակեալի մը կեանքը կ'ապրիմ, եւ նամակագրութիւնէ իսկ կը խուսափիմ, ինծի խնայելու համար աւելորդ յոգնութիւններ: Այն չորս անունները զորս յիշեցի վերը, անոնք շատ տարեց եւ հիւանդկախ անձեր են: Այսուհանդերձ, պիտի ջանամ ձեզի որոշ պատասեան մը տալ յաջորդի:

Լաւագոյն զգացումներով

Շահան Շահնուր

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Գիտէի թէ *Թերթ*²¹ պիտի ըլլայ գեղատեսիլ, ձեզի նման նրբանաշակ եւ նուիրեալ անձի մը ձեռքերուն մէջ, բայց կը հաստատեմ որ արդիւնքը կը գլէ կ'անցնի իմ յուսացածս: Երբոր բացի ծրարը, կարծես թէ գրքոյկս կը ժպտէր ինծի, այնքան որ վայելուչ էր իր պարգուքեանը մէջ եւ լուսավառ: Կրնա՞ք հպարտ զգալ: Անկեղծ եւ խորին շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ ձեզի: Կրկին ու կրկին:

Շնորհակալութիւն նաեւ ձեր տպագրիչ բարեկամին, Պրն. Սիմոն Սիմոնեանի²², եւրոպական առումով տպարան մը աւելին պիտի չընէր բնաւ:

Ճի*շո՞ք է թէ կան քանի մը վրէպներ բայց անոնք անխուսափելի բաներ են: Զոր օրինակ, էջ 99, վերէն իններորդ տող, պէտք է ըլլայ - «իրենք ընդունակ *չէին* կերպարանափոխումի»:

Բայց այն մեծ սեւալը, այն խոշոր սեւալը որ սրտիս ցաւ պատճառեց, կը գտնուի էջ 102, ուր ամբողջ տող մը ինկած է: Դժբախտութիւնը այն է որ, այդ անիծեալ տողը *կենսական* տող է: Անոր բացակայութիւնը գլխիվայր կը շրջէ գրութեան իմաստը: Լեցունել 20 էջ, ապացուցանելու համար որ Գամբոը ճշգրիտ չէ, եւ ապա յայտարարել, վերջին տողերուն մէջ, թէ ան ճշգրիտ է, ահա ինչ որ տխուր բան է: Պէտք է կարդալ, - «Գալով *Գամբո*ի ենթադրեալ բանաստեղծութեան, պէտք է ըսել որ իսկական բանաստեղծութիւնը միշտ ճշգրիտ բան մըն է իր խորքին մէջ»²³:

Զարիքը կարելի է դարմանել հետեւեալ ձեւով: *Վրիպակը* տպել այցետումսի մեծութեամբ թղթիկի մը վրայ, եւ զայն դնել գիրքին մէջ, կամ թէ փակցունել էջ 102, եթէ ոչ *Բովանդակութեան* տակը:

Եթէ կը խորհիք որ ամէն դարմանում անկարելի է, պէտք է հրաժարիք *Վրիպակէն*: Եղածը եղած է: Պէտք է համակերպիլ, ցաւ ի սիրտ: Ներփակ կը դրկեմ լուսանկարս, ինչպէս որ խոստացած էի: Ան յստակ չէ եւ իր գոյները վատ չեն, հակառակ անոր որ մինչեւ Bordeaux²⁴ դրկեցի, որպէսզի tirage-ը* լաւ ըլլայ:

Նկարը առնուած է 1957-ի ամառը, սանա-ին պարտէզին մէջ, երբ կարող էի քալելու: Այժմ անկողնոյ կը ծառայեմ:

Այդ իսկ պատճառաւ, պիտի չկրնամ առաջումներ կատարել,

* Տպագրութիւն: Նկարի քաշոյք:

երբ որ ստանամ 10 օրինակները: Բայց խորապէս կը փափաքիմ որ, գոնէ Քոյրս ստանայ *Թերթ*ս, կաղանդին մօտիկ: Ուստի կը խնդրեմ որ օրինակ մը դրկէ՛ք անոր: Ահաւասիկ հասցէն:

Madame Herminé Lemonçyan
23, Mezarlek Sokak
Yeni Mahallé, ÜSKÜDAR
Istamboul ((Turquie)

Ուրիշ կարեւոր բան մը: Եթէ չկարենա՛ք գոցել տպագրութեան ծանօթը, անպայման տեղեկացուցէ՛ք ինձի, որպէսզի օգնութեան գամ, այնքան որ կրնամ:

Շատ շնորհակալութեամբ ստացած եմ Մալխասեանցի քառահատոր բառարանը: Ինձի պզտիկ ձգեցի՛ք:

Ներողամիտ եղէ՛ք գիրիս աննոռնիութեան համար: Այնքա՛ն տկար եմ որ պէտք չէ գրիչ ձեռք առնէի, բայց չուզեցի ուշացնել շնորհակալութիւններս:

Ձերդ,
Լաւագոյն զգացումներով
Շահան Շահնուր

Թէ ի՞նչ կը խորհիմ *Թերթ*իս մասին: Կը եորհիմ որ հինը կարելի չէ *կատարելապէս* նորոգել: Այսուհանդերձ, վերամշակութիւնը կրցաւ շատ բան ուղղել եւ ամբողջացնել:

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Երէկ ստացայ *Զարթօնքի* մէկ թիւը, ուր Օ. Սարգիսեան²⁵ անուևով անձ մը «մտերիմ գրոյց մը կը փորձէ ինծի հետ: Աւելորդ է ըսել թէ Օ. Սարգիսեան անուևով մտերիմ մը չունիմ ես:

Խորհելով որ ուրիշ գրախօսականներ եւս պիտի յաջորդեն այս մէկին, մի անգամ ընդմիջտ ձեզ կը յայտնեմ իմ շնորհակալութիւնս, ապագայ նմանօրինակ առաքումներու համար: Կը հաստատեմ նաեւ ստացած ըլլալ տասը օրինակ *Թերթ*-երու ծրարը:

Ձեր հասցէին դրկեցի *Անդաստանի* վերջին թիւը, որ շատ նոխ եւ արժէքաւոր հանդէս մըն է: Թերեւս չէ՛ք ստանար զայն:

Վերջին նամակովս ձեզմէ խնդրած էի *Թերթ*-էս օրինակ մը դրկել քոջս, որ միջտ ջերմ փափաք մը յայտնած է ստանալու իմ հրատարակութիւններս: Դժբախտ զուգադիպութիւնը ուզեց որ առջի օր հոս գայ Յոյն մը, տօներու առթիւ իր մէկ բարեկամին իբրեւ այցելու, եւ ըսէ թէ Թուրքերը մեծ խստութիւն ցոյց կուտան քրիստոնեաներուն հանդէպ, Կիպրոսի թննուկին առթիւ, եւ թէ աներածեշտ է շատ խոհեմ ըլլալ առաքումներու մէջ: Թղթատարական գրաքննութի՞ւն միթէ: Թէեւ չեմ հաւատար ըսուածին, բայց մարդուն խօսքը եռովեց զիս: Կը ցաւիմ որ, իմ առանձնութեանս պատճառաւ, տեղեակ չեմ դուրսի կացութեան:

Ինչ որ ալ ըլլայ, *Թերթ*ս մի' դրկէ՛ք քոջս, առ ի գգուշութիւն: Իսկ եթէ արդէն իսկ դրկած է՛ք, աւելորդ է խօսիլ: Եղածը եղած է: Մաղթեմք որ այս չարագուշակ Յոյնին խօսքը ըլլայ պարսպ խօսք:

Ձերդ,

լաւագոյն գգացումներով
Շահան Շահնուր

25 Յունուար 1959

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Ստացած եմ ձեր 20 Յունուար թուակիրը, ներփակեալ լուսանկարով, ինչպէս նաեւ երեք թերթերը *Նայիրի*²⁶, *Զարթօնք* եւ *Այդ*²⁷: Այս բոլորին համար կը յայտնեմ շնորհակալութիւնս: Քանի որ հետաքրքրուած էք *Անդաստանով*, անկէ երկու օրինակ թիւ եւս կը դրկեմ ձեզի, ընկերակցութեամբ ֆրանսերէն հատորի մը, *La Passion de Cilicie*²⁸, որուն հեղինակը շերմ հայասէր մըն է, հոգ չէ թէ ան չըլլայ վարպետ պատմաբան մը: Եթէ չէք գիտեր, ըսեմ որ, ես ալ անոնցմէ եմ որ չեն միփթարուած եւ պիտի չխնիթարուին բնաւ մեր Կիլիկիոյ կորուստով:

Գոհ եմ որ էջ 102-ի գլեւուր վրիպակը դարմանուած է, եւ *service de presse*-ը անթերիօրէն կատարուած: Պոլսէն եկած նամակէ մը լսեցի որ Քոյրս ստացեր է *Թերթը*, բոլորվին անվտանգ: Վախս անհիմն էր:

Պիտի ուզէի գիտնը անունը պէյրութաբնակ աշխատակիցին, որ կը ստորագրէ Ա.Ն.: *Թերթ*ին նուիրուած իր երկար գրատեսականը առաջնակարգ էր: Մինչ նոյն լրագրին մէջ Օ. Սարգիսեան անուն անձ մը կը թոթովէր շաբաթ մ'առաջ, բոլորովին անատորժ ռեով, եւ կ'արտադրէր անհիշող, մանկամիտ եւ իսկապէս անտրամաբանական յօդուած մը, այժմ Ա.Ն. հոգը կը ստանձնէ բաղդատելու *Թերթ*ին եօթը գրութիւնները իրենց սկզբնական վիճակին հետ եւ կը տեսնէ թէ ինչքան մեծ տարբերութիւն կայ նախատիպարին եւ վերջնական վիճակին միջեւ: Կը տեսնէ թէ կատարուած վերամշակման աշխատութիւնը եղած է խորապէս նպաստաւոր: Այս կարգի խղճամիտ եւ լուրջ գրախօսականները հագուագիւտ են մեր մամուլին մէջ: Մի' թերանաֆ իմ կողմէս յայտնելու, վերոյիշեալ Ա.Ն.-ին իմ անկեղծ համակրանքս²⁹:

Կը խոստովանիմ որ նեղարտութիւն միայն կ'զգամ, ամէն անգամ որ խօսքը կ'ըլլայ *Նահանջի* վերհրատարակման, վասընզի տարիներէ ի վեր կը փափաքիմ դարմանել անոր լեզուական թերութիւնները (հետեւանք իմ անփորձութեանս), առանց երբեք նպատակս կարենալ իրագործելու, ի չգոյէ ժամանակի, այլ մանաւանդ ոյժի: *Էտվանի*³⁰ դիմումը լաւ առիթ մը պիտի ըլլար որ գէթ այժմ կատարէի սրբագրութեան աշխատութիւնը բայց ափսո՛ս, բնաւ կարելի չէ: Ֆիզիքապէս աւելի տկար եմ, քան ինչ որ

կը կարծուի:

Ուստի պէտք է համակերպիլ որ *Էտվան* հրատարակէ *Նահանջը*, իր ներկայ վիճակին մէջ: Գալով պայմաններուն, բնա՛ւ գաղափար չունիմ թէ ի՛նչ պէտք է պահանջել «ժողովրդական կոչուած հրատարակութենէ մը: Դուք անձամբ նշդեցէ՛ք droit d'auteur-ը*»: Ձեր կարգադրութիւնը պիտի ըլլայ իմս, քանզի գիտեմ թէ պիտի ընէ՛ք ինչ որ ընել անհրաժեշտ է: Միայն կը փափաքիմ որ հատորը ունենայ *խնամեալ տպագրութիւն* եւ *ներկայանալի presentation***: Այս բաները աւելի կարեւոր են ինձի համար, քան թէ նիւթական հարցը:

Ձերդ, լաւագոյն բարեւներով
Շահան Շահնուր

Եթէ համաձայնի՛ք *Էտվան*ի հետ, նայեցէ՛ք որ ինձի ղրկուի երկու օրինակ հրատարակութիւն, եւ չէ՛ք*** շինուի Armen LUBIN-ի անուան:

* Հեղինակի իրաւունք:

** Տեսք: Ներկայացում:

*** Վճարագիր, փոխգիր:

17 Փետրուար 1959

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Երէկ ստացայ ձեր 11 Փետրուար թուակիրը, որով կ'իմացնէք թէ համաձայն էք Պրն. Եղուարդ Պողպատեանի³¹ հետ, որպէսզի *Նահանջը* վերհրատարակուի «էտվան ժողովրդական մատենաշարէն, եւ թէ իբրեւ հեղինակի իրաւունք որոշած էք 25 կամ 26 հազար ֆրանք (*կամը* կը նաեւնտրեմ ջնջել, եւ կենալ 25-ի վրայ):

Ինչպէս ըսի նախորդ նամակովս, ձեր որոշումը պիտի ըլլայ նաեւ իմս: Ուստի ոչ մէկ առարկութիւն պիտի չընեմ: Կրնաք 25 հազարնոց չէքը դրկել հասցէիս, միշտ Armen Lubin-ի անուան:

Ուրախ կ'ըլլամ, եթէ հրատարակիչը քաջալերանք տեսնէ իմ հաւանութեանս մէջ, ինչպէս կը վկայէք դուք:

Վստահ եղէք որ սիրով պիտի կարդամ ձեր բարեկամներուն *Սփիւռք* շարքաթերթը, որուն համար այժմէն իսկ կը մաղթեմ յաջողութիւն:

Գալով La Passion de Cilicie-ի հեղինակին, ան միշտ կ'սպրի, եւ եթէ չեմ սեւլիր, իրեն ի պատիւ հաւաքոյթ մը կազմակերպեց Փարիզի Հայ գաղութը, անցեալ ամիս, նախագահութեանը տակ նաեւկին Արտաքին Գործոց նաեարար Georges Bidault-ի³², որ եղած է պատմութեան դասախօս, ինչպէս գիտէք, քաղաքականութեան մէջ նետուելէ առաջ:

Զերդ,
լաւագոյն զգացումներով
Շահան Շահնուր

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Քանի մը տող միայն, ըսելու համար որ Pessac-ի հասցէս ալիւս անգործածելի եղած է: Զանազան պատահարներ պատճառ եղան որ Haut-Lévêque-ի sana-ն նախամեծար նկատէ զիս փոխադրել նոր կլիմայի մը մէջ: Այնպէս որ լճեցի սպանիական սահմանագլուխը, բարձրանալու համար Ֆրանսայի հիւսիսային ծայրամասի մէկ քաղաքը, Berck-Plage³³, որ կը գտնուի Manche-ի³⁴ ափին, Պելիքայի մօտ:

Այս անտովոր վերիվայրումները պատճառ եղան որ չկարենամ գբաղիլ ձեր վերջին նամակով, որուն պարունակութիւնն անգամ ալիւս չեմ յիշեր: Խնդրեմ, ներողամիտ եղէք: Անհրաժեշտ է որ նախ ընտելանամ այս նոր երկրին եւ անոր խստամբեր կլիմային, որպէսզի կրկին կարենամ գբել ձեզի:

Անկեղծ շնորհակալութիւններս եւ շնորհաւորութիւններս *Սփիւռք*ին համար, որ իսկապէս գովելի թերթ մը եղած է -լա՛ւ՝ թէ իր ուղղագրութեամբ եւ թէ իր բովանդակութեամբ:

Ձերդ լաւագոյն բարեւներով
Շահան Շահնուր

Ահաւասիկ իմ նոր հասցէս
ARMEN LUBIN
Bâtiment A. Salle 22, Hélio-Marin
Berck-Plage (Pas de Calais)
France

25 Մայիս 1959

«Սփիւռք»³⁵ խմբագրութեան
ի ձեռամբ Պ. Գրիգոր Քէօսէեանի
Պէյրուք

Սիրելի բարեկամներ,

Անոնք որոնք հետեւեցան լրագրական ձեր արշաւին, անոնք պիտի ըսեն անկասկած - «Մեղեդին աւելի կ'արժէ քան իր բառերը»: Ինչպէս որ ոմանք կ'ըսեն - «Պալատը աւելի կ'արժէ քան իր իշխանը»:

Նման մեր մէկ ազգային երգին որ Հայու մեր կարօտը կը հրահրէ, զայն միաժամանակ ամոքելով հանդերձ, ոչինչ այնքան խռովիչ է եւ սփոփարար՝ որքան այն սրտաշարժ հոգածութիւնը զոր ցոյց կուտաք գրչի մշակի մը հանդէպ: Մեղեդին ա՛յս է: Եւ այս գեղեցիկ է, անբաղդատելի՛օրէն:

Գրագէտ մը կրնայ անհետանալ: Այլ խօսքով՝ հագուադէպ չէ որ ապագան մերժէ վաւերացնել ներկայ արժէքը: Բայց քանի կը մնայ Հայուն փարումը հանդէպ իմացական եւ ոգեկան արժէքներուն, ապագան ապահովուած պէտք է նկատել:

Կարեւորը այն չէ թէ՛ սէրը ցոյց կը տրուի պարտուած հոգիով մարդու մը որ այլեւս շատ բան չունի ըսելիք: Այլ այն թէ՛ սէրը վաղը կրնայ ուղղուիլ խոստմնալից ապագայով տաղանդի մը, քանի կը մնայ հրավատ:

Կարեւորը այն չէ թէ՛ հոգածութիւնը ցոյց կը տրուի մարդու մը, որ իր անբնական կեանքին վրայ շատ խօսեցնել տուած է, ափսո՛ւ, հակառակ իր բոլոր նիգերուն: Այլ այն թէ՛ վաղը ան պիտի ուղղուի ողբերգութեան մը՝ որ լուռ ըլլալուն համար առաւել եւս արժանի է փութկոտ հոգածութեան:

Պէտք կա՞յ աւելցնելու որ՝ դիրքս բոլորվին անպաշտպանելի պիտի ըլլար, եթէ ես իմ մտերիմ նամակներովս անձնապէս առիթը տուած ըլլայի լրագրական այսօրինակ արշաւի մը, եւ յուզումի մատնած ծանօթներ եւ անծանօթներ: Գիտէք թէ այդ տեսակ բան չկայ: Ձկայ եւ չէր կրնար ըլլալ, ոչ միայն անոր համար որ *discretion*-ը* անհրաժեշտ կը նկատեմ ամէն անգամ որ անձնական կեանքի մը մտերիմ փութերը խնդրոյ առարկայ են, այլ նաեւ անոր

* Խորհրդապահութիւն:

համար որ առողջական վիճակս այլևս կարօտ չէ բժշկական որևէ խնամքի: Ան կայունացած է, գիտ թողլով «տկար»:

Ուրախ եմ որ առիթը կուտա՞մ ինձի այս բանը ծանուցանելու: Ան պիտի խաղաղեցունէ, վստահաբար, ձեր եւ ձեր բարեկամներուն զգայուն սիրտը:

Շատ խորին շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ ձեր բոլորիդ, մասնաւոր յիշատակութիւն մը վերապահելով Ա.գ.գ. Բուժարանի Բժշկական Մարմնոյն, որ իր տրամաբանական եզրակցութեանը յանգեցուցած էր ձեր արշաւը, Տոբթ. Յարութիւն Սաղրեանի³⁶ այնքան գեղեցիկ նամակովը:

Կը մնամ ձերդ,
լաւագոյն զգացումներով
Շահան Շահնուր

Բնական պիտի ըլլար որ վերելի նամակը ուղղէի խմբագրութեան հասցէին: Բայց թերթին վրայ չէ նշանակուած ան: Ուստի կրկին կը դիմեմ Գ. Քէօսէեանի հաճոյակատարութեան:

Անշուշտ աւելի շուտ պիտի գրէի ձեզի, եթէ «Սփիւռքը» ձեռքս հասած չըլլար երկար յապաղումով, իբրեւ հետեւանք հասցէիս փոփոխութեան: Լքած եմ Pessac-ի sanatorium-ը: Ամիսէ մը վերջ պիտի հեռանամ նաեւ ներկայի հասցէէս, որ է-

Armen Lubin
Bâtiment A. Salle 22, Hélio-Marin
Berck-Plage (Pas de Calais), France

1 Յունիս 1959

Սիրելի Գրիգոր Քեօսէեան,

Կը հաստատեմ ստացած ըլլալ 31,250 ֆրանկնոց mandat* մը, իբրեւ պատուագին Նահանջի վերհրատարակման: Անշուշտ թէ կը փափաքիմ անկէ ստանալ օրինակ մը, տեսնելու համար թէ ի՛նչ երեւոյթ ստացած է վէպիս այս չորրորդ տպագրութիւնը:

Մինչեւ Յունիսի վերջ պիտի մնամ ներկայ հասցէիս, Manche-ի ասիին: Անկէ վերջ ձեզի կը տեղեկացնեմ իմ նոր հասցէս, որ տակաւին անորոշ է:

Վիրաբուժական այն կրկնակ գործողութիւնները, որոնց ենթարկուած էի տարւոյս սկիզբը, տուին յաջող արդիւնք: Այդ իսկ պատճառաւ, իմ sana մնալը այլեւս աւելորդ կը նկատուի: Ինչ որ չի նշանակեր թէ ի վիճակի եմ վերադառնալու բնական կեանքի:

Շնորհակալ եմ ձեր դրկած բոլոր այն թերթերուն համար, որոնց շնորհիւ տեղեակ կը մնամ իմ վրաս գրուածներուն: Իրաւ է թէ չունիմ գրական գործունէութիւն, բայց այդ պատճառ մը չէ որ սիրով չկարդամ ինչ որ հայկական է: Անոնք այցելուներն են իմ մեծակեացի կեանքիս մէջ:

Կ'ըսէք թէ հասոյթ մը գոյացած է *Թերթ*-ս, անոր տպագրութեան ծանօթը գոցուելէ ետք: Ջերմապէս կը փափաքիմ որ *Թերթ*ին բերած եւ բերելիք հասոյթին հարիւրէն յիսունը իմ կողմէս յատկացուի *Սփիւռք*ի բարգաւաճման³⁷, իբրեւ դոյզն նշան համակրութեան եւ սիրոյ: Անշուշտ՝ խորհրդապահաբար: Առանց ազմուկի:

Այն ամբաստանութիւնը թէ՛ դո՛ւք էք որ, փառասիրութեամբ մղուած, ինծի թելադրած էք *Թերթ*ը լոյս ընծայել, այդ վիրաւորական ամբաստանութիւնը, պէտք կա՞յ ըսելու, ոչ մէկ հիմունքի³⁸:

Օրին մէկը ստիպուեցայ այդ աշտատասիրութիւնը կատարել, երբ բացորոշ եղաւ թէ՛ ինքնակոչ հրատարակիչներ պիտի նկատի չառնեն իմ փափաքս, որ էր մութին մէջ թողուլ իմ լրագրական էջերս — բոլորն ալ անկատար՝ իրենց սկզբնական վիճակին մէջ: *Թերթ*իս ձեռագիրը պատրաստ էր ամբողջութեամբ, երբ դուք ինծի գրեցիք, առանց բանէ մը տեղեակ ըլլալու: Եթէ երբեք գրեցիք լոյս չընծայեցի Փարիզի մէջ, պատճառն այն էր որ, գիրքին

* Mandat-poste, վճարագիր:

վանատումով զբաղող չկար հոն, ինչպէս որ չէր եղած անցեալին մէջ, եւ *Նահանջն* ու *Յարալէզները* մնացած էին անվաճառ. նկուղներու մէջ: Ուստի նաեւ դուք արժանի էք անկեղծ շնորհակալութեան, եւ ոչ թէ ստորին խժբժանքի:

Կարեւորութիւն պէտք չէ տալ գրչակներու ձաբոտութիւն: Գէթ այդպէս կ'ընեմ ես: Գիտցողը գիտէ թէ, գիրքը, իր տեսակին մէջ առնուած՝ անյաջող չէ: Բնա՛ւ երբեք:

Յաջողութիւն մըն է նաեւ ձեր *Սփիւռքը*: Բայց եթէ կը թոյլատրէք որ ընեմ բարեկամական թելադրութիւն մը, ձեզի խորհուրդ պիտի տամ շատ չմխրնուիլ կուսակցական եւ այլ վէճերու մէջ:

Ձերդ,
լաւագոյն զգացումներով
Շահան Շահնուր

25 Յուլիս 1959

Սիրելի Գ. Քէօսէեան,
Նշեցէ՛ք, կ'աղաչեմ, իմ նոր հասցէս, որ է-

ARMEN LUBIN
13 Avenue Maréchal Lyautey
Saint-Raphaël (Var)
FRANCE

Sana-ի կեանքէն հեռացած եմ վերջապէս, թերեւս նոյնիսկ վերջնապէս, գալ հաստատուելու համար Միջերկրականի ափին, ուր կը յուսամ հանգչիլ ատեն մը, աւելի քան քսան տարուան փոթորիկներէ վերջ³⁹:

Berck-Plage-էն մեկնած առաւօտ, ստացայ Նահանջի Գ. տպագրութիւնէն օրինակ մը, որ ներկայանալի թուեցաւ ինծի իր արտաքին տեսքով, եւ խնամեալ՝ տպագրութեամբ: Պիտի ուզէի անկեղծ շնորհակալութիւնս յայտնել *Սեւան*⁴⁰ Հրատարակչութեան, որ չէ գլացած իր հոգածութիւնը:

Ձերդ՝ լաւագոյն բարեւներով
Շահան Շահնուր

«ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐԻ ՆԱՄԱԿԸ»⁴¹

1 Օգոստոս 1959

Սիրելի Կարօ Արմենեան⁴²,

Թեեւ հաստատուած եմ St. Raphaël-ի⁴³ «Հայկական Օնախ»-ին մէջ, բայց տակաւին չտեղաւորուած փութացի գրել Գ. Քէօսէեանին, իրեն հաղորդելու համար իմ նոր հասցէս: Անշուշտ պիտի ստանաք նամակս, այս տողերէն առաջ:

Կացութիւնս պարզացած է: Այլեւս պէտք չունենալով բժշկական ենամքի, այլ մնացած խեղանդամ եւ վատոյժ, անհրաժեշտ էր որ ասպնջականութիւնը խնդրէի Հանգստեան Տան մը, նաեւնորաբար Հայկական՝ Տան մը: Ուրախ եմ ծանուցանելու որ, գտնուեցաւ այդ տունը Ֆրանսայի ամէնէն գեղատեսիլ մէկ բնավայրին, Côte d'Azur-ի վրայ:

Հաստատութիւնը, որ զիս կը հիւրընկալէ տասը օրէ ի վեր, կը կոչուի Home Arménien (Institution Caloust Gulbenkian)*, եւ իբր pensionnaires** ունի հայ եւ ռուս երկսեռ ծերունիներ, դեռ շատ փոքրաթիւ, այն պատճառաւ որ հաստատութիւնը նոր սկսած է գործել: Կը խոստովանիմ որ տակաւին ծանօթ չեմ անոր սեւին եւ ներմակին: Երկարամեայ փորձառութիւն մը ինծի կը թելադրէ համբերել եւ քննել տունը, անոր մասին կարծիք մը արձակելէ առաջ: Անշուշտ թէ պիտի մնամ հոս, եթէ հաստատութիւնը տանելի կեանք մը ապահովէ ինծի:

Խօսելով իմ ներկայիս վրայ, պատասխանած եղայ ձեր նամակին հարցումներուն: Ինչպէս կը տեսնէք, ոչ միայն ձեր բազատուելով ցաւի տուներէն, գտած եմ ապաստան մը, անմամ կլիմայով երկրի մը մէջ, այլ նաեւ վերադարձ՝ հայկական միջավայրին: Ձեր նամակը, որ համակ գուրգուրանք եւ նուիրում էր, խորապէս յուզեց զիս: Ձեր եւ ձեր բարեկամներուն ժեսքը, ինծի համար պիտի մնայ այնքան անմոռանալի, որքան մնացած է Վահան Թէֆեանի⁴⁴ ինծի բերած աջակցութիւնը, ֆրանսական débacle-ի***⁴⁵ նախօրեակին: Անշուշտ թէ այս միջոցիս հարցը չի կրնար ըլլալ Լիբանան գաղթելու, բայց խորապէս կը ցանկամ օր մը արձակուրդի գալ ձեր մօտը, այդ՝ եթէ ուժերս քիչ մը եւս

* Հայկական Տուն (Գալուստ Կիլպէնկեան Հիմնարկութիւն):

** Բնակիչ, պատուապարտալ:

*** Քայքայում, աղէտ:

վերագտնեմ: Երբ մարդ քսան տարի վարած է արգելափակեալի կեանք մը, կ'ունենայ բուն փափաքը ճամբորդելու եւ վերագտնելու բարեկամներ:

Մաղթելով որ երազս կ'իրականանայ ոչ շատ ուշ, եւ բախտը կ'ունենանք գիրար ողջագուրելու, շատ սիրալիք ողջոյններս կ'ուղղեմ ձեզի:

Շահան Շահնուր

Սիրելի Գ. Քեօսեան,

Նամակիս յապաղումը այս անգամ երկար եղած է, եւ ես ալ չեմ գիտեր ինչպէս յայտնեմ զգացած ցաւս: Ներողամիտ եղէ՛ք, կ'աղաչեմ: Երբեմն մարդ իր ամենապարզ ծրագիրներն իսկ իրագործելու անկարող կ'ըլլայ, հակամարտ պատահարներու մեղսակցութեամբ:

Երբ ձեր ծաղրանկարները վերագտայ *Սփիւռք*ի վերջին թիւին մէջ, ուրախացայ այն չափով ինչ չափով որ ցաւած էի ձեր բացակայութենէն: Կը սիրեմ յուսալ որ ստեղծուած տարակարծութիւնները, որոնք մ'իշտ ալ անպակաս կ'ըլլան խմբագրական շարժումներու մէջ, վերջապէս հարթուած են, եւ դուք պիտի շարունակէ՛ք աշխատակցիլ, ինչպէս անցեալին:

Անշուշտ իմ առօրեայի կեանքիս մասին լուրեր առի՛ք Սիմոնեանէն, որուն Saint-Raphaël երեսումը ճշմարիտ անակնկալ մը եղաւ: Թէեւ այդ օր անկողիինն էի, իբրեւ հետեւանք անհանգստութեան, եւ սակայն կրցի՛նք դուրս ելլալ եւ շաղակրատել: Աւելի եւս պիտի կարենայինք տեսակցիլ, եթէ Սիմոնեան չըլլար քնատ: Ամբողջ գիշերը անցուցած ըլլալով շոգեկառքին մէջ, խեղճին աչքերը կը փակուէին անդիմադրելի կերպով եւ իր իրանը ետ-առաջ կը տատանէր աթոռին վրայ, հակառակ արթուն մնալու իր ճիգերուն: Սիմոնեան շատ տաքսիրտ, եփուն եւ սիրագեղ անձ մը թուեցաւ ինծի: Իսկապէս երջանիկ էի ձեզմէ մէկը անձնապէս տեսած ըլլալուս համար: Խնդրեմ, հաղորդեցէ՛ք իրեն իմ լաւագոյն բարեւներս:

Սփիւռք, իր 26 Սեպտեմբերի համարով ինծի պատնառեց իսկական յուզում մը եւ երջանկութիւն մը, ծանուցանելով որ Երուսաղէմի մէջ առպահ գտնուած ձեռագիրներու կարգին կը գտնուի նաեւ Թէոդիկի⁴⁶ *Հայ Գողգոթեան*:

Մեծ բեռ մը ելաւ սրտիս վրայէն, երբ այդ լուրը առի: 1928-էն ի վեր չէի դադրած մտածելէ այդ երկասիրութեան վրայ, անոր հետքը կորսնցուցած ըլլալով: Գործին բո՛ւն տիտղոսն է *Գողգոթա Հայ կղերին, յընթացս Համեւրոպական Պատերազմի*: Ազգ. կազմակերպութիւններն էին որ Զաւէն Պատրիարքին վստահած էին հոգը՝ *qualifié** գրագէտ մը գտնելու, եւ գրել տալու հայ կղերա-

* Որակեալ:

կանութեան գողգոթան: Պատրիարքը գործը վստահած էր Թէոդիկի: Ծախքերը հոգացողն էր Մանչէսթըրի Հայ գաղութը: Երկար օրեր աշեատած եմ մօրեղբօրս կողքին, այդ պատմութեան համար, որ եզական նպաստ մըն է՝ Մեծ Եղեռնին ընդհանուր պատմութեան բերուած: Երկը իսկապէս բացառիկ արժէք ունի: Կ'ապշիմ կը մնամ որ առեր վրան նստեր են այնքա՛ն երկար տարիներ, փոխանակ գայն լոյս ընծայելու անյապաղ: Ինչքա՛ն դատապարտելի անտարբերութիւն եւ անհոգութիւն:

Անկարելի բան որ ուրիշ մը կարենայ գիրի առնել նմանօրինակ պատմութիւն մը, հիմա որ այլեւս անհետացած են աղբիւրները: Մենք կը վազէինք գաղթակայանէ գաղթակայան, վերապրողները խօսեցնել տալու համար:

Ցանկին մէջ գտայ նաեւ նոյն Թէոդիկի *Պոլիսի Հայեվարը*, որ արժանացած է Իզմիրեանց Մրցանակի⁴⁷: Անոր ընթերցումը կը պատճառէ անդիմադրելի ծիծաղ, նամանաւանդ պօլսահայուն: Թէոդիկ կը պատմէր թէ՛ Ռ. Յ. Պէրպէրեանի⁴⁸ նման լրջադէմ եւ ծանրագլուխ անձ մը, չէր կրցած զսպել իր ծիծաղը, երբ կ'ունկնդրէր ընթերցման, որպէս անդամ քննիչ մարմնին:

Երախտապարտ եմ Ս. Սիմոնեանին, որուն հետագօտութիւնները ինծի պատճառեցին այնքան մեծ գոհունակութիւն: Ըսէք իրեն այս բաները:

Գո՞հ էք *Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւ*ին վաճառումէն: Միթէ ան ձեզի պատճառե՞ց նեղութիւն: Ուրախ պիտի ըլլամ եթէ ինծի խօսիք այդ մասին:

Հոս մենք տակաւին կը վայելենք արեւաշող օրեր:

Միջերկրականը մեր առջեւ կը տարածէ իր կապոյտ ալիքները, մինչ ձիւնը կը ծածկէ հեռուի կատարները: Բայց դուք աւելի հին մտերիմ մըն էք անշուշտ այս ծովուն:

Ձերդ, լաւագոյն բարեւներով
Շահան Շահնուր

Ներողամիտ եղէք գիրիս գէշութեան:

Սիրելի Գրիգոր Քեօսէեան,

Նման շատերու, ե՛ս ալ կը նեղսրտիմ մեծապէս՝ երբ մամուլին կը յանձնուին նամակներս, առանց այլ եւ այլի: Բայց այս անգամ ոչ միայն չնեղուեցայ *Սփիւռքի* կատարած հրապարակումէն⁴⁹, այլ եւ ցաւ զգացի որ գրութիւնս չէր ցուցներ աւելի շեշտուած դժգոհութիւն մը հանդէպ այն մոռացութեան որուն մէջ թողլուած էր Թէոդիկի *Գողգոթան*:

Քանի որ *Սփիւռքը* կը թուի բաժնել իմ զգացումներս, եւ հոգածութիւն ցոյց տալ Մեծ Եղեռնին նուիրուած այս կենսական ուսումնասիրութեան, իրմէ կը սպասուի որ չբաւականանայ անցողակի կոչով մը, այլ գրգռէ հանրային կարծիքը, կատարելով շարունակական անդրադարձումներ *Գողգոթայի* հարցին շուրջ:

Գողգոթան չըլլալով գրական երկ մը, ան չի կրնար մեզ իրարմէ բաժնել, նաշակի հարցեր արծարծելով: Ան ընդարձակ եւ խղճամիտ ուսումնասիրութիւն մըն է, ուր կարելի մանրամասնութեամբ կը պատմուի թէ Մեծ Եղեռնին ի՛նչ տուրբ վնարած է Հայ եկեղեցին եւ Հայ կղերը: Այլ խօսքով, մենք կը գտնուինք գո՛ւտ պատմական երկասիրութեան մը առջեւ, որ ի գլուխ հանուած է շնորհիւ գործօն աշակցութեանը ազգային մեր բոլոր կազմակերպութիւններուն:

Թէ ինչ՞ու Սաղիմական Հայրերը մնացեր են լուռ, իրե՛նց իսկ եղբայրներուն եղբրական պատմութեան առջեւ, թէ ինչո՛ւ այդ պատմութիւնը մնացեր է մութին մէջ, լման 33 տարի, անոնք հարցեր են որ այլեւս կը պատկանին անցեալին: Լաւագոյն է, կը խորհիմ, զբաղիլ ներկայով: Եւ ներկան հետեւեալն է - քանի որ գտնուած է երկասիրութեան ծածկավայրը, կը մնայ ուրեմն գայն դուրս հանել իր թաքստոցէն եւ, ինչո՞ւ չէ, հրատարակել անյապաղ⁵⁰:

Միթէ ես կը գերագնահատե՞մ *Գողգոթան*, հիմնուելով պատանեկան աղօտեալ յիշատակներու վրայ: Ամէն տարակուսանք փարատելու համար, բաւ է երկը յանձնել աշխարհական թէ կրօնական անձնաւորութիւններէ կազմուած մարմնի մը գնահատութեան: Անշուշտ երբ կրօնական կ'ըսեմ, չեմ հասկնար մեր Ուղղափառ Եկեղեցին, այլ նաեւ Հոռովմէական եւ Բողոքական Եկեղեցիները, քանզի Թուրքը հաւասարապէս ջարդած է ինչ որ Հայ անունը կը կրէր, եւ Թէոդիկը չէր որ գտնոնք պիտի բաժնէր

մէկգմէկէ:

Եթէ վերոյիշեալ մարմնին գնահատութիւնը ըլլայ նպաստաւոր, ինչ որ հաւանական է, կը մնայ օգտուիլ այն բազմաթիւ դրամարկոններէն մէկէն, գոր մշակութային միութիւններ ի սպաս դրած են արժէքաւոր գիրքերու հրատարակման: Միթէ անոնք բոլորն ալ նախապատուութիւն չե՞ն տար մեր ազգային պատմութիւնը շօշափող երկերու:

Իբրեւ փաստ, երկին կիսաւարտ չըլլալուն, ըսեմ որ ան սկսած էր տպագրուիլ Տէր-Յովհաննէսեանին ինքնուրուի, եւ տակաւին աչքիս առջեւն է առաջին պրակը, անշուշտ տպագրեալ, որ կը պարունակէր Թէոդիկի յառաջաբանը: Քէմալականներուն Պօլիս մո՛ւտքն է որ ընդհատեց աշխատութիւնը:

Ջեռագիրին կցուած պէտք է ըլլայ նոյս թղթածրար մը նկարներու, ինչպէս նաեւ քարտէս մը՝ երկու գոյնով: Իսկ բո՛ւն ձեռագիրը կը բաղկանայ սեւ լաթակազմ չորս տետրակներէ:

*

Ուրախ եմ որ տարակարծութիւնները հարթուած են *Սփիւռքի* խմբագրական կազմին մէջ, եւ դուք կը յառաջդիմէ՛ք՝ նոր թափով: Գալով *Թերթի*ս յատկացուցած ձեր տողերուն, ինչպէս նաեւ դրկուած 35 հազար ֆրանքին, անոնք ինծի պատճառեցին մտահոգութիւն: *Միթէ իսկապէս փակուած են ձեր ծախքերը:* Կը վաեցամ որ ըրած ըլլաք անձնական գոհողութիւններ, նախ քան որ իսկապէս վաճառուին հատորները: Ջերմապէս կը խնդրեմ որ չմտահոգուիք իմ նիւթական կացութեամբս, քանի կը գտնուիմ ապաստարանի մէջ:

Տէ Raphael-ը ըլլալով Fréjus-ի⁵¹ կից, մենք շատ մօտէն ապրեցանք այն զարհուրելի աղէտը, որուն մասին շատ բան իմացած պէտք է ըլլաք թերթերէն: Անշուշտ Home Arménien-ը չունեցաւ կորուստ բայց ատեն մը ենթարկուեցանք գրկանքներու: Այժմ ամէն ինչ վերադարձած է իր բնական վիճակին:

Այսօր Հայկական Ծնունդի օրն է: Ուրեմն տակաւին ձեզի կրնամ մաղթել երջանիկ տարի մը:

Ձերդ,
Լաւագոյն զգացումներով
Շահան Շահնուր

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Tarbes⁵² քաղաքէն ինծի դրկուած 35 հազար ֆրանքին կցուած ջրլլալով ո՛չ մէկ բացատրութիւն, չէի կրնար գուշակել անոր առաքման շարժառիթը: Ձեր նախորդող նամակն էր որ եկաւ լուծել հանելուկը: Անշուշտ պատաստանեցի ձեզի անմիջապէս, հաստատելով վերոյիշեալ գումարին գանձումը: Կը զարմանամ որ տակաւին չէ՛ք ստացած նամակս:

Յառաջի մէկ գրախօսականէն կ'իմանամ որ Վահրամ Փափագեանի⁵² յուշերը շահեկան են, թէեւ տեղ-տեղ կեղտոտած (կ'ըսեն) չարախինդ նուաստացումներով: Հետաքրքիր եմ գայն կարդալու: Ուրբ օրը բաւական չէ որ գիրք մը ձեր տեղէն հասնի մինչեւ հոս: Պէտք է սպասել:

Անդրանիկ Ծառուկեանը անուն մըն է միայն ինծի համար: Անկարող եմ մեր բանաստեղծները զանազանելու մէկը միւսէն, այնքա՛ն որ անոնք ինծի կը թուին նմանօրինակ: Բանաստեղծութիւն չեն գրեր, այլ ոտանաւոր: Կրնամ աւելցնել որ, բանաստեղծութեան անոնց ըմբռնումը ըլլալով տարբեր իմ ըմբռնումէս, մենք կը մնանք իրարու անհաշտ: Ուստի կարելի է նկատի չառնել դատաստանս:

Գալով Հայաստանի ներկայ վիճակին, հարց չկայ այդ մասին: Թէ ան վերակառուցուած եւ բարգաւան է՝ ատոր կասկած չկայ: Թէ այդ վերականգնումը եղած է բաւականաչափ՝ պէտք է ատոր տալ ժխտական պատասխան: Շինարար, իսկապէ՛ս շինարար Հայը շատ աւելին պէտք է ընէր 35-40 տարուան ժամանակաշրջանի մը ընթացքին, նամանաւանդ որ ինք կը վայելէ օժանդակութիւնը Ռուս ազգին, որ աշխարհի հզօրագոյն ոյժն է: Եթէ չէ կրցած ընել աւելին, պատճառը կա՛մ իրաւակարգն է, կամ թէ այն պարագան որ՝ Ռուսը *freiner** կ'ընէ այն ազգերը որոնք կը գտնուին իր թեւարկութեան տակ եւ որոնք շատ ընդունակ են:

Ի՞նչ որ ալ ըլլայ սակայն, մենք պէտք է գոհանանք եղածէն: Ռուսը իր շահը կը փնտռէ, եւ միա՛յն իր շահը, իսկ մեր շահը կը պահանջէ որ իր դէմ դիրք բռնելու խենդութիւնը չգործենք:

Դադրած եմ *Սփիւռք* ստանալէ: Ձեռքս հասած վերջին թիւին մէջ կ'ըսուէր որ լոյս պիտի տեսնէ կաղանդի բացառիկ թիւ մը եւ

* Արգելակել, զսպել:

թէ ան պիտի պարունակէ Ս. Սիմոնեանի մէկ «տեսակցութիւնը Շահան Շահնուրի հետ»: Այդ թիւը ձեռքս չէ հասած, եւ ոչ ալ անոր յաջորդները:

Լաւագոյն բարեւներով
Շահան Շահնուր

Նամակս չէի գոցած երբ ստացայ *Սփիւռքի* Բ. Տարի թիւ մէկը: Եթէ կրնաք, ինծի դրկեցէք Ս. Սիմոնեանի ծանուցած յօդուածը եթէ ան լոյս տեսաւ:

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Պիտի ուզէի որ այս նամակս խօսէր Թէոդիկի Գողգոթային վրայ, որուն հրատարակութիւնը այնքան սիրով կը հետապնդէ *Սփիւռքը*, խօսէր՝ ձեր ինծի նուիրած երկու գիրքերուն վրայ, որոնք էին Վահրամ Փափագեանի *Սրտիս Պարտքը*⁵³ եւ Ծառուկեանի Հաստանի յուշերը, խօսէր մանաւանդ Ս. Սիմոնեանի *Օր մը...*ին⁵⁴ վրայ, բայց պարտ եմ խոստովանիլ, ափսո՛ս, որ կոկորդոս սեղմուեցաւ, երբ կարդացի վերոյիշեալ յօդուածաշարքին յետ գրութիւնը:

Կո՛չ նուիրահաւաքութեան ...ան ալ զանգուածային⁵⁵:

Հաւատացէ՛ք որ այդ բանը կը խոցէ սիրտս, որքան ալ որ հաստատապէս գիտնամ թէ, *Սփիւռքը* շարժած է ազնիւ տրամադրութիւններով միայն: Խո՛րապէս ազնիւ տրամադրութիւններով:

Բայց ըսէ՛ք, կ'աղաչեմ, ի՛նչ պիտի խորհի հանրութիւնը, որ գիտէ թէ ես այլեւս զերծ եմ նիւթական մտահոգութիւններէ, քանի պատսպարուած կը մնամ հայկական ծերանոցի մը մէջ, մինչդեռ անդին կը գտնուին այնքան մեծ ցաւեր եւ կարօտութիւններ:

Ինչպէ՛ս կարելի է որ այդ հանրութիւնը ձանձրոյթ չզգայ (առնուա՛ցն ձանձրոյթ, «Հիւանդ Շահնուր»ի մը յաւիտեանական «կարօտութիւն»ներէն, որոնք կը տեսնեն աւելի քան քսան տարիէ ի վեր, եւ անվերջանալիօրէն նիւթ կ'ըլլան մամուլին:

Այո՛, սիրելիս, պէտք է վերջ դնել նման «նուիրահաւաքութիւններու որոնք այնքան հակառակ են իմ բնաւորութեանս եւ խառնուածքիս:

Անոնք արդարանալի էին պատերազմի օրերուն, երբ անօթի էինք *սանահներու* մէջ, բառին ամենապարզ իմաստով: Բայց այդ օրերը անցած են վերջնապէս: Հաւանական համբողջութեան մը ծախքերը մի՛շտ ալ կարելի է նարել, առանց դիմելու հանրութեան:

Ուստի ջերմապէս կը խնդրեմ որ ձեր ամբողջ կարելին ընէ՛ք, վերջ դնելու համար ձեռնարկին: Վերջ դնելու համար անձայն եւ անաղմուկ:

Կը զգամ անշուշտ թէ ես կը մնամ պատուուած երկու հակամերժ զգացումներու միջեւ: Մէկ կողմէն խորին երախտագիտութիւն, ձեր սիրագեղ զգացումներուն հանդէպ, իսկ միւս կողմէն բացարձակ անկարողութիւն նուիրահաւաքումի ձեռնարկը approuver ընելու եւ զայն ընդունելու:

Ձերդ միշտ սիրով
Շահան Շահնուր

22 Ապրիլ 1960

Սիրելի Գ. Քեօսեան,

Սփիւռքի մէջտեղ հանած հարցին մասին գրած էի այն ամէն ինչը՝ որ ըսել հարկաւոր էր, եւ կը խորհէի կատարելապէս համոզիչ ըլլալ, բայց ձեր վերջին նամակէն կը տեղեկանամ որ *Սփիւռքը* դեռ չէ համոզուած:

Անգամ մը եւս կը կրկնեմ որ նամբորդելու հնարաւորութիւն չունիմ տակաւին: Կը խնդրեմ որ հաւատք ընծայուի իմ վկայութեանս, առանց որ կեանքիս տխրութիւնները եւ դժուարութիւնները պարզելու ստիպուիմ: Սրտաբուխ հրաւեր մը մերժելը դիւրին բան չէ, բայց երբ գայդ կը պահանջեն կեանքի դժուարութիւնները, պէտք է խօսիլ յստակօրէն, որքան ալ որ դժուակ ըլլայ բարեկամներ յուսանախ ընելու հեռապատկերը:

Միթէ անհրաժեշտ չէ՞ր որ *Սփիւռքը* ինծի կանխապէս իմացնէր թէ մտադիր է դիմելու գրասէր հանրութեան, ի խնդիր նուիրահաւաքութեան մը: Ոչինչ չէ տեղեկացուած ինծի: Նման դրամահաւաքում մը կատարելապէս անտեղի կը գտնեմ, քանի որ պէտք չունիմ նպաստի, հիմա որ ազնուօրէն հիւրընկալուած եմ հայկական հիմնարկութեան մը մէջ:

Չեմ կրնար նեղութիւն մը չզգալ երբ կը խորհիմ որ *Սփիւռքը* ոչ մէկ գոհացուցիչ պատասխան պիտի կարենայ տալ այն բոլոր գրասէրներուն, որոնք արդէն իսկ բերած են իրենց նպաստը: Բայց պէտք է ընդունիլ որ կատարուած շփոթութեան մէջ ես ոեւէ մեղք չունիմ:

Ճիշդ է թէ Ս. Սիմոնեանին յայտնեցի օր մը Լիբանան այցելելու փափաքս բայց այդ փափաքը ոչ մէկ ձեռով չէր նմաներ յստակ եւ որոշակի ժամադրութեան: Երբ մարդ կ'ընդունի սիրագեղ անձի մը այցելութիւնը, որ օտար աշխարհէ եկեր է իր հրաւերը կարդալու, ջերմաջերմ խօսքերով, միթէ ներելի՞ր բան է այդ տեսակ անձի մը չըսել «օր մը կը փափաքիմ vous rendre votre visite»*: Որքան որ գիտեմ տարրական քաղաքավարութիւնը գա'յդ կը պահանջէ: Թէ այդ «փափաք»իս մէջ ոեւէ équivoque** գոյութիւն չունի, որոշ կ'երեւայ թէ՛ *Օր մը...*էն եւ թէ իմ նամակէս:

Երջանիկ պիտի ըլլամ, երբ այս ենդիրը գտնէ իր պատշաճ

* Փոխացելել:

** Երկդիմութիւն:

լուծումը: Թոյլ տուէ՛ք ինծի աւելցնելու թէ, ես մէկն եմ այն գրչի մարդոցմէն, որոնք առաւելապէս ներամփոփ կեանք մը կը վարեն, եւ կը սիրեն անցնիլ աննշմար: Երբ օր մը գամ ձեր երկիրը, պիտի գամ անաղմուկ, առանց որ մամուլը տեղեակ ըլլայ. պիտի գամ ոչ թէ բեմ ելլելու համար, նման հանրային գործիչի կամ քահանա յապետի, այլ տեսնելու համար անձնական բարեկամներ, մտերիմ շրջանակի մէջ:

Ահա այդպէս է որ կը փափաքիմ օր մը ձեր ձեռքը սեղմել:

Լաւագոյն բարեւներով

Շ. Շահնուր

28 Մայիս 1960

Սիրելի Գ. Քեօւէեան,

Ուրախ եմ որ իր պատշաճ լուծումը գտաւ: *Սփիւռքի* ստեղծած միջադէպը, որ մտահոգած էր զիս, եւ որ պիտի չծագէր երբեք, եթէ միայն յոգնութիւնը ստանձնուէր կանխապէս իմ կարծիքս առնելու:

Ազգականական ոչ մէկ կապ ունիմ «Անդաստան»ի Քէրէս-թէնեանին⁵⁶ հետ, զոր արդէն չեմ իսկ նանչնար:

Դերասան Վահրամ Փաֆագեանի խաղարկութիւնը (ֆրանսերէն լեզուով) տեսած եմ Փարիզի մէջ, ուր կը կատարէր Օթէլլօյի դերը, ասկէ շատ տարիներ առաջ: Զէի գիտեր թէ ան գրիչ ունի, եւ պահած է անաղարտ այն հոխ եւ ճկուն հայերէնը, զոր Պօլսոյ վարժարանները կը ջամբէին ժամանակին: Որքան ալ ան իր աշխարհաբարին մէջ ներմուծէ այսօր արեւելահայ դարձուածքներ, լեզուն միշտ կը մատնէ իր սկզբնական ազնւութիւնը: Իր *Սրտիս Պարտքը* կարդացի յուզումով, վասնզի կը վերակոչէր այն Պօլսը որ կորաւ, աւա՜ղ եւ որ մնացած է անփոխարինելի՝ իր մտաւորական կեանքին մէջ: Այդ աշխարհը ունէր անշուշտ իր սկար եւ ցաւալի կողմերը, բայց չէ՞ մի որ il faut de tout pour faire un monde*:

Հեղինակին ուրուագծած տասնըինգ դիմանակարները քիչ մը շատ տարտամ են (sommaire** նաեւ) կարենալ պարունակելու համար նորութիւններ: Ադօտ՝ ինչպէս Eugène Carrière-ի⁵⁷ դիմանակարները, անոնք կը յայտնեն յուզում մը՝ որ գերծ չէ ձերունիներու մասնալատուկ եղող արտասուալից եւ դողդոջուն յուզումէն:

Դիմանակարներուն նմանութիւնը, իրենց բնատիպին հետ, բացորոշ է անշուշտ, բայց պէտք է զգուշութեամբ մօտենալ տրուած կենսագրական տեղեկութիւններուն, որոնք գերծ չեն աննշտութիւններէ:

Ենովք Շահէնի⁵⁸ եղբրական վաեհանը, այնպէս ինչպէս կը պատմէ Փաֆագեան, պարզապէս առասպելական է: Ամէն մարդ գիտէ թէ Զօհրայ չէ ձերբակալուած Ապրիլ Տասնըմէկեաններուն⁵⁹ հետ, այլ ժամանակ մը վերջ, Մայիս 21-ին: Գիտէ նաեւ թէ՛ Ապրիլ Տասնըմէկեանները Պօլսէն համբու չեն դրուած ձեռնակապերով, այլ ընդհակառակը, քաղաքավարութեամբ մը (երբեմն compassé***

* *Sunughoptin*՝ ամէն ինչի պէտք կայ աշխարհ մը շինելու համար:

** Համառօտ:

*** Յարդարեալ, կանոնաւոր, զգոյշ: **** Պրկուած:

երբեմն *crispé*)*, որ նպատակ ունէր մերիմները մոլորեցնելու:

Խօսքս մասնաւորելով Թէոդիկի վրայ, որուն յատկացուած է գրքին երկարագոյն գլուեններէն մէկը, կրնամ վկայել որ ան լեցուն է կենսագրական աննշողութիւններով: Սիսալ բան է ըսել թէ Թէոդիկ թաղուեցաւ հանգանակութեամբ (էջ 122) այլ բո՛ւն իսկ իր դրամով: Իր կիւնը Արշակունիի Թէոդիկ⁶⁰ չմեռաւ Յիւրիէ, այլ Լէյզընի⁶¹ մէկ sanatorium-ին մէջ: Թէոդիկ Փարիզի մէջ չապրեցաւ տասը տարի (էջ 125) այլ հազիւ քանի մը ամիս: Ան չէր ապրեր ընդհանուր անտարբերութեան մէջ, ոչ ալ նկուղի մման խուցի մը մէջ: Հաս տատուած ըլլալով (առժամաբար, քանի որ նոր ժամանած էր Փարիզ) այն նոյն շէնքին մէջ ուր կը գտնուէին *Յառաջի*, *Կալ-նօշի*⁶² եւ Լեւոն Փաշալեանի⁶³ վարած *Le Foyer*** թերթին խմբագրութիւնները, ինչպէս նաեւ Տէր-Ներսէսեան տպարանը: Թէոդիկի սենեակը լեցուն էր այցելուներով առտու-իրիկուն: Դեռ կարելի է երկարել շարքը վրէպներուն:

Վերջացնելով ըսեմ որ Թէոդիկի բանգիտութիւնը չէր տարածուեր մինչեւ հելլէն փիլիսոփայութեան կալուածները: Երբ Կիպրոսի Մելգոնեան Հաստատութիւնը լքելով ան եկաւ ապաստանիլ Փարիզ, եւ տեսաւ թէ ի՛նչ ուղղութեամբ առաջնորդած եմ իմ ընթերցանութիւններս, ըսաւ թէ ինք միայն կարդացած էր, դասական Յոյներէն, Հոմերոսի *Iliade*-ը եւ *Odyssée*-ն***, երբ արգելափակուած կը մնար Պօլսոյ Կեդրոնական բանտին մէջ: Աւելցուց, քիչ մը զարմանալիօրէն, «բանտին միակ օգուտը ա՛յդ եղաւ»⁶⁴:

Այս չի նշանակեր թէ Փափագեան կը սխալի երբ վեր կը հանէ Թէոդիկի խօսակցութեան հմայքը: Թէոդիկ, որ համեղ եւ ճարտար պատմող մըն էր, իր ունկնդիրը հմայելու իրական ձիրքն ունէր: Ա.Քոս՛ս որ չէր կրնար այդ հմայքը փոխանցել թուղթին: Վերոյիշեալ անկարողութիւնը - աւելի տարածուն քան ինչ որ կը կարծուի - մէկն է այն խութերէն որոնք չեն ներեր գրագէտին:

Ջերմ բարեւներով
Շահան Շահնուր

* Պրկուած:

** «Օնախ»

*** «Իլիական» եւ «Ոդիսական»:

16 Յուլիս 1960

Սիրելի Գ. Քեօւէեան,

Անպատեհութիւն չկայ որ հրատարակութեան տաժ այն ինչ որ նշած էի Վահրամ Փափազեանի գիրքին լուսանցքներուն վրայ, ի հարկէ զանց առնելով նամակիս անձնական բնոյթ ունեցող անցքերը:

Բարի եղէ՛ք օրինակ մը թերթէն դրկելու հասցէիս (դու՛ք, անձնա՛պէս) հրատարակութեան պարագային⁶⁵:

Մամուլէն լսած էի որ խորհրդարանական ընտրութիւններ տեղի կ'ունենան Լիբանանի մէջ, բայց տրուած ըլլալով որ այդ տեսակ յօդուածներուն բնագիրը միայն կը կարդամ, չէի գիտեր որ անոնք մասնաւոր նշանակութիւն մը ունէին Հայոցս համար:

Ինչո՞ւ այդքան յոռետեսութիւն ցոյց կուտա՞ք սովորական ընտրութեան մը առթիւ⁶⁶, եւ կը նախատեսէ՞ք մեր ազգային «շիջումը»: Սփիւռքի հայութիւնը եթէ շիջի, այդ բանը պիտի պատահի բոլորովին տարբե՛ր պատճառներով: Մեր ներկայ կացութեան մէջ, կարեւորը հետեւեալն է, ըստ իս - դիրք չբռնել Երեւանի դէմ, եւ ոչ ալ ստեղծել համայնավարական շարժում՝ Սփիւռքի մէջ:

Տասնըութը ամիս հանդարտ մնալէ վերջ, իմ հիւանդութիւնս կրկին ցցեց գլուխը, բայց շնորհիւ անմիջական եւ ազդու միջոցներու (նամանաւանդ *antibiotique*-ներու)* կարելի եղաւ *juguler*** ընել զայն: Վերստին ոտքի եմ, բայց քիչ մը աւելի զգոյշ՝ իմ շարժումներուս մէջ:

Չեմքի տակ չունենալով նամակի թուղթ, իբր այդ կը գործածեմ փորձերը իմ մէկ «թեթեւ գրութեան, որ վերջերս լոյս տեսաւ: Ան թերեւս զուարնացնէ ձեզ, պահիկ մը, արձակուրդի այս եղանակին⁶⁷:

Լաւագոյն բարեւներով

Շ. Շահնուր

* Անթիպիոթիք, Հակամանրէական դեղ:

** Սանձել:

Սիրելի Գ. Քեօւէեան,

Խանդավառութեամբ եւ մեծ զգայնութեամբ գրուած քու նամակդ կարդացի երկու անգամ, ես ինծի ըսելով թէ՛ քեզի նման բարեկամ մը միայն կրնար գրել նման տողեր: Սիրով կը սեղմեմ քու մտերիմ ձեռքդ:

Գրագէտ Մահարի⁶⁸ գրած էր թէ ինձմէ հատոր մը դուրս պիտի ելլէ Պետիրատէն, բայց չէի գիտեր թէ ան պիտի ըլլայ *anthologique*^{*69}: Ինչ որ զիս զարմացուց, ան ալ գիրքին գտած ընդունելութիւնն է: Տե՛ս թէ ինչ կը պատմէ անձանօթ համակիր մը. «Բարեկամ մը հեռախօսով յայտնեց, ամենալակոնական լեզուով՝ 'գիրքը իջել է խանութ': Պարզ է թէ խօսքը ո՛ր գրքի մասին էր: Հասայ գրախանութ: Ինձ հետ պէտք է ըլլայիք, Կեդրոնական գախանութի մօտ, տեսնելու համար թէ ինչպէ՛ս կը խլեն Շահան Շահնուր/նեբը... Երեւի երկար էի մնացեր այդպէս յուզուած եւ հիացած, որովհետեւ, երբ հասայ վաճառատնանի առաջ, այլեւս ոչ մի օրինակ չէր մնացել...Պրծել էր՛: Անցայ շատ գրախանութներ եւ ամէն տեղ նոյն 'պրծաւ՛ր, մինչեւ հասայ մի հեռաւոր եւ խուլ անկիւն: Կրպակի վաճառողը առանց իմ հարցին՝ - Շահան Շահնուր էք փնտռում: Ունեմ՛»:

Եթէ պատմուածը չափազանցութեան կարեւոր մաս մը չի պարունակեր իր մէջ, գիրքին յաջողութիւնը պէտք է վերագրել, կը խորհիմ, իր տարաշխարհիկ (*exotique*) հանգամանքին: Այսպէս թէ այնպէս, վերոյիշեալ մէջբերումը ըրի, որպէսզի քիչ մը մխիթարուիս *Թերթի*ս անվաճառ մնալէն:

Բացի տպագրական կոպիտ սխալներէ, երկերուս բացատրողականները (օտար բառերու եւ ասութիւններու) շատ անգամ աննիշդ են, հակառակ Ալանանեանի ակներեւ հոգածութեան: Կարելի չէ լեզու մը իւրացնել, մա՛նաւանդ ժողովուրդին առօրեայ լեզուն: Թուեմ երկու օրինակ. *cordon s'il vous plait* որ կը նշանակէ *դուռը բացէ՛ք*, քարգմանուած է խնդրեմ *հերթ կանգնեցէ՛ք*: *Engueuler* որ կը նշանակէ *կշտամբել*, *յանդիմանել*, քարգմանուած է՝ *քեզ մեքենայի ներքեւ գցեմ*, բառացի *լափեմ*, եւայլն: Եթէ խելք ըրած ըլլային ինծի ցոյց տալ, նախ քան տպագրութիւն, իրենց աշխատութիւնը, անշուշտ սիրով պիտի կատարէի անհրաժեշտ ուղղումը:

* Ծաղկաքաղ, հաւաքածոյ:

Բնագիրս ենթարկուած է յապաւումներու, ըստ քաղաքական-ազգային աշխարհայեացքի մը: Օրինակ ջնջուած է *Նահանջի* սա հանրածանօթ պարբերութիւնը. «Հայը ունի լաւ նկարիչներ, բայց ո՛չ նկարչութիւն. Հայը ունի լա՛ւ դերասաններ՝ բայց ո՛չ թատրերգութիւն. յոգնիլ չգիտցող նամբորդներ՝ բնա՛ւ նաւապետ...»:

Այս mutilations-նները* գիս պիտի նեղէին, եթէ *Նահանջը* ըլլար կատարեալ եւ անթերի (բայց լաւ կ'ըլլար որ յիշէին, ծանօթութեան մը մէջ, թէ բնագիրը կրած է յապաւումներ):

Կը ցաւիմ որ *Թեղթը* քեզի բեռ⁷⁰ եղած է: Մե՞ղք: *Թեղթը* լա՛ւ գիրք է՝ իմ կարծիքովս (որ complaisant** կարծիք չէ): Կը խնդրեմ որ *Թեղթէն* մէկական օրինակ դրկես հասցէներու գորս պիտի նշեմ ստորեւ: Ես ալ իմ կողմէս քեզի կը դրկեմ Հայաստանեան գիրքեր որոնք կրնան քեզ շահագրգռել: Դեռ ուրիշներ ալ պիտի դրկեմ հասցէիդ:

Սիրալիբ բարեւներով
Շահան Շահնուր

Թեղթէն դրկել սա երեք հասցէներուն

1- S. Yapoudjian⁷¹, Rue Azat Vchdouni No 32, Erévan (31), URSS

2- Alex. Thoptchian⁷², Rue Sarkis Kasssian No 3, app 33, Erévan, URSS

3- Baguiche Osépián⁷³, Rue Komidasse 153, 38, Erévan, URSS

* Հաշմումներ:

** Ինքնահանդ: Հանդակատար:

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Կը պատրաստուէի գրել ձեզի, երբ կանենցիք զիս: Շնորհակալ եմ ձեր ջերմ բարեւին եւ ազնիւ տողերուն համար:

Երէկ *Սփիւռք*ին դրկեցի բաւական երկար գրութիւն մը⁷⁴, որուն համար կարելի չէ ըսել թէ գրուած ըլլայ վարդաշուրով: Այդ իսկ պատճառաւ իրենցմէ խնդրեցի որ իմ *texte-ը*^{*} ինծի վերադարձուի, այն պարագային երբ *Սփիւռք* չի համարձակիր հրատարակել զայն՝ առանց մկրատումի:

Եթէ հրատարակուի, բարի եղէք ինծի դրկելու օրինակ մը:

Ձէի լսած Գրիգոր Շահինեանին⁷⁵ անունը երբ Փարիզի *Յուսալէն* ստացայ *Յուսալէրներ*ու փաթեթոց մը, ուր տեղ գտած *étude-ը*^{**} յատկանշական շեշտ մը չունէր: Ասոնք բազմիցս ըսուած բաներ են:

Միայն դիտելի է որ չէ առնուած «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր», ինչ որ անարդար կը գտնեմ:

Արդարեւ, գրական Երիտասարդաց Միութիւն մը, Պէյրութէն, ինձմէ ենդրած էր *իտալ* մը⁷⁶, գոր սիրով դրկեցի: Ի՞նչ գրած էի այս *իտալ*ին մէջ որ ան ելեր-գացեր է մինչեւ Երեւան եւ հետաքրքրեք է Գուրգէն Մահարին: Կը փափաքիմ ունենալ օրինակ մը այն յայտագրէն ուր դուք տպուած տեսեր էք: Եթէ տրամադրելի չէ ան, միթէ չէ՞ք կրնար ընդօրինակել: Երկար պէտք չէ ըլլայ:

Այս նամակիս հետ ձեզի կը դրկեմ ֆրնս. հրատարակութիւնս, որ 60 էջոց տետրակ մըն է եւ ոչ թէ գիրք⁷⁷: Ան կը պարունակէ *poèmes-ներ*^{***} որոնք գրուած են Pessac-ի օրերուն, եւ անկէ ի վեր կը մնային ցրուած Nouvelle Revue Française-ի⁷⁸ եւ Cahiers des Saisons-ի⁷⁹ մէջ:

Առողջութիւնս գոհացուցիչ է այս օրերս, ինչպէս արդէն կ'ըլլայ ամառուան եղանակին:

Կը սիրեմ յուսալ որ դուք ալ ձեր արձակուրդի օրերը անցուցիք հանելի կերպով:

Ջերմ բարեւներով

Շահան Շահնուր

* Բնագիր:

** Ուսումնասիրութիւն:

*** Բանաստեղծութիւն:

15 Սեպտ. 1964

Սիրելի Գրիգոր Քեօսէեան,

St.-Raphaël-ի թղթատարութիւնը ինձի վերադարձուց ֆրանս․ գրքոյկս գործնական կը դրկէի: Զայն վստահած էի Home-ի մէկ ծերուկ պատասպարեալին, որ ծրարը տուփը նետեր է, առանց վրան timbre* դնել տալու: Բարեբախտաբար մեր Home-ը քաջածանօթ է թղթատարութեան: Կը նախընտրեմ որ ծրարը ետ գայ քան կորսուի: Քիչ վերջ ես անձամբ poste պիտի տանիմ գայն, այս անգամ recommandé ընելով:

Երկու օր առաջուան նամակիս մէջ ձեզմէ խնդրած էի որ դրկէ՛ք օրինակ մը *Սփիւռք*էն, ուր լոյս պիտի տեսնէ (կը խորհիմ) գրութիւն մը գոր գրել ստիպուեցայ:

Թերեւս զարմանա՛ք, խորհելով որ թերթը ինձի կը դրկուի արդէն: Ճիշդ է: Բայց կ'ուզեմ այլեւս գործ չունենալ անոր հետ: Բնաւ չախորժեցայ *Սփիւռք*ի գործելակերպէն ինչպէս նաեւ այն արտառոց *Մանօթ Խմբագրութեանէն*, որ կցուած էր իմ 7 Օգոստ. բարեկամական նամակիս: Անշուշտ հասկցա՛ք այդ ծանօթութեան քաբուն իմաստը եւ հետապնդած նպատակը:

Echelle des valeurs** ըսուած բան մը կայ, գոր մարդ իր աչքին առջեւ պէտք է ունենայ միշտ: Հայ ժողովուրդը աւելի՛ վեր՝ քան իր տկար գրականութիւնը:

Նաւուն հարցը զիս պիտի գայթակղեցնէր, եթէ չհանչնայի մեր գրական քննադատները:

Եթէ *Նաւուն*ն ձեւափոխումը նպաստաւոր է Երեւանի, պէտք է իսկոյն approuver ընել այդ ձեւափոխումը, նամանաւանդ որ անոր անփոփոխ ձեւը կը մնայ մեր մօտ: Ուզողը կրնայ ըմբռնեն(ե)՞ այդ խեղճուկ վէպը:

Զէի կարծեր որ licencé բարեկամդ ըլլայ ինքնահաւան: Արփիկ Միսաքեանին դրկեր է *Յուսաբերի* իր étude-ին ձեռագրերը, հրատարակութեան համար: Ի՞նչ պահանջ՞ կայ երկրորդ հրատարակութեան, - ըստ իս՝ ոչ մէկ պահանջ՞:

Կը սեղմեմ ձեր ձեռքը սիրով
Շահան Շահնուր

* Նամակադրոշմ:

** Արժէքներու աստիճանաչափ:

Միրելի Գ. Քէօսէեան,

Ստացայ ձեր 30 Սեպտ. թուակիրը եւ լրագրի մէջ պարուրած յայտագիրը⁸⁰, որ սովորական յայտագիրներէ մեծապէս բարձր եւ թանկարժէք բան մըն էր: Այդ ուշադիր խնամքը, գուրգուրանքը, նաշակը եւ իրակա՞ն հասկացողութիւնը որ ի յայտ կուգան այս տետրակին մէջ, պատիւ կը բերեն զայն պատրաստող երիտասարդներուն:

Յանախ պատահած է որ, ընդառաջ երթալով անձանօթներու sollicitation-ին*, նամակ գրեմ իրենց, քիչ ետք գղջալու համար: Գիրս կ'օգտագործեն անվայել կերպով: Այս երիտասարդները մխիթարեցին զիս:

Տեսայ *Սփիւռքի* Սիմոնեանին պատասեանը⁸¹: Ահա այս տեսակ գարշահոտութիւններն են որ զիս կը զգուեցնեն, կը խորշեցնեն եւ վերջ ի վերջոյ կը հեռացնեն մեր մամուլէն: Միթէ դժուա՞ր բան էր, Աստուա՞ծ իմ, քաղաքավարութեամբ պատասեանել իմ նամակիս, որ կատարելապէս քաղաքավար էր: Թողո՞ւնք իր սգիտութիւնը: Մարդը այնքան ստորին դուրս եկաւ որքան գոեհիկ: Կ'աղաղակէ պարզապէս հետաքրքրութիւն ստեղծելու համար իր անձին եւ լրագրին շուրջ:

Յոգնութիւնը մի՛ ստանձնէք ինձի *Սփիւռք* դրկելու: Զայն կարդալու պահանջք չեմ զգար: Բայց դրկեցէք ուրիշ լրագիրներ, եթէ անոնց մէջ ինձի հետ աղերս ունեցող լուրջ գրութիւն ըլլայ:

Յայտագրին մէջ գետեղուած նամակս կը պարունակէր հետեւեալ passage-ը** - «բացի սակաւաթիւ եւ ողորմելի լրագրողներէ (կէս մը hitrion*** եւ կէս մըն ալ bateleur****, մենք ունինք պատուական հրապարակագիրներ...»:

Ահա այդ hitrion-ը եւ այդ bateleur-ն է *Սփիւռքի* եղկելի էակը: Բայց պիտի չուզէի որ դուք գժտուած մնայիք Զ. Մելքոնեանի հետ: Ան բոլորովին տարբեր կը թուի ըլլալ թէ՛ իբրեւ մարդ եւ թէ՛

* Խնդրանք:

** Հատուած, անցք:

*** Ծաղրածու:

**** Լարախաղաց:

իբրեւ արուեստասէր: Այնպէ՞ս չէ:

Սիրով կը սեղմեմ ձեր ձեռքը
Շահան Շահնուր

Կը յուսամ որ ստացա՞ք իմ տետրակս, *Feux contre Feux*, գոր
ղրկեցի recommandé:

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Շնորհակալ եմ համակրական այն տողերուն համար զորս յատկացուցած էիք *Feux*-ին: Կը տեսնեմ թէ գրքոյկը բաւական ժամանակ դրեր է մինչեւ հոդ գալը:

«*Սփիւռք*»ի պատասխանէն տեղեակ չեմ: Անոր առաջին սիւնակը միայն կարդացի, հասկցայ ինչ ապրանք ըլլալը եւ մէկդի նետեցի: Պէտք չեմ զգար միտքս զբաղեցնել այդ տեսակ լըրճուկ եւ յիմարական գրութեամբ մը: Թերթին յաջորդական թիւերը վերադարձուեցան խմբագրութեան, Home-ի Տնօրէնութեան կողմէ:

Գալով Զարեհ Մելքոնեանի, ուրախ եմ որ ձեր բարեկամական կապերը *relâcher** չեն եղած: Ես իրմէ լա՛ւ տպաւորութիւն պահած եմ⁸²: Սիրագեղ բանաստեղծութիւններու հեղինակ մը չի կրնար ազնիւ հոգի չունենալ: Իր վրէպը կը կայանայ այն բանին մէջ որ վէպին գրական արժէքին վրայ արտայայտուած է գովեստով (ինչո՞ւ միայն գովեստով, երբ գիտենք թէ Զարեանի⁸³ հերոսները կենդանի չեն) եւ լուրթիւն պահած՝ քաղաքականին վրայ: Այս վերջինը իմաստո՞ւն քաղաքականութիւն էր թէ ոչ, ազգօգո՞ւտ էր թէ ազգավնաս: Այն որ չի հասկնար կամ թէ չ՛ուզեր զբաղիլ անով, պէտք է հրաժարի այդ տեսակ գրաքննութենէ եւ զանոնք թողու *compétent*** մարդոց⁸⁴:

Ուշադրութիւնս գրաւեց ձեր մէկ խօսքը. - «Նախանձելի չեմ գտներ Կոստան Զարեանի դիրքը...ան արուեստական եւ աժան տուրք մըն էր տուած իր շրջապատին»: Պարզ խօսքով՝ գրած էր բան մը, որուն ի՛նքն իսկ չէր հաւատար: Ահա հո՞դ է վէրքը: Ձեռն հաւատար իրենց գրածին: Ուստի լա՛ւ բան է որ իրենցմէ մէկը, եւ ոչ աննշաններէն մէկը, խոստովանի իր ստախօսութիւնը, հոգ չէ թէ ժամանակաւորապէս: Ձկայ դաշնակցական շէֆ մը որ ներքնապէս հաւատայ իր քաղաքական վարդապետութեան: Անոնք կ'աշխատին *clientèle*-ի*** մը համար:

Նոյն բանը կ'ընէր Արշակ Զօպանեան⁸⁵, երբ շար ի շար հայաստերներ կը ստեղծէր: Բաւականին տեմար չէր ան չգիտնալու համար որ այդ հայաստերներուն մէկ յօդուածը կամ բանախօսութիւնը՝ իրական ոչ մէկ նպաստ չեն բերեր մեր դատին: Բայց

* Թուլնալ, տկարանալ:

** Ձեռնհաս:

*** Յանախորդութիւն:

Զօպանեան իր մեծ ազգասէրի համբաւը բարձրացուց այդ գործունէութեան վրայ, որ այլեւս *activité** չէր, այլ *agitation*** :

Ունենալ *probité intellectuelle****, գիրը ընել հաւատարիմ արտայայտութիւնը մտածման - ահա բաներ՝ որ եղերականօրէն պակասած են մեր գործիչ-գրագէտներէն ոմանց: Այս *diptyque*-ին**** առաջին *volant*-ը***** օգտակար չէ եղած մեր ազգին, իսկ երկրորդը աղարտած է իր գրականութիւնը որ առանց ատոր իսկ համեստ բան մըն էր:

Զերդ,
չերմ գգացումներով
Շահան Շահնուր

* Գործունէութիւն:

** Ամբոխավարական աշխատանք, խռովարարութիւն:

*** Մտաւորական պարկեշտութիւն:

**** *Տիփդիկոն*, երկծալ ցուցակ կամ երկփեղկ գործ:

***** Ծալք, թերթ, «փեղկ»:

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Գիշերային անձնուրթեան ժամերս անցուցի կարդալով *Շիրա-հի*⁸⁶ նոր թիւը, որ կը պատմէր Աշոտ Զօրեանի⁸⁷ անիմանալի պատանեկութեան զարհուրանքը, ինչպէս նաեւ շահեկան ուսումնասիրութիւնը զոր յատկացուցած է՛ք նկարիչին ստեղծագործութեան: Գովելի գաղափարը ունեցած է՛ք վերհրատարակելու Լեւոն Բաշալեանի⁸⁸ *Կաղանդը*, որ հակառակ իր 66 տարիներու հնութեան, ոչինչ չէ կորսնցուցած իր պայծառ եւ սեղմ՝ ոնէն, անոր գծագրական ժուժկալութենէն: Ճաշակելի բաներու երկար թուումը ապշեցուցիչ պիտի ըլլար, եթէ չնանչնայի Բաշալեանի բառապաշարին հարստութիւնը, սկսեալ հանրածանօթ *լպուտ*էն որ հրատարակուած է *Թէոդիկի*⁸⁹ մէջ, եւ որ հիացում կը պատնասէր Օշականի: Լպուտը վայրի պտուղ մըն է (*չէքլէմպիճ*): Ո՞վ այժմ, սփիւտքի մէջ ո՞վ այլեւս կրնայ գործածել այդքան հարուստ հայերէն: Գրութեան տկար կողմը սա է որ մթնոլորտի միութիւնը չէ յարգուած, քանի որ դրախտային կեանքը կ'անցնի, sans transition*, դժոխայինի:

Զարթօնքի Նաւուն միջադէպը⁹⁰ ինծի արժեց, եւ տակաւին կ'արժէ բազմաթիւ նամակներ, որոնցմէ վերջինը կուգայ հեռաւոր Պուկկարիայէն: Բարի եղէ՛ք, սիրելի Քեօսեան, *Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւ*էն դրկել օրինակ մը հետեւեալ հասցէին-

Setrak Oskian
B.P. No 69, Poste Centrale
Varna, Bulgarie

Page de garde-ի** վրայ գրելով «Շահան Շահնուրի կողմէ»: Այս անձը հին դասընկեր մըն է, Պէրպէրեան վարժարանէն, որուն հետքը կորսնցուցած էի 35 տարիէ ի վեր:

Կանխայայտ շնորհակալութիւններուս կը միացնեմ իմ ամենաջերմ բարեւներս:

Շահան Շահնուր

* Առանց փոխանցումի:

** Կողքին ներքնաշապիկը:

4 Մարտ 1967

Սիրելի Գրիգոր Քեօսէեան,

Իր ատենին ստացայ ամանորի ձեր բարեմաղթութիւնները, որոնց արդէն կը սպասէի, քաջածանօթ ըլլալով ձեր հաւատարմութեան:

Եթէ նոյն կերպով չփոխադարձեցի, պատճառը ոչ մոռացումն էր եւ ոչ ալ անձնութիւնը: Կ'աշխատէի գրութեան կցել բաւական երկար յօդուած մը *Շիրակի* համար, բայց մինչեւ օրս չկրցի գայն աւարտել, ջլատիչ արգելքներու պատճառով:

Աշխատութիւնս եթէ կարենամ գլուխ հանել, ես ձեզի կը գրեմ մանրամասնօրէն:

Ձերդ, սիրով
Շահան Շահնուր

Աւագ Հինգշաբթի [23 Մարտ], 1967

Սիրելի Գրիգոր Քեօսէեան,

Շնորհակալութեամբ ստացայ 7 Մարտդ, իսկ երէկ՝ *Շիրակի* կրկնակ թիւը (11-12): Կը յուսամ, որ յաջորդ թիւով կրնամ տալ իմ գրութիւնս, որ բաւական երկար յուշագրութիւն մըն է, կը կոչուի *Ջոյգ մը Կարմիր Տետրակներ*, եւ որուն ընկերակցած պիտի ըլլան անտիպ լուսանկարներ՝ թիւով չորս:

Քեզմէ կը խնդրեմ որ անձնապէս հսկես այս հրատարակութեան վրայ, աչքի առջեւ ունենալով սա երկու կէտերը. Ա) գրութիւնը լոյս տեսնէ *Շիրակի* մէջ միանգամայն. Բ) անձամբ նայիս փորձերուն:

Աւելի քան երբեք բժախնդիր եմ լեզուի մաքրութեան: Երբ գրիչ մը երկար ժամանակ մնայ անգործ, ան կրնայ ունենալ ժանգի կէտեր: Գործածեցի ֆրնս. բառեր, երբ անկարելի եղաւ ընել այլապէս: Ֆրնս-Հայ բառարանս բաւական չարչարեցի: Բայց բառարանը ամէն բան չէ: Գրութիւնս աւարտած է շաբաթներէ ի վեր, բայց ընդօրինակութեան աշատութիւնը - խիստ կենսական - կը յառաջանայ համրօրէն, վասնզի անկարող եմ երկար ստեղծ նստուկ վիճակի մէջ մնալ գրասեղանիս առջեւ: Բայց գոհ եմ արդիւնքէն: Արդէն ոչինչ չեմ կրնար գրել ստանց խանդավանութեան:

Ջերմ բարեւներով
Շահան Շահնուր

Գրիգոր Էմին⁹¹, Երեւանէն, ինձմէ կը խնդրէ իմ բոլոր գիրքերէն մէկական օրինակ, չեմ գիտեր ո՞ր ոռւսերէն հրատարակութեան համար (anthologique): Եթէ օրինակ մը ունիս *Թերթէն*, բարի եղիր գայն դրկել հետեւեալ հասցէին, գիրքին վրայ *անպայման* նշանակելով Էմինին անունը:

G. Emine, "Spiourk", B.P. 35 Erivan, URSS

Անկեղծ շնորհակալութիւն:

* Հասկաքաղային:

30 Մարտ 1967

Սիրելի Քեօսէեան,

Այսօր թղթատարին կը յանձնեմ իմ գրութիւնս, *Զոյգ մը Կարմիր Տետրակներ*, որ բունեց 40 մեծ էջ: Անոր կ'ընկերանան չորս անտիպ լուսանկարներ:

Կարդա՛ զայն, կարդացէ՛ք ուշադրութեամբ, եւ եթէ յարմար չէ՛ք գտներ *Շիրակ*ին մէջ հրատարակելու, ինձի վերադարձուցէ՛ք ձեռագիրս:

Հրատարակութեան պարագային, ուշադրութիւն ըրէ՛ք փորձերուն: Լաւ կ'ըլլայ որ ինձի դրկէ՛ք երկրորդ փորձերը: Օդանաւը կը դիւրացնէ հաղորդակցութիւնը: Միայն մէկ օր քովս պահելէ վերջ, ձեզի կը վերադարձնեմ զանոնք, միշտ օդային նամբով:

Լաւ կ'ըլլայ որ փոքր ինչ մեծցնել տա՛ք լուսանկարներէն երկուքը, որ շատ պզտիկ են:

Միշտ ինչ,
լաւագոյն զգացումներով
Շահան Շահնուր

Երբ ստանաս ձեռագիրս, նոյն օրն իսկ ինձի իմացուր երկտողով մը, որպէսզի սիրտս հանգստանայ:

Double-ը* չեմ պահած: Ատեն եւ ոյժ չունեցայ կրկին ընդօրինակելու: Կը վախճամ որ կը կորսուի գրութիւնս որ ինձի համար *կարեւոր* բան մըն է:

* Կրկնօրինակը:

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեօսեան,

Թուականէս տասներկու օր առաջ, հասցէիդ դրկեցի քառասուն էջնոց ձեռագիր մը, Զոյգ մը *Կարմիր Տետրակներ*, որուն կ'ընկերանային չորս անտիպ լուսանկարներ, բոլորն ալ recommandé ձեռով եւ douane-ի* ծախքն ալ վճարուած:

Առանձին նամակով մը կը խնդրէի քեզմէ որ ինծի իսկոյն իմացնես ստացած ըլլալդ: Կը վախճամ որ կը կորսուի աշխատութիւնս, որ կարեւոր գործ մըն է ինծի համար, եւ որուն double-ը չունիմ:

Բարի եղիր ինծի շուտով ըսելու թէ ի՛նչ եղած է ձեռագիրս: Եթէ գայն չէ՛ք կրնար հրատարակել *Շիրակի* մէջ, որոշ պատճառաւ, ինծի վերադարձուցէ՛ք ձեռագիրս, միշտ recommandé ձեռով:

Լաւագոյն բարեւներով
Շահան Շահնուր

* Մաքս, մաքսատուն:

Saint-Raphaël, 24 Մայիս 1967

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Այս առաւօտ ստացայ *Կարմիր Տետրակներու* ստորագրւած փորձերը, սրբագրեցի զանոնք անմիջապէս եւ վաղն իսկ կը վերադարձնեմ ձեր հասցէին, օդային թղթատարով:

Եթէ տակաւին մնացած են վրէպներ, կը խորհիմ որ զանոնք ուղղելու յոգնութիւնը կը ստանձնէք:

Մեծապէս շնորհակալ եմ ձեր համակրական արտաց եւ շերտ տողերուն համար: Ինքզինքս լիովին վարձատրուած զգացի: Երբ մարդ կը ստեղծագործէ եւ առանձնութեան մէջ, այսինքն՝ հեռու՝ ամէն ընկերութենէ, անհրաժեշտ պահանջը կը զգայ անկեղծ արձագանգի մը, որ գայ *lettre** անձնաւորութենէ մը:

Կը փափաքիմ *Տետրակներ* հրատարակել առանձին գրքոյկի ձեւով, եւ առ այդ՝ կը խնդրեմ ձեզմէ որ գին հարցնէք տպագրիչին: Քովս ունիմ որոշ գումար մը, որ օգտակարութիւն չունի ինծի քանի որ պէտքերս կը հոգացուին Հաստատութեանս կողմէ: Փափաքելի է որ դրամը գործածուի հրատարակութեան, եթէ ծախքը աւելի բարձր չէ քան իմ դրամական կարելիութիւնս:

Փափաքելի է որ գրքոյկը, որ հաւանաբար 60 էջի մօտ պիտի բռնէ, ունենայ *թերթի*ն ծաւալը, *bouffant*** թուղթի վրայ, առնուազն 500 տպաքանով եւ օգտագործուին *Շիրակի clichés*-ները***:

Անմիջապէս աւեցնեմ որ չունիմ բնաւ նիւթական ակնկալութիւն: Հրատարակութեան պարագային, պիտի առնեմ շուրջ 20 օրինակ եւ մնացեալ հատորիկները ամբողջութեամբ թողում ձեզի: Բարի եղէք ձեր կարծիքը յայտնել այս ծրագրին եւ անոր հաւանական կարելիութիւններուն վրայ:

Շիրակի ամբողջ խումբը, այլ մանաւանդ ձեզ կը բարեւեմ

Անկեղծ սիրով
Շահան Շահնուր

Շնորհակալութիւն Զարեհ Մելիքնեանին իր քերթուածներու նոր գիրքին համար:

* Ուսեալ, գրագէտ:

** «Ուռուցիկ» (անփայլ, ոչ սահուն թուղթ):

*** Կաղապար (նկարներու):

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Պայթեցաւ թէ չէ Մերձաւոր Արեւելքի ողբերգական պատերազմը⁹², իմ առաջին մտածումս ձեզի համար եղաւ: Եթէ չգրեցի իսկոյն, ապահովիչ լուր առնելու ցանկութեամբ, պատճառը թղթատարութեան խանգարումն էր: Մեծապէս խռոված էր հոգիս, մտածելով որ տեղւոյդ հայութիւնը, մասնաւորաբար Սուրիոյ հայութիւնը չէր կրնար չտուժել տնաճանդ փոթորիկէն: Ինչ որ Հրեան ըրաւ, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ հրէշալին brigandage* մը, միջազգային բարոյականի գետնին վրայ:

Շարունակել աշխատիլ այսօրինակ մթնոլորտի մը մէջ, ի նպաստ գրականութեան եւ արուեստին, կենթադրէ ոգեկան բացառիկ կորով: *Շիրակի* խմբակը (հարուածա՛յին խումբ) մեծապէս շնորհաւորելի է իր այդ աննկուն կորովին մէջ:

Կը հաստատեմ թէ մենք երկուքս ունեցեր ենք նոյն գաղափարը, միաժամանակ: Երջանիկ պիտի ըլլամ եթէ դուք անձնապէս զբաղիք *Տեորակներուն* հրատարակութեամբ, այս անգամ գիրքի ձեւով: Եթէ կը թոյլատրէք, սիրով կը մասնակցիմ ծախքերուն, իմ կարողութեան սահմանին մէջ, ձեր բեռը մասամբ թեթեւցնելու համար:

Շիրակի իմ օրինակս պիտի դրկեմ ձեզի, առ ի տպագրութիւն, անոր լուսանցքներուն մէջ ընելէ վերջ անհրաժեշտ սրբագրութիւնները եւ յաւելումները:

Անոր պիտի կցեմ երկու գրութիւններ, որոնք լոյս տեսած են 63-ին եւ 65-ին, Փարիզի *Յառաջին* մէջ- 1) *Գրականութենէն անդին եւ բարձր*. 2) *Զի տքնեցայ զօր ամենայն եւ զգիշերն բովանդակ*: Այս երկու կարն գրութիւնները, նման *Տեորակներուն*, կը շօշափեն թէ՛ գրական եւ թէ՛ ազգային-հասարակական նիւթեր եւ ստով իսկ կը յարմարին գիրքին ընդհանուր ոգիին:

Պիտի փորձեմ վերամշակել զանոնք, որպէսզի նուազի այն մասը, որ գրութեանց մէջ զուտ ժամանակաւոր եւ լրագրային բնոյթ ունի:

Գալով իմ այն հին գրութիւններուս, զորս կը թուէք, ինչպէս *Վաւերաթուղթը*, *Աւագ Ուրբաթ*, եւ այլն, ես զանոնք անգամ մը եւս աչքէ անցուցի, ինչպէս արդէն ըսած էի *Թերթի*ս օրերուն, եւ կրկին

* Աւազակութիւն:

հասայ այն եզրակացութեան, թէ այդ էջերը հրատարակելի չեն, այն պատճառաւ որ իրենց *forme-ը** տկար է, բաղդատմամբ *fond-ին*** : Եւ դեռ աւելի՛ն...

Երջանիկ պիտի գգամ ինքզինքս, եթէ *Շիրակի* այս համարը, իր *Տեսրակներով*, արժանանայ համակրանքի: Գալով ձեր այն (տարեց) ընթերցողի առարկութեան թէ ես երկար չեմ խօսած Թէոդիկի վերջին տարիներուն մասին, պիտի պատասխանեմ, որ մօթարս կ'սպրէր ինձմէ շատ ու շատ հեռու (Գորֆու եւ Կիպրոս): Երբ վերջապէս եկաւ Փարիզ, ան վերագտաւ մասնաւոր շրջանակ մը, որ երբեք չէր կրնար ըլլալ իմս (Զօպանեաններ, Կամսարականներ⁹³, Մալէզեաններ...) ⁹⁴ եւ ապրեցաւ, դժբախտաբար, շատ կարն ժամանակ:

Կրկնելով իմ անկեղծ եւ խորին շնորհակալութիւնս, սիրով կը բարեւեմ *Շիրակը*, այլ մանաւանդ ձեզ:

Շահան Շահնուր

Եթէ կը թոյլատրէ ժամանակամիջոցը, *Շիրակէն* օրինակ մը դրկեցէ՛ք Գ. Մահարիի, որ մինչեւ Օգոստոսի մէկը կը բնակի-
Litva, Palanga, Komsomolskaia 19
G. Mahari

Գալով Շ. Նարդունիի⁹⁵, որուն ջանքերուն շնորհիւ կրցի ձեռք անցունել *Գողգոթան*, եւ որուն պարտական եմ օրինակ մը, կը խորհիմ որ դուք արդէն ինքնաբերաբար կը դրկէ՛ք անոր եւ *Յառաջին*:

* Ձեւ:

** Խորք:

Saint-Raphaël, 14 Juillet (Յուլիս 1967)

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Ձեզի կը դրկեմ, միշտ recommandé ձեռով, հրատարակելի գրքոյկիս ձեռագիրը, որ կը բաղկանայ երեք կտորէ: Տետրակները կը կազմեն գրքոյկիս առաջին մասը: Երկրորդը կը բաղկանայ երկու յօդուածներէ. 1) *Ձի տքնեցայ զօր ամենայն* 2) *Գրականութենէն անդին*

Այս վերջին կտորներուն վերամշակումը դիւրին չէր: Բայց գոհ եմ արդիւնքէն:

Մասնաւորաբար գոհ եմ այն նկատումով, որ այս երեք կտորները մէկզմէկու «չեն հայեցիք - ինչպէս կ'ըսէ ֆրանսացին: Անոնք չեն պատկանիր գրական տարբեր սեռերու, տարբեր մթնոլորտի, տարբեր ըմբռնումի: Մէկզմէկ կը գրկեն:

Առաքումիս կը միացնեմ ցուցմունքներու (indications) ցանկ մը, որպէսզի անոնց համաձայն կատարուի տպագրութիւնը, որքան որ տեղւոյդ պայմանները կը թոյլատրեն: Եթէ պէտք կը տեսնէք իմ նիւթական աջակցութեանս, կրկին կը խնդրեմ որ իմաց տաք ինձի: Սիրով պիտի ուզէի թեթեւցնել ձեր բեռը:

Թէեւ շատ եղան *Տետրակներու* սրբագրութիւնները, բայց խղճահարութիւն չունիմ այդ մասին, քանի որ գրութիւնը ծայրէն պիտի շարուի:

Անմիջապէս որ ձեր ձեռքը հասնի ձեռագիրս, բարի եղէք ինձի իմացնել երկու տողով, որպէսզի սիրտս հանգիստ ըլլայ: Վստահութիւն չունիմ թղթատարութեան վրայ, նամանաւանդ այս օրերուս, երբ Մերձ-Արեւելքը խոր տագնապի մէջ է: Կը բաւէ ինձի գրել նուազագոյնը – Ստացած եմ ձեռագիրը:

Ձերդ,
անկեղծ սիրով
Շահան Շահնուր

Ցուցմունքներ

(որոնք կրնան օգտակար ըլլալ)

Տետրակներու հրատարակութեան առթիւ

1- Ընտրել bouffant թուղթ, փոխանակ couché-ի*:

2- Գրքոյկիս ձեւը (calibre) նման ըլլայ *Յարալէզներու* կամ *Թերթիս...*: Եթէ clichés-ները աւելի մեծ նկատուին քան թէ *Թերթիս* calibre-ը, եւ եթէ ստիպուիք գիրքը մեծ չափի վրայ բռնել՝

* Սահուն, փալլուն թուղթ:

աւելի լաւ:

3- Կողքին մասին ըսելիք չունիմ: Գիտե՛ք թէ դուք գայն composer (ձեւաւորել) կ'ընէ՛ք ԻՐԱԿԱՆ ՃԱՇԱԿՈՎ, ինչպէս ըրած էի՛ք *Թերթիս* համար – գեղեցիկ՝ իր պարզութեանը մէջ: *Թերթիս* կողքը շատ սիրած եմ:

4- Գրքոյկին ետեւը, այսինքն կողքին չորրորդ էջին վրայ դնել հետեւեալը -

Շահան Շահնուրի գիրքերը

Նահանջը Առանց Երգի

Յարալէզներու Դաւաճանութիւնը

Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր

Զոյգ մը Կարմիր Տետրակներ

Կրնա՛ք դնել նոյն տեղը, եւ ըստ կամս, վաճառման վայրը եւ գիւնը:

գ- Տետրակներուն մէջ օգտագործել, բնականաբար, չորս clichés-ները⁹⁶, բայց ո՛չ իմ դիմանկարս: Անոր հրատարակութիւնը պիտի նշանակէր տեսակ մը ցուցամոլութիւն, եթէ ոչ մեծամտութիւն: Եթէ clichés-ները աւելի մեծ նկատուին Քան թէ *Թերթիս* clichés-ը, եւ եթէ ստիպուի՛ք գիրքը մեծ չափի վրայ բռնել աւելի լաւ:

6- Երկրորդ մասը, որ կը բաղկանայ երկու յօդուածներէ – 1) *Զի տքնեցայ ...*, 2) *Գրականութենէն անդին...*, բաժնել առաջին մասէն մէկ թերթով մը, իբրեւ ընդհանուր վերնագիր դնելով ՎԻՃԱԿ (անշուշտ position*, situation** իմաստով):

7- Վերջի մէկ պարապ էջին վրայ դնել հետեւեալը, պզտիկ քառակուսի encadrement-ի*** մը մէջ. «Այս գրքոյկը կազմող երեք գրութիւններէն առաջինը լոյս տեսած է Պէյրութի *Շիրակ*ին մէջ: Յաջորդ երկուքը՝ Փարիզի *Յառաջին* մէջ»:

8- Սկիզբի էջերէն մէկուն մէջ յիշատակել անպայման թէ գրքոյկին հրատարակութիւնը ամբողջութեամբ կը պարտի Գրիգոր Քեօսեւեանի ջանքերուն, եւ այլն, ինչպէս եղած է *Թերթիս* առթիւ⁹⁷:

9- Փորձերը ինծի դրկել, ձեռագիրներուն հետ:

* Դիրք:

** Կացութիւն:

*** Ծրջանակ:

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Մասնաւոր ուշադրութեամբ կարդացի ձեր մէկ Օգոստոս թուակիրը, ուր անգամ մը եւս կը պարզուին ձեր վերլուծողական կարողութիւնը եւ պատճառաբանեալ համախոհութիւնը: Շնորհակալ եմ ձեր գեղեցիկ նամակին համար:

Եթէ կը փափաքիք *Շիրակի* անունը նշել որպէս հրատարակիչ, փոխանակ ձեր անուան, ըրէ՛ք այնպէս՝ ինչպէս յարմարագոյն կը նկատէ՞ք⁹⁸:

Բացի իմ անձնական օրինակէս, չունիմ ուրիշ հատոր *Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւէն*: Լաւ կ'ըլլայ որ ինծի դրկէ՛ք 6 օրինակ անկէ, բայց ո՛չ աւելին:

Ինչպէս ըսի նախորդիւ, *Թերթիս* calibre-ը բաւական մեծ չէ կարենալ պատշաճօրէն պարփակելու համար *Տետրակնբուր* clichés-ները: Մնաց որ, նեղ calibre-ը անպատշաճ է արձակ գրութեան, ուր տողեր, իրենց կարճութեամբ, կը բեկանեն գրութեան կշռոյթը:

Չունիմ մտահոգութիւն մնացեալին վրայ, վստահ՝ թէ դուք լաւագոյնս պիտի տնօրինէ՛ք ամէն ինչ:

Թող ձեզ չզարմացնէ քիչ բանը որ ըսի Մերձ-Արեւելի ողբերգութեան մասին: Էջեր պէտք է որպէսզի կարենամ արտայայտել իմ ըմբոստացումիս խորութիւնը, ընդդէմ հրեական colonialisme-ին*: Ինչ որ պատահեցաւ, napalm-ի** եւ խոշոր դրամագլուխի ուժով, մեծածաւալ ոնիր մըն է, գոր ոչ ոք պատրաստակամ ըլլալ կը թուի դարմանել կամ մեղմել: Ընդհակառակն: Երկու օր առաջ ունեցայ հանդիպում մը ֆրնս. գրագէտի մը եւ լրագրողի մը հետ (3 Օգոստոս իմ ծննդեան տարեդարձս էր): Բարեկամներս ոչ միայն չէին պաշտպաներ Արաբը (հակառակ իրենց խորին համոզումին) այլ չէին իսկ փափաքիր խօսիլ այդ մասին, այն պատճառաւ որ իրենց patron-ը*** հրեայ է, ինչպէս հրեայ է իրենց անմիջական շրջապատը: «Մեծ մամուլը կը պատկանի հրեային, իսկ «փոքր մամուլը կ'ուզէ հանելի ըլլալ pied-noir-ներուն****⁹⁹, որոնք կ'ատեն մահմետականը, ինչ ազգի ալ ան պատկանի:

Հարիւր միլիոննոց արաբ աշխարհը երբ անկարող կ'ըլլայ

* Գաղութարարութիւն:

** Հրձիք նիւթ, իմա՛ հրձիք ուումբ:

*** Մեծաւոր, գործատէր:

**** «Սեւ ոտքեր». պիտակ՝ ֆրանսացի-ալճերիացիներուն (*Տէս, Նօթ 100*):

խօսք հասկցնել Եւրոպայի, հակառակ իր radio-ներուն եւ դեսպաններուն, հապա ինչպէ՛ս, ինչպէ՛ս մեր խեղճ հայութիւնը կրնար իր ձայնը լսելի դարձնել իր երկու propagandiste* վարժապետներով, Միք. Վարանդեանով¹⁰⁰ եւ Արշակ Զօպանեանով, առաջինը անդնուկ ցնորատես մը, իսկ երկրորդը իր օրուան հացի կարօս bohême** մը, որ agitation-ը*** կը շփոթէր activité-ին****-ին հետ:

Կարն կապեմ: Լաւագոյն է դանակը շատ չդարձնել վէրքին մէջ:

Ձերդ սիրով
Շահան Շահնուր

Սիրելի Գ. Քեօսեան,

Քիչ առաջ ստացայ ձեր 26 Օգոստ. թուակիրը: Երէկ ձեր մասին կը խօսէի Պէյրութահայ համակիրներու, որոնք մինչեւ սենեակս բարձրացած էին, պահ մը ընդմիջելով իրենց շրջապտոյտը: Անոնք յայտնեցին իրենց ինքնութիւնը - Տէր եւ Տիկին Նորունի¹⁰¹: Պարոնը ունի գրական աշեստութիւններ, ինչպէս կը վկայէ. դժբախտաբար չեմ յիշեր իրմէ գրութիւն, գալով իր համակրելի կնոջ, ան պարզապէս «գողցեր է իմ անունս, գայն նուիրելու համար իր մանչուն:

Պատասխանած եմ ձեր նախորդ նամակին (1 Օգոստ.) ուր կ'առաջարկէի ինծի դրկել քանի մը օրինակ *Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւէն*: Ղրկեցէ՛ք 5-6 օրինակ, եթէ ժամանակը չի պակսիր ձեր նամբորդութեան նախօրեակին:

Երբ ստանամ *Տեսրակներուն* փորձերը, զանոնք կը ղրկեմ *Շիրակի* տպարանի հասցէին, սրբագրելէ վերջ:

Ի՞նչ մնացած է հայկական Պօլիսէն Պիտի տեսնէ՛ք անձամբ, եթէ չծածկուի ան... Գրական-մտաւորական շարժումը՝ ափսո՛ս, բայց կարելի չէ որ հայութիւնը խաթարուի հոն:

Բարի նամբորդութիւն ձեզի
Շ. Շահնուր

* Քարոզիչ, քարոզչութեան գործակալ:

** Անկարգ, իր քմայքով ապրող: Գնչու:

*** Ամբոխավարութիւն:

**** Գործունէութիւն:

15 Սեպտ. 1967

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Ձեի յուսար որ կարելի պիտի ըլլայ իմ Տետրակներս լոյս ընծայել այսֆան շուտ, այսինքն Հոկտեմբերի սկիզբը: Այսօր Սեպտեմբեր 15-ն է: Կը խորհիմ որ ըրած է՞ք անհրաժեշտը որպէսզի գրքոյկիս կողքը ըլլայ այնքան պարզ որքան նախորդը:

Շնորհակալութեամբ ստացայ *Թերթիս* օրինակները եւ կը դրկեմ *Շիրակի* կիսով սրբագրուած համարը, ընդառաջ երթալով ձեր (զարմանալի) ցանկութեան¹⁰³:

Մահարիի մասին տարածուած լուրը, ըստ որուն գրագետը խոյս տուած է Երեւանէն եւ ապաստան գտեր Մոսկուայի մէջ, այդ վրդովիչ լուրը անհիմն պէտք է ըլլայ¹⁰⁴: Մահարի կը պատմէ իր վերջին նամակով (30 Օգոստոս թուակիր) թէ Երեւան վերադարձած է ընտանեօք, իր տարեկան արձակուրդը Վիլնայի մէջ անցնելէ վերջ, եւ ինկած հիւանդանոց, ծանր վիրահատութեան սպառնալիքին տակ: Տիկին Մահարի չըլլալով համամիտ վիրաբուժական գործողութեան՝ տուն փոխադրած է իր ամուսինը: Ահա ասոնք են վերջին լուրերը:

*Այրուող Այգեստանները*¹⁰⁵ երկարաշունչ եւ կենսայորդ գիրք մըն է, ուր իրական, բազմապիսի եւ հազուագիտ յատկութիւններու կողքին կը յայտնուի տկարութիւն մը, որ զուտ գրական է եւ ոչ թէ ազգային-Քաղաքական: Տկարութիւնը կը կայանայ - ըստ իս - այն բանին մէջ որ գիրքին *ընդհանուր շեշտը* (l'accent, le souffle)* չէ եղած այնքան ողբերգական, որքան ըլլալ կը պահանջէր մշակուած ճիւղը, որ անլուր ողբերգութիւն մըն է: Կարելորդ այն չէ թէ հեղինակը ի՛նչ բան կը դնէ իր ընթերցողին բերնին մէջ - մե՞ղր թէ քացախ, ժպի՞տ թէ արցունք. այլ անոնց dosage-ը**, որ պէտք է բերնին մէջ թողու, վերջ ի վերջոյ, աղի-լեղի համ մը: Համ մը որ *ես գայ*:

Մահարիի քնարը անկարող չէ հնչելու թաւ եւ ողբերգական լարով: Բնա՛ւ երբեք: Կը բաւէ կարդալ իր *Սեւ Մարդը*, հաստատելու համար թէ Մահարիի արուեստը օտար չէ այն ամէն ինչի գործուեցի քիչ վերը:

Երեւանի Գրողներու Միութեան յայտարարութիւնը¹⁰⁶ պարզապէս գայթակղութիւն մըն է: Այն գրական քննարկումը որ կը

* Ծեռտը, շունչը:

** Բարեխառնութիւնը, կշիռը:

փորձուի այդ յայտարարութեան մէջ, բոլորովին արհամարհելի է որպէս գրական վերլուծում. իսկ քաղաքական-կուսակցական դէպքերու մեկնաբանութիւնը՝ հակապատմական մեկնութիւն, իր ընդհանուր գիծերուն մէջ:

Մահարիի դէմ կատարուած *levée des boucliers*-ն* ունի որոշ պատճառ - *impie*** արարք կը նկատուի ամէն մերկացում ճշմարտութեան, որ հիմէն կը խախտէ մեր կոյր *chauvinisme*-ը***, որ տոկուն է սահմանի ա՛յս կողմ թէ այն:

Ճշմարտութեան սէրը բաւական է որ Երեւան ուղղէ իր դիրքը, ուշ կամ կանուխ: Գալով դաշնակցական մամուլի վայրահաշութիւններուն, որոնց խօսքը կ'ընէք...եթէ ընելիք բան մը կայ *dans l'immédiat*****, այն է չվտանգել կեանքը տառապակոծ գրագետին բարձրագոյ աղմկարարութեամբ:

Լաւագոյն զգացումներով
Շահան Շահնուր

* Զինամբարձութիւն:

** Ամբարիշտ:

*** Ազգայնամոլութիւն, մոլեռանդութիւն:

**** Անմիջական ներկայից:

15 Նոյեմբեր 1967

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Տրամաբանականօրէն, իր պահաբանէն պէտք է դուրս գար *Տեորակներու* առաջին օրինակը¹⁰⁷: Ան ըրաւ աւելի բան մը - երեսս ցատկեց: Այսպէս մարդուն երեսին կը ցատկէ պարմանու- հիի մը քանանչագեղ փայլը, որուն հետ երես-երեսի եկած ենք փողոցի անկիւնադարձին անսպասելիօրէն:

Կը հիանամ ձեր բարձր ճաշակին վրայ եւ սրտանց կը յայտ- նեմ իմ շնորհակալութիւնս: Կողքին եւ տխուրանքուն տատերը, բոլորն ալ ներշնչուած՝ մեր երկաթագիրէն եւ գրչագիրներէն, այնքան լաւ էին որքան նկարներուն *mise en page*-ը եւ նոյնիսկ *Բովանդակութեան* տատերը, որ կը հետեւին մեքենագրութեան¹⁰⁸:

Այսօրինակ նրբին աշխատութիւն մը, ուր ամէնուրեք ցոյժը կայ հոգածութեան, միայն պտուղը կրնայ ըլլալ սիրոյ եւ համակ- րութեան: Զեմ՝ զարմանար երբ կը գրէ՛ք - «Հոգեկան հրեռանք գգացի աշխատութեան»:

Իմ գոհունակութիւնս կատարեալ պիտի ըլլար, եթէ զոհը չըլ- լայի *ամօթալի եւ անարդարանալի* կուրացումի մը, որուն իբրեւ հետեւանք բազմաթիւ վրիպակներ սպրդեր են գրքոյկին մէջ: Ցաւալի բան պիտի ըլլար, արդարեւ, ինծի պէս բծաեղիւր մէկուն համար, որ կ'ատէ *négligence** ըսուած բանը, որ երկարօրէն կը չափէ իր գրածը, եւ որ կը ջանայ միշտ յանձնել ընթեռնելի ձեռագիր:

«Մասնաւոր սեալի մը չեմ հանդիպած - կ'ըսէ՛ք դուք: Իսկա- պէ՞ս: Պէ՞տք է խորհիլ որ վրէպները աչք ծակող սեալներ չեն: Եթէ այդպէս է, աւելի՛ լաւ: Միայն թէ, ես գտայ, առաջի՛ն իսկ ակնարկով, բազմաթիւ սխալներ, որոնցմէ մէկ քանին հոս կը թուեմ, *coquille*-ը** առնելով փակագիծի մէջ:

Տեորակներ էջ՝

22, բայց զգացուած է (զգացած է):

27, համակած էին (համակած էր):

48, կեռ դաշոյնը (դեռ դաշոյնը):

56 թուրքին երկարեցի (թուրքին երկարեց)

* Անխնամութիւն, անփութութիւն:

** Տպագրական սխալ:

Զի տքնեցայ, էջ՝

74, ուշադիր ըլլայի (ըլլային):

74, երիտասարդէն (երիտասարդին):

75. Յոտից գգուլիս (յոտից գուլիս)

77, արտին մէջ (արտին մէջ):

77. վերջնապէս (վերջապէս):

81, Մեծ մասամբ շնորհիւ Շ.Մ.ի:

Ես զիս կը միախառնեմ ետրիկով, որ գրքոյկս նպաստաւորութեամբ շնորհիւ ձեր բարեղէպ ձեռնարկին, որ ինծի միջոցը տուաւ իմ 3 գրութիւններս յաջողապէս վերամշակելու: Կարեւորը ա՛յդ է: Նոր հագուստ մը, որ խզուած է քանի մը տեղ (accrocs) ցաւալի է, բայց աւելի ցաւալի պիտի ըլլար եթէ բուն իսկ մարմինը ստացած ըլլար վերք եւ ուռեցք:

Կը կրկնեմ իմ անկեղծ շնորհակալութիւնս *Շիրակի*ն եւ մասնաւորաբար ձեզի,

Շահան Շահնուր

Ինչպէս ըսի, coquille-ները բազմաթիւ են, բայց կան այնպիսիներ, որ *չեն վնասեր իմաստին*: Ընթերցողը գանոնք *կ'ուզէ ինքնաբերաբար*: Կը նշանակեմ գանոնք, որպէսզի անձնական օրինակին վրայ ուղղէք գանոնք¹⁰⁹:

4 Դեկտեմբեր 1967

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Գրեճոյկիս հրատարակութեան ուշացումը կրնար ինծի պատճառով զգալի անհամբերութիւն, բայց ցաւալի կէտը վրիպակներու ներկայութիւնն էր առաւելապէս: Շնորհակալ եմ, որ առանց ընկրկելու նոր տաղտուկի եւ նոր ծախքի առջեւ, անջատ թղթիկներու վրայ կատարեր էք անհրաժեշտ ուղղումները: Սիրտս հանգստացաւ:

Գրեճոյկիս հրատարակութեան լուրը տարածուած ըլլալով Ֆրանսայի մէջ, *ինձմէ կը պահանջեն գայն*: Ուստի կը խնդրեմ ձեզմէ որ կատարէք ուղարկումները (եթէ չեն կատարուած ցայսօր):

6 օրինակ - Haratch, 32, Rue de Trévisse, Paris (9e), France

1 » - Edouard Garmirian¹¹⁰, Cité Arménienne, 06 - Nice, France

1 օրինակ - Mme S. K. Papazian, Home Arménien, 83 - St Raphaël, France

1 օրինակ - Գ. Մահարի, Rue Kassian 3, app 36, Erivan, URSS

Իմ հասցէս պէտք է գրել Home Arménien, 83 - St Raphaël, եւ ոչ թէ 83, Home Arménien, 83: Ֆրանսայի գաւառները (département) թուագրուեցան ալբուրեանական կարգով դիւրացնելու համար թղթատարութեան աշխատութիւնը: Այնպէս որ 83 կը նշանակէ VAR, ինչպէս 06 կը նշանակէ Alpes-Maritimes, 33 Gironde, եւ այլն: Փարիզի (Seine) թիւը (75) դնել անհրաժեշտ չէ, քաղաքն ըլլալով հանրածանօթ:

Քննադատել *Այգեասանները*, ենթադրել կուտայ որ կ'ուզուի հեղինակին ցուցանիշ ընել իր վրէպը: Հեղինակը պէտք չունի ատոր: Ան շատ լաւ անդրադարձած է (ցաւով) իր շփոթութեան, եւ լծուած է գրքին վերամշակման աշխատութեան: Լաւագոյն է սպասել, որ վերջացնէ իր գործը: Սպասել՝ սիրով եւ հաւատով:

Կրկնելով իմ խորին շնորհակալութիւնս

Կը մնամ ձերդ,
Շահան Շահնուր

Սիրելի Գ. Քեօսեան,

Գուրգէն Մահարի ինծի դրկեց իր վերջին գործը¹¹¹, եւ գնաց իր ամառնային արձակուրդը անցնելու իր տիկնոջ երկիրը, ի Լիթվիա: Այլեւս չեմ յիշեր թէ *Պայքարի* ո՞ր համարներուն մէջ երեւցան իր *Այգեստաններուն* դէմ արձակուած ժխտական եւ բոլոր աննպաստ յօդուածները, բայց գիտեմ թէ անոնցմէ առաջինը ելած էր պատուելի մը գրիչէն, իսկ երկրորդը, որ կանացի ստորագրութիւն կը կրէր եւ շարադրուած էր արեւելահայերէնով, անհանդուրժելի ըլլալու աստիճան վիրաւորական էր: Գրողը կիմ մը չէր, այլ գագանացած կատու մը: Խմբագրութիւնը, որ նօթով մը խոստացած էր տալ իր վերապահեալ կարծիքը, մնաց լուռ:

Պէտք է գիտնալ, որ Մահարի աւարտած է եւ մամուլին յանձնած է *Այգեստաններու* նոր version-ը* հաշուի առնելով այն բոլոր հիմնաւոր քննադատութիւնները որոնք եղան, թէ՛ գրական գետնի վրայ եւ թէ ազգային զգացման: Անդրանիկ Անդրէասեանը¹¹² եկաւ մօտս, քանի մը շատ հանելի ժամերու համար: Զինքը չէի տեսած անցեալ դարէն ի վեր (30-ական թուականներէն ի վեր):

Շնորհակալութեամբ ստացած եմ *Տեորակներու* նուիրուած երեք գրախօսականները, որոնց լաւագոյնը *Աճեկանի*ն¹¹³ էր: Ճիշդ է թէ *Աշխարհ*¹¹⁴ արտատպած է գրութիւնս, բայց հոն կատարուած հպումները ոչ մէկ հիմնական փոփոխութիւն կը մտցնեն: Զիմ նոյն ձին է, միայն թէ բաշն ու պոչը աւելի լաւ սանտրուած: Սէն-Ռաֆայէլէն մինչեւ Պէյրութ երթ ու դարձը քիչ մը խանգարած էր ծերուկ անասունիս յարդարանքը: Ո՛չ աւելի:

Փարիզի *Յառաջը* սրտնեղութիւն յայտնեց, այն պատճառաւ որ կ'ուզէր արտատպել գրութիւնս, *Աշխարհ*ը կախտելով: Զեղա՛ւ: Լսածիս համաձայն, արտատպում մը եւս պիտի ըլլայ, այս անգամ Երեւանի մէջ, Ստ. Կուրտիկեանի¹¹⁵ ձեռամբ:

Այս միջոցիս մօտս կը գտնուի Շ. Նարդունի, մէկ-երկու շաբթուան արձակուրդով: Տարիքը առած մարդ պէտք ունի լուրջ հանգիստի: Մօտերս ձեզի պիտի դրկեմ Gallimard-եան հրատարակութիւն մը, *L'entretien des Muses*¹¹⁶, որուն մէկ գլուէն ձեզ կը շահագրգռէ:

Զերդ, լաւագոյն բարեկերպ
Շահան Շահնուր

* Փոփոխակ, տարբերակ:

Saint-Raphaël, 19 Սեպտ. 1968

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Քեզմէ առանց արձագանգի՝ ես այն համոզումը գոյացուցած էի թէ գիրքս կորսուած պէտք է ըլլայ: Գիրքիդ ուշացումին բո՛ւն պատճառը պարզուեցաւ, երբ կարդացի նամակներուդ երկրորդը, *Բայը*¹¹⁷: «Միջին նամբան գոր ընտրած ես, յանգած է բարեկամական գրութեան մը որ կը մերժէ ամէ՛ն միջին յաշողութիւն: Օրինակելի պէտք է կոչեմ մեծ tact-ով* գրուած յօդուածդ, ուր կշռադատութիւնն ու ջերմ գգայնութիւնը կը կազմեն նրբին գուգակշիռ մը: Ինչ որ ըսուած է սեղմ եւ անսեթեւեթ արձակով, ըսուած է sans la moindre bavure** : Այն էջը որ գրուած է լարուած խոհականութեամբ եւ կանխորոշ plan-ի*** մը համաձայն, կ'ըլլայ օրինակելի՝ երբ հոն չեն երեւնար ո՛չ նիգը եւ ոչ ալ կառուցուածքին զօդուածքները (soudures): Այդպէս է քու բաց նամակդ, որ կը հոսի բնական թաւալումով եւ անսայթափ: Մասնաւոր ուշադրութեանս առարկան եղաւ բոլորակաձեւ շարժումը քու գգուշաւոր գրիչիդ, որով կ'եզերուի բուն իսկ գրական վերլուծումը, անոր հոգը յանձնելով «Ֆրանսական պաշտօնական քննադատներուն»: Ճշմարիտ համեստութեան հետեւանք ըլլայ թէ անձնական ուժերու գիտակցութիւն՝ արդիւնքը գնահատելի է անկասկած: Նշեցի նաեւ հետեւեալը - «բնաւ ազգայնամոլ մը չեմ»: Երբ գիտենք ազգային գգացումին նուիրական բնոյթը, անոր գուտ մտերիմ հանգամանքը, ազգայնամոլ մարդը մեզի կը յայտնուի իր ճշմարիտ դիմագիծով, որ է տեսակ մը սրբապղծութիւն: Պատահեցաւ որ այս օրերս կարդամ Claudel¹¹⁸- "Il y a des choses qui ne conservent leur vertu profond, leur humble sainteté, que si on ne s'en aperçoit pas, si on les considère comme données. Par exemple la patrie, la famille. C'est pourquoi les romanciers nationalistes et traditionalistes sont tellement odieux. Il ya là une faute de goût, quelque chose de profondément froissant. S'il y a un domaine où il est essentiel de ne pas poser, de nous abstenir de toute jactance, c'est là"**** :

* Նրբանկատութեամբ:

** Առանց թոյգն արատաւոր տարածումի:

*** Ծրագիր, յատակագիծ:

**** Բաներ կան՝ որոնք իրենց խոր առաքինութիւնը, իրենց խոնարհ սրբութիւնը կը պահեն միայն երբ զանոնք չնշմարեն, երբ զանոնք նկատեն որպէս տուեալ: Օրինակ՝ հայրենիքը, ընտանիքը: Ահա թէ ինչո՛ւ ազգայնական

Տեղեակ չէի ORTF-ի*¹¹⁹ գրական մեկնաբանութեան, որ յանկարծակիի բերեր է Քեզ: Իմ սենեակս ալ հանչցած է նմատիպ ներխուժումը բարեկամներու, միշտ radio-էն: Ինձնակոչ բարեկամին պատճառած յուզումը անբացատրելի բան մըն է:

Գիրդ ուրախացուց զիս: Կը սեղմեմ ձեռքդ ջերմապէս:

Շահան Շահնուր

Լսած էի, բայց չէի տեսած աչքերովս: «Դարուհի Յակոբեան»ի¹²⁰ album-ը - *Հորիզոն* - այրած-մրկած սիրտս զովացուց: Արշալոյսի գեփիւռներ կան, որ աղուո՛ր խոստումներ կ'ընեն մէկ օրուան համար, եւ որ իրենց խոստումը կը յարգեն տարիներ ամբողջ...

աւանդապաշտ վիպասանները ատելի են: Հոն ճաշակի պակաս մը կայ, բան մը՝ ամբողջովին վիրատրական: Եթէ կայ մարզ մը ուր էական է մեծութիւն չձախել, հրաժարիլ ամէն մեծխօսիկութենէ՝ հո՛ն է:

* Organisation Radio-Télévision Française - Ֆրանսական Զայնասփիւռ-Հեռատեսիլի Կազմակերպութիւն:

Saint-Raphaël, 1 Օգոստ. 1969

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Մեր ծերանոցը կը նմանի 200-ի* քան թէ Lourdes-ի¹²¹, ինչպէս դուն կը կարծես: Անցորդ հայերու թիւը կարեւոր է, մասնաւորաբար ամառնային tourisme-ի եղանակին, բայց ես կը մերժեմ այդ 200-ին տարաշէտարհիկ կենդանին ըլլալ: Դունս փակ պիտի մնար նաեւ Բ. Փափագեանի¹²² առջեւ, եթէ անհանոյ զուգադիպութիւն մը չտնօրինէր այլապէս: Կէս օրուան ճաշի զանգակը հնչած էր ատենէ մը ի վեր, ամէն ոք անցած ճաշարահ, եւ ես դանդաղօրէն կ'իջնէի ամայացած սանդուղներէն, երբ hall-ի** մէջ դէմս գտայ այդ բժիշկը, որ իսկոյն յառաջացաւ դէպի ինձ, լորճանշուրթն ծպտելով: Իր առաջին նշանակելի խօսքը եղաւ հետեւեալը- «Գիտեմ թէ դուք մեզ չէք սիրեր, բայց մենք ձեզ կը սիրենք»: Իրենց սէրն ու յարգանքը արտայայտելու համար, անոնք չեն վարանիր տպել զրպարտութիւն եւ նախատինք իմ հասցէիս: Անցնինք: Այս պարունը զիս նաեւ Պէյրութ հրաւիրելէ վերջ, բացատրեց թէ *Բազին*¹²³ անուն գրական հանդէս մը կը հրատարակեն, եւ երջանիկ պիտի ըլլան եթէ ես հանիմ իրենց տալ անտիպ գրութիւն մը: Գոնէ մէկ էջ բան: Իրեն պատասխանեցի թէ լաւագոյն է ծանօթանալ իմ հրատարակութիւններէս անոնց որոնք արդէն հրապարակի վրայ են: Ահա այդ առթիւ է որ տուի քու անունդ, իբրեւ բարեկամի եւ հրատարակիչի:

Այս առթիւ ըսեմ, որ շնորհակալ կ'ըլլամ եթէ ինձի դրկես քանի մը օրինակ *Տետրակներ*: Այն վերջին օրինակը որ կը մնար, դրկեցի Երեւան, բանաստեղծ Մարօ Մարգարեանի, չկարենալով մերժել իր խնդրանքը: Երէկ ստացայ երկու գիրք, Փափագեանի հրատարակութիւններէն- *Պատմութեան նենգափոխումը* եւ *Լուիճի Փիրան-տէլլօ*¹²⁴: Անոնցմէ առաջինը այնքան զանցատելի էր, որքան ծիծաղելի: Գիրքը նետեցի զամբիւղ: Դաշնակցութեան հատուածամոլութիւնը անբուժելի ախտ է: Նոյնիսկ Արփիկ Միսաքեանը¹²⁵ (Փարիզի *Յառաջը*) որ մտերմօրէն կը գրէր ինձի, քաշուած է իր պատեանին թանձր լուրթեան մէջ:

Տեղեակ չեմ *Բազին*ի գրութեան¹²⁶, ուր Փափագեան պատմեր

* Կենդանաբանական պարտէզ:

** Միջանցք: Սրահ:

է մեր տեսակցութիւնը: Եղածը արդէն տեսակցութիւն չէր, այլ մէկը այն հապեայ հանդիպումներէն երբ խօսակիցները կ'աճապարեն բաժնուիլ, իրենց մէկ ոտքը շեմէն ներս, միւսը՝ դուրս: Ճիշդ է թէ ըսած եղայ սա տեսակ բան մը - «Քէօսէեանէն չէի սպասեր... Գլուխ-գործոցը ընդունելի չէ»:

Խնդիրը լուսագոյնս պարզուած կը համարեմ, քանի որ կը քննարկուի Շանթի¹²⁷ ձախողանքը: Հին Աստուածները գրական դատաստանի ենթարկուած է Պոլսոյ մէջ, 1912-13 թուականներուն, խստօրէն դատապարտուած է, եւ դատաստանին սղագրութիւնները հրատարակուած գրքոյկի ձեւով^{127ա}: Ամէնէն աններողը հանդիսացած է Երուանդ Օտեան^{127բ}: Օր մը, Փարիզի մէջ ուզեցի ունենալ Թէֆէ-եանի կարծիքը, Շանթի մասին: Պատաստանեց ճիշդ սա բառերով - «*Խալպ** գրագէտ մըն է»: Կարդացի Երեւանէն եկած Շանթի հատորը, ուր Թոփչեան¹²⁸ նմանապէս խիստ է, իր յառաջաբանին մէջ: Շանթ զիս կը գայթակղեցնէ նաեւ իր աշեարհաբարով, որ ոչ արեւմտահայերէն է եւ ոչ ալ արեւելահայերէն: Այլ լեզու մը՝ զոր մոռցած է անցընել լուսցարանէ:

Georges Shehadé-ն¹²⁹ կը քննարկուի վաղուց իր բանաստեղծութեամբ, որ սիրելի է ինծի: Չեմ քննարկուի իր թատրոնը որուն մասին մեծ գովեստ կայ: Seghers-ի anthologie-էն լսեցի որ բանաստեղծ է եղեր նաեւ իր քոյրը, Laurice:

Գուրգէն Մահարիի մահը խորապէս ազդեց իմ վրաս: Իր վերջին նամակը, որ կուգար Պալթիկի փէն, տեսակ մը գիր էր վերջին հրաժեշտի: Իրմով կորսնցուցինք անգուգական բարեկամ մը եւ բազմատաղանդ գրագէտ մը: Ափսո՛ս, ան մեկնեցաւ, վանի կարօտը սրտին:

Առողջութիւնս պիտի ըլլար գոհացուցիչ, եթէ քաղաքացիական չճանրանար տարուէ տարի: Դէպի մօտակայ *plage*** էջքն ու դարձը բաւական երթին հարց մը եղած է:

Սիրով կը սեղմեմ ձեռքդ
Շահան Շահնուր

* Կեղծ (թրքերէն):

** Ծովափ:

Saint-Raphaël, 12 Սեպտ. 1969

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Կարմիր Տետրակները, ութը օրինակ, ստացայ: Շնորհակալ եմ: *Յառաջի* «ստացանք»-ն տեղեկացայ թէ մօրեղբօրս *Գողգոթան* լոյս տեսեր է, վերջապէ՛ս, երկու հատորով¹³⁰, բայց գիրքին վեղարաւոր հրատարակիչները կը սպասեն - կը խորհիմ - իմ խոնարհ աջահամբոյրիս, օրինակ մը նուիրելու համար ինծի:

Գուրգէն Մահարիի վերջին նամակը, կարճ՝ բայց լեցուն, խռովեց զիս, անդարձ մեկնումի իր տխրամած ժպիտով: Ան գրուած էր Palanga-էն¹³¹, 7 Յունիսին, եւ կ'աւարտէր սա տողով - «Գոնէ շուտ իջնէր վարագոյրը»: Քանի մը տող վեր կը գրէր - «էլի յոյսս Քեզ վրայ է, խնդրում եմ, գրիր թէ ինչպէ՛ս եմ ես»: Պատասխանեցի - «Կրնամ ըսել թէ դուն ինչպէս ես եւ ի՛նչ ես - դուն անմահ ես»: Ահա այսպէս կորսնցուցի թանկագին բարեկամ մը¹³², որ լուսապայծառ ոգի մըն էր եւ միաժամանակ բազմատաղանդ եւ բազմարդիւն գրիչ մը: Չեմ գիտեր թէ յաջողապէս վերջացո՞ւց իր *Այգեստաններու* վերամշակութեան փափուկ աշխատութիւնը: Իրեն ըրած էի Քանի մը մատնանշումներ, բնականաբար վարանումով, չվիրաւորելու համար իր բանաստեղծի սիրտը, որ առանց ատոր իսկ շատ ազդուած էր այն բուռն քննադատութիւններէն, որ ընդհանրական բնոյթ առին: Քու տուած բացատրութիւնդ, որ կը հիմնուի հայրենի այցելու մտաւորականի մը տեղեկութիւններուն վրայ, ընդունելի բացատրութիւն մըն է¹³³, գուտ ազգային-ընկերային մարզին մէջ: Կը մնայ բացատրել գրական ձախողանքին շարժառիթը: Կենսական հարց՝ որով ոչ ոք չգրադեցաւ, որքան որ գիտեմ:

Այս խնդիրը նիւթ դարձուցած եմ թէ ոչ իմ նամակներուս մէջ: Այլեւս չեմ յիշեր: Բայց ըսեմ, ինզիմէս կրկնած ըլլալու վտանգով, թէ Մահարի գոհը եղաւ à une admiration mal placée*: Իր ծննդավայր Վանի վրայ փորձեց այն՝ ինչ որ Չարենց¹³⁴ փորձած էր իր Կարսի, եղբրականի եւ ծաղրանքի խառնուրդով: Այս admira-tive sujétion** -ը կ'երեւայ, կատարեալ յստակութեամբ, *Այգեստաններու* յառաջաբանին մէջ: Արդ, *Երկիր Նայիրի*¹³⁵ մէկն է այն ձախողած վէպերէն, որ ոչ իսկ կարելի է կոչել, ֆրանսական

* Անտեղի զմայլանք:

** Հիացական ենթակայութիւն:

սահմանումով, un roman de poète* : Երկու ուղեկիցները չեն յաջողած humour-ը գործածել չափով եւ տեղին: Եղածը dose-ի հարց մըն է: Թէեւ պատուական Քննադատ, անկարելի չէ որ Մահարի կուրացած ըլլայ իր եղբայրական սէրով եւ հիացումով: Գրականութիւնը հրախաղութիւն մըն է որ ունի իր արկածները: Կը պատահի որ վառօդը պայթի artificier-ի** ձեռքին մէջ, ըսել կ'ուզեմ ամէնէն աւելի նարտար եւ խղճամիտ գրիչին: Եւ Աստուած գիտէ թէ հայրենակարօտ Մահարին որքա՛ն սիրով եւ որքա՛ն գուրգուրանքով մշակած էր իր վէպը, որ - պէտք չէ բնաւ մոռնալ - մեծապէս բարձր է *Երկիր Նայիրի*էն:

Տէք. Բ. Փափագեան ինծի դրկեց *Բագին*: Փութացի անշուշտ իրեն յայտնել իմ ուրախութիւնս, կատարուած ճիգին համար, եւ աւելցուցի թէ կրնան շարունակել, ստանց անպատեհութեան, ինծի դէմ արձակել նախատինք եւ զրպարտութիւն: Վագգէն Շուշանեանի վայրահաչութիւնները¹³⁶ զիս անտարբեր կը թողուն: Փափագեանի պատասխան արդարացումը եղաւ ողորմելի: Կարդացի իր Պատմութեան նենգափոխութիւնը, ուր կ'ըսուի թէ Պիւռօն գործած է կատարեալ անսխալականութեամբ: Մարդուն մտքէ՛ն իսկ չ'անցնիր ըսելու թէ մարդ էակը սխալական է, մանաւանդ խռովայոյզ շրջաններու մէջ, եւ թէ կը սխալին մեծն ու պզտիկը, եւ նո՛յնիսկ Հոովմի Պապը, որ, նման դաշնակցութեան, Աստուածայի՛ն որոշումով մեզի առաքուած է: Իրաւ է թէ հայութիւնը ունեցած է անսխալական գործիչ մը, տեսակ մը գերմարդ, բայց ան կը կոչուի Փանջունի:

Իսրայէլի վայրագ նուաճողականութիւնը զիս կը տագնապեցնէ: Հրեային արդար իրաւունքն է ապրիլ իր ազգային օճախին մէջ, բայց ո՛չ ի վնաս արաբին կոտորումին եւ տեղահանութեան: Ոնիր մըն է որ կը գործուի:

Շահան Շահնուր

** Բանաստեղծի վէպ:

*** Հրարուեստագէտ:

Saint-Raphaël, 24 Déc. [Դեկտ.] 1969

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Երուսաղէմի Պատրիարքութեան ուղղած քու նամակդ կը յանձնեմ քոթատարին¹³⁷: Ներսէս Ծ. Վրդ. Բախտիկեան, որ բաղ-
խած է այլանդակ խոչընդոտներու, ի խնդիր *Գողգոթայի* ձեռագիրներու յայտնութեան¹³⁸, կ'արտայայտուի սոգտանքով եւ խոր դառնութեամբ մեր սաղիմական Հայրերու մասին: Ան կը գրէ «Մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի»ի մէկ յտաջաբանին մէջ. - «Մենք ոչինչ ունինք այս մարդոց հասցէին, որոնց խօսքը, կար ժամանակ, երբ օրէնքի համագօր էր մեզի համար: Դրժեցին իրենց խօսքը...»:

Վերոյիշեալ Մատենաշարի մէկ համարը, «Կեանքը որ ապրեցայ Ծատուրեանէ¹³⁹, իմ հոգիս այնքա՛ն խռովեց իր եղբրական անպատում դրուագներով, որ իսկոյն երկու հազար ֆրանքնոց չէք մը դրկեցի Բախտիկեանի (P.O.Box 3034. Beirut), խնդրելով որ ինձի հայթայթէ իր մատենաշարի տետրակներէն մէկ քանին: Անցաւ երկու ամիս՝ առանց պատասխանի: Եթէ հնարաւորութիւն ունիս իրեն հետ շփման մէջ մտնելու, ջանա՛ հասկնալ թէ ի՛նչ բան է իր լուրքեան պատճառը:

Գրեցի նաեւ Հրանտ-Սամուէլի¹⁴⁰, փափաքելով գիտնալ թէ թրքահայ գրականութեան նուիրուած պատմութիւններէն ո՞ր մէկը պէտք է գնեմ, ունենալու համար, եղած համայնապատկերներու մէջէն, նուազագոյն ձախողը: Սամուէլ չի գիտեր թէ լոյս տեսած է թէ ոչ Սիմոն Սիմոնեանինը որ ծրագրուած էր (ունիմ արդէն նոյն հեղինակին արեւելահայը)¹⁴¹: Օշականի Համայնապատկերը զիս խրտչեցուց իր ծաւալով (6 հատոր), ինչպէս նաեւ հեղինակին tarabiscoté (արուեստակեալ) գրելակերպով: Բաւականացայ գնելով Մինաս Թէօլէլեանի¹⁴² *Դար մը Գրականութիւնը* (1850-1950), որ թէ՛ ծաղկաբաղ է եւ թէ գր[ական] վերլուծում: Գիրքին ընթերցումը պարզեց որ հեղինակը հատուածամոլ եւ քիչ մըն ալ անոպայ դաշնակցական մըն է, բնիկ պոլսեցի եւ Մեխթարեան Հայրերու սան: Թէօլէլեանի խմբած 56 գրագէտներուն մէջ չկայ մէկը որ այնքան քննադատուած եւ նոյնիսկ վարկաբեկուած ըլլայ, որքան ես եղած եմ: Բայց այս չէ կարելորը: Ջարմանքով հաստատեցի թէ գրագէտներու մեծամասնութիւնը ինձի համար անուսներ էին միայն: Հատընտիր ոտանաւորները, որոնց թիւը տիրապետող էր, աւելիին ծանօթանալու չեն դրդեր ընթերցողը, իրենց մէջ շատ

տկար ըլլալով բո՛ւն բանաստեղծութիւնը: Նոր ժամանակներու զգալակերպը ո՛չ մէկ մուտք գործած է անոնց մէջ: Անոնք զեղուն են անշուշտ ազգասիրական բուն զգացումներով եւ մեծ աղէտի վերակոչումով, բայց ես կը նախընտրեմ այս բաները լսել անոնց կողմէ որ չունին գրական դիտում (*visée*), ինչպէս են վերոյիշեալ Մատենաշարի անպահոյն պրակները: Այս ըսածներէս պէտք չէ հետեւցնել որ կը գղջամ գիրքը գնած ըլլալուս: Ընդհակառակը:

Գեղարուեստի նուիրուած յօդուածներդ կը կարդամ հաճոյքով, եւ կը հաստատեմ, անգամ մը եւս, թէ «Զարթօնք» եւ «Նայիրի» կը հանդիսանան իբր լաւագոյնները մեր թերթերուն: Փարիզը սնանկացած է այդ գետնի վրայ:

Այս գիշեր Ոօ՛էլ* ըլլալուն, կաղանդի տօնածառը կը մնայ ցից Home-ի մուտքին մէջ, եւ Saint-Raphaël ողողուած ճանանչագեղ արեւով: Առջի օր Nice¹⁴³ գացի կառքով, Home-ի տնօրէնուհիին հետ, աւանդական գնումներ ընելու համար (նուէր պատասպարեաններուն, եւայլն): Բացառիկ առիթ մըն էր վայելելու Côte d'Azur-ը, որ տօնական օրերու առթիւ զգեցած էր արտասովոր գեղազարդում, մշտավատ արեւն ունենալով իրեն գործակից:

Կը սեղմեմ ձեռքդ, լաւագոյն մաղթանքներ սահեցնելով անոր մէջ:

Շահան Շահնուր

* Կաթողիկէներու Քրիստոսի Ծնունդ:

Saint-Raphaël, 29 Déc. [Դեկտ.] 1969

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Ի պատասխան Քու Նոր Տարուայ մաղթանքներու բացիկին, գրեցի բաւական երկար նամակ մը, ուր, ի միջի այլոց, կը ներկայացնէի խնդրանք մը, որ ահաւասիկ -

Ստացած ըլլալով Մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի մէկ պրակը, եւ անով մեծապէս շահագրգռուած, դրկած էի երկու հազարնոց չէֆ մը անոր հրատարակիչին, Ներսէս Ծ. Վրդ. Բաետիկեանի, ենդադրելով որ ինծի հայթայթէ իր տետրակներէն մէկ-երկու օրինակ: Մնացած ըլլալով անպատասխանի, ձեզմէ կը խնդրէի հետապնդել խնդիրը: Խնդրոյ առարկայ տետրակները ժամանած ըլլալով, դուն այլեւս նկատի մի առներ խնդրանքս:

*

Կը ցաւիմ որ ուշ տեղեկացայ այս թանկագին տետրակներու գոյութեան: Կարելի չէ զանոնք կարդալ առանց սրտանմլումի եւ տեսողութեան պղտորումի:

Որակաւոր թուղթը եւ ոսկեդրուագ կազմը վերապահուած ըլլալով «գրակա՛ն գործերու, բնական է որ լրագիրի թուղթը մնայ Բախտիկեան Վրդ.ի գուրգուրանքին եւ հոգատարութեան առարկայ: Ես այս մատենաշարին մէջ գտայ շա՛տ աւելի հարստութիւն եւ վաւերական կեանք քան թէ գրական anthologie-ներու մէջ (ի նկատի ունիմ Մինաս Թէօլէօլեանի *Դար մը Գրականութիւնը*):

Հրատարակչական ազդեցիկ եւ պատկառելի տուն մը, որպիսին է Larousse-ը*, երբ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը պատմէ, նորագոյն հայեցողութեամբ, կ'ըսէ որ մէկ միլիոն Հայոց ջարդը պէտք է դասել պատերազմի մեծագոյն պատահարներու կարգին: Այս բառը ցարդ չկար: Յիշատակութիւնը կ'ըլլար, անցողակի կերպով:

Եթէ չըլլային իսկ ուրիշ պատճառներ, միջազգային կարծիքին այս բարեշրջումը պէտք է մեզ մղէ աւելի մեծ շուքով նշելու, գալ Ապրիլի, մեր սեւ տարեդարձը:

Քոյդ
Շահան Շահնուր

* Բաւարաններու եւ հանրագիտարաններու հրատարակչութիւն:

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Լա՛ւ մտածեր ես ինձի դրկելով «Արարատ Գրական»ի քու շահեկան պատասխանդ¹⁴⁴: Ան գրուած է ուշադիր խնամքով եւ հմտութեամբ, առանց կամահանութեան եւ աւելորդաբանութեան (remplissage): Ձկրցայ զսպել ժպիտս, երբ դուն յիշելէ վերջ Հայ քատրոնի հիմնադրութեան երկու հազարամեակը եւ երեւանեան շէնդ տօնախմբութիւնները, կը համարակիս ըսել թէ ան երկու հազարամեայ պարապութիւն մըն է...: Ճշմարտութիւնը ա՛յդ է արդարեւ, բայց զայն հրապարակել ազգային ինքնաբաւութեան զգլխիչ ոլորտներուն մէջ, կը պահանջէ բացառիկ ազատախօսութիւն: Ուրիշ գրագէտ բարեկամ մը (պօլսեցիկ կ'աւելցնէ՝ Քեզմէ աղէկ չըլլայ) սապէս կ'արտայայտուի մեր լեզուի մասին: «Պէտք է ի վերջոյ գիտնալ, թէ ո՛ր աստիճան անկատար գործիք մըն է մեր ոսկեղնիկը, մեծաւանջը, եւ դեռ չեմ գիտեր ինչը: Բայց յանցանքը իրը չէ, ըլլալով յետամնաց քաղաքակրթութեան մը գործիքը»:

Բարեբախտաբար ես չեմ այս բաները ըսողը: Կը բա՛ւէ որքան զիս հուշակեցիկ իբրեւ մէկը որ ազգային նուիրականութիւնները կ'անգոսնէ:

Ամբողջութեամբ կը բաժնեմ քու դատաստանդ, մեր չորս քատերագիրներուն մասին - Սունդուկեան, Շանթ, Պարոնեան եւ Շիրվանզադէ: Այդ կեդրոնական բաժինէն առաջ եւ վերջ դրուած զոյգ հատուածները, գրութեան կուտան ամբողջական ակնարկի մը կատարելութիւնը: Ինչ որ ամէնէն աւելի կը սիրեմ եւ կը գնահատեմ, ան ալ քու կոկիկ եւ ճշգրիտ լեզուն է: Կը խորհիմ որ լաւ կ'ընես եթէ այս կարգի էջերդ վերապահես գրական հանդէսներու:

Հայ Երուսաղէմը թարախոտ վէրք մըն է որ դեռ երկար պիտի «բանի»: Կը յիշես *Կարմիր Տետրակներու* ոստիկանապետը, որ կ'ըսէր թէ մեր կոտորուած կղերին մէջ կային այնպիսիներ որ սուրբ չէին¹⁴⁵: Ինչ որ բացատրելի էր Թուրքի եաթաղանին տակ, եթէ ոչ ներելի, պէտք է ըլլայ կրկնապէս դատապարտելի այսօր:

Փարիզէն ինձի կը հաղորդեն թէ Երեւանի գր[ական] շրջանակները զիս կը քննադատեն անսովոր բարկութեամբ, չըսելու համար մոլուցքով: Անոնք հիմնուեր են իմ մէկ հին գրութեան վրայ, զիս դատապարտելու համար: Ինքզինքիս պիտի չթոյլատրեմ հետեւիլ իրենց օրինակին եւ ձեռք առնել իրենց այն հին գրութիւն-

ները, որ զիս կը կոչէին Պօլտուինի¹⁴⁶ գործակալ եւ պոռնկագիր:

Խնդրոյ առարկայ յօդուածը¹⁴⁷ գրած էի աւելի քան երեսուն տարի առաջ, ոամկավար *Ապագայի* մէջ, իր խմբագիր Հրաչ Երուանդի¹⁴⁸ խնդրանքով: Անպիտան *Սփիւռք*ը հրատարակեք է զայն, իբրեւ մեծարժէք գրութիւն (հեռո՛ւ էր մեծարժէք ըլլալէ) առանց տարրական մեկնութեան եւ ճշդումի, եւ նոյնը կ'ընէր *Յառաջ*: Ձէի կրնար երեւակայել որ աւուր պատշանի յօդուած մը, ի պատիւ Կոմիտասի, գլխու փորձանք պիտի հասցնէր այնքան տարի վերջ: Ստեղծուած աղմուկը զիս տրտմեցուց եւ վիրաւորեց:

Քոյդ սիրով

Շահան Շահնուր

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Ոչ միայն ուրախութեամբ այլ նաեւ հոգեկան գոհունակութեամբ է որ կարդացի 14 Փետրուարդ, որ ամէնէն թանկագինը հանդիսացաւ բոլոր այն նամակներուն որ իմ դժբախտ Կոմիտասը արժեց ինծի: Կը սպասէի թու գիրիդ որ եղաւ համապատասխան՝ իմ սպասումիս, թեւաւոր, շերմ եւ զգայուն: Յուզեցիր զիս: Երջանիկ եմ Քեզի պէս հայորդի մը նանչցած ըլլալու համար: Երջանիկ եմ մանաւանդ, որ մեր բարեկամութիւնը կը տեւէ անընդհատ, երբ ամէն օր բան մը կը շիջի եւ կը նուաղի անդարձ:

Վէճը եւ գրչապայքարը կ'ատեմ, ինչպէս գիտես: Իմ անձնական կեանքիս ցուցադրութիւնը մամուլին մէջ եւ առհասարակ՝ թշնամութիւնը ինծի կը պատճառեն ֆիզիքական անհանգստութիւն: Սուտ խօսած պիտի ըլլամ եթէ ըսեմ թէ խժալուր եւ աւերիչ աղմուկը զիս չվիրաւորեց: Եղածը գաղափարական տարակարծութիւն մը չէր որ կարելի ըլլար պատասխանել, այլ թիւրիմացութիւն եւ տգիտութիւն: Ձէի սպասեր որ գաղափարակից մամուլը, *Պայքար* եւ *Զարթօնք*, պիտի տարուին հոսանքէն եւ հաւատք պիտի ընծայեն բաց-նամակի¹⁴⁹ անորակելի դատումներուն, երբ չէին իսկ կարդացած իմ *Կոմիտասը*: Այլեւս սովորութիւն եղած է Աւետարանի խօսք նկատել, առանց հակակշռի, Երեւանէն եկած ամէն գիր: Եւ ըսե՛լ թէ 25 Յունուարի *Յառաջը* Քանի մը օրով կը կանխէր *Հայրենիքի Զայնը*¹⁵⁰: Տարօրինակ գրիչներ...միջեւ օրս կը խօսուի իմ անձիս վրայ եւ բաց-նամակին, բայց երբեք՝ բուն իսկ յօդուածիս եւ անոր իմաստին վրայ:

Կարդացի *Նայիրիի* Գապպէնեանը¹⁵¹: Տրամաբանական էր եւ զուսպ: Բայց ան ալ չ'զբաղիր բո՛ւն նիւթով: Միայն Սիմոնեանը չէ, սիրելիս, որ կը փնտոէ *publicité*^{*}: Շատեր կան որ ինձմէ Քանի մը տող փրցնել կը ջանան: Դժբախտութիւնն հոն է որ ստիպուած եմ *mélée*-ին^{**} մէջ նետուիլ, կեանքիս մէջ առաջին անգամ ըլլալով, զայն հանդարտեցնելու մտօք: Կարն գրութիւն մը տուի Փարիզի *Աշխարհ*ին, որուն Քար լուրթիւնը իմաստալից էր: Ան, որուն կապերը Երեւանի հետ ամրապինդ են, ան զգաց թէ *Հայրենիքի Զայնի* վատօղը թրջած է: Աւելի ընդարձակ յօդուած մը

* Մանուցում, գովազդ:

** Վէճ, պայքար:

դրկեցի Պայքարի, այս առաւօտ (par avion *օդային թղթատարով*):
 Ձէիւր ճշդած թէ ո՞ւր հրատարակած ես *Ակամայ պատասխանը*: Իմ
 Կոմիտասը, որ ջերմ ընդունելութիւն գտած է հոս, լոյս պիտի տես-
 նէ առանձին պրակի ձեւով: Առաջին փորձերը սրբագրած եմ 15 օրէ
 ի վեր եւ այժմ կը պատրաստեմ բացատրողական գրութիւն մը,
 գայն կցելու համար յօդուածիս: Արփիկ կ'անհամբերի: *Աշխարհի*
 խմբագիրը որ Հայաստան մեկնեցաւ երէկ, կը վկայէ թէ Երեւանի
 մէջ այժմէն իսկ սկսած է հակազդեցութիւնը ընդդէմ բաց նամա-
 կի հեղինակին:

Քոյդ սիրով
 Շահնուր

Saint-Raphaël, Մարտ 11, 1970

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Արփիկ Միսաքեան բացած է մասնաւոր տոմար մը, ուր անցնող-դարձող գրասէր կ'արձանագրէ իր հասցէն, ընդունելու համար *Ազատն Կոմիտասը*: Անոր յապաղումին պատճառն այն է, որ պէտք տեսայ յօդուածին կցել բոլորովին նոր գրութիւն մը, *Կոմիտասի* չափ երկար, որ կը կոչուի *Լըագրակահն*¹⁵²: Գրքոյկը դուն կը ստանաս երկու օրինակով: Անոր վերջին փորձերը պիտի տեսնեմ այս շաբթու:

*Ակամայ Պատասխանդ*¹⁵³ չախչախիչ էր Դաւթեանի համար: Գրած էիր ուժեղ փաստարկութեամբ, այլ մանաւանդ բարեկամական թրթուռն զգացումներով: Զիս յուզեցիր խորապէս:

Օննիկ Սարգիսեանի¹⁵⁴ յաջորդեց Նուպար Ակիշեանի¹⁵⁵ գրութիւնը, *Պայքարի* մէջ (3 Մարտ), նոյնքան սիրագեղ եւ հմտալից: Զէի հասկցած թէ կը գտնուին անձանօթ ընթերցողներ եւ գրագէտներ որ իմ գրութիւններս պրպտեր, գտեր եւ ուսումնասիրեր են: Առանց ձեզի, իմ դառնութիւնս պիտի ըլլար վերջնական:

Գերսամ Ահարոնեանի¹⁵⁶ հանդէպ իմ տածած համակրութիւնս շատ խորունկ է որպէսզի ան տուժէ բաց-նամակի հրատարակութեանէն: *Զարթօնք* եւ *Պայքար* սայթափեցան կոպտօրէն, բայց ի պատիւ իրենց պէտք է ընդունիլ թէ անոնք անապարեցին իրենց վրէպը դարմանել փայլուն կերպով¹⁵⁷:

Ես ալ լսեցի որ Դաւթեան բարի անձ մըն է: Լսեցի նաեւ որ գրած է *par ordre et sur commande**: Ինչ որ ալ եղած ըլլայ, երբեք չեմ արդարացներ իր ելոյթը: Երբեք: Պէտք էր առնուազն զգուշանար իմ անձնական կեանքս ենդրոյ առարկայ ընելէ: Այս մասին քանի մը խօսք ըսի *Պայքարի*¹⁵⁸ իմ յօդուածիս մէջ (Մարտ 4):

Ստեղծուած անհեթեթ աղմուկը որ չափ ու սահման գլեց անցաւ, զիս մեծապէս նեղացուց: Արփիկ ինձի կը դրկէ բոլոր այն թերթերը ուր կը խօսուի այս անպիտան խնդրին մասին: Յակոբ Թորոսեանի¹⁵⁹ երեք յօդուածները ողորմելի բաներ էին: Լաւագոյն է աչք մը նետել եւ անցնիլ:

Քոյդ սիրով
Շահնուր

* Հրահանգով եւ պատուէրով:

ՍԷՆ-ՌԻԱՖՖԱՅԷԼ, 12 Մարտ 1970

Սիրելի Գրիգոր Քեօսէեան,

Ամերիկայէն տիկին մը, Արմէնուհի Մանուէլեան¹⁶⁰, Պայքարի մէջ հանոյժով կարդացեր է քու *Ակամայ Պատասխանը*, եւ տեղեկանալով թէ դուն ես *Կարմիր Տետրակներու* հրատարակիչը, կը ներփակէ հինգ տոլարնոց մը, խնդրելով որ իրեն ղրկես օրինակ մը անկէ:

Եթէ աւելցած կայ տակաւին, ինծի եւս ղրկէ օրինակ մը:

Շնորհակալութեամբ եւ ջերմագին բարեւներով

Քոյդ
Շահնուր

Կը ներփակեմ տիկնոջ հասցէն եւ 5 տոլարը:

Saint-Raphaël, 23 Մարտ [1970]

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Երբ ստանաս այս գիրս, *Կոմիտասը*¹⁶¹ արդէն լոյս տեսած պիտի ըլլայ: Ան պիտի դրկուի բոլոր օրաթերթերուն (Հայաստան եւ Սփիւռք) եւ պարբերականներուն, ինչպէս *Նայիրի, Սփիւռք, Շիրակ, Ահեկան, Բազին*:

Գրքոյկը որ 40 էջ ունի, պիտի տրամադրուի փափաքողներուն ձրիաբար: Տրուած ըլլալով diffusion*-ի դժուարութիւնները, մեծ հաւանականութիւն կայ որ ծանօթանայ մասնաւորաբար ֆրանսահայութեան, քանի որ չունիմ մտերիմ բարեկամներ հեռաւոր գաղութներու մէջ որ ստանձնեն անոր բաշխումը:

Տարբեր է անշուշտ քու պարագադ: Արփիկ Միսաքեան որ Saint-Raphaël եկած էր երեք օրուան համար, կը փափաքի, ինծի հետ համախորհուրդ. քեզի դրկել 30 օրինակ (եւ աւելին եթէ կ'ուզես) որպէսզի գրքոյկը բաժնես շրջապատիդ մէջ, գրողներու եւ գրասէրներու:

Եթէ կը ճանչնաս սիրողներ, Լիբանանի մէջ թէ այլուր, բարի եղիր ինծի հաղորդել անոնց հասցէն: Այս թերթիս ետեւը կը նշանակեմ մէկ քանին այն անձերուն, որոնց հասցէները կը պակսին ինծի:

Ջերմապէս կը սեղմեմ ձեռքդ
Շահան Շահնուր

Հայթայթել, եթէ կարելի է, հետեւեալ անձերու նշգրիտ հասցէն -

Ա. Սարուխան¹⁶², Անդրանիկ Անդրէասեան, Անդրանիկ Փօլատեան¹⁶³, Զարեհ Մելքոնեան, Ա. Գապպէնեան, Խորէն Տէտեան¹⁶⁴, Օ. Սարգիսեան, Նուպար Ակիշեան:

Ազատ եւ վերելի ցանկը երկարելու:

* Ցրուում:

16 Ապրիլ 1970

Միրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Այսօր կը ստանամ 13 Ապրիլդ, որուն կը պատասանեմ անմիջապէս: Ամսոյս 6-ին է որ քեզի դրկուած են 20 օրինակ *Կոմիտաս* եւ պիտի դրկուին նոյն քանակութեամբ գրքոյկներ: Կը բաւէ որ դուն ուղղակի գրես Արփիկ Միսաբեանի:

Ան քեզմէ ուզեր է *Կարմիր Տետրակներ* եւ *Կիրակնօրեայ Թիւր*: Չանոնք ստացած չըլլալով, կը խնդրէ ինձմէ որ քեզի յիշեցնեմ իր ապսպրանքը: Ան կ'անհամբերի Փարիզի մէջ, ինչպէս որ դուն՝ ի Պէյրութ: «Կարելիութիւնը ունիմ կ'աւելցնէ Արփիկ, տեղւոյն վրայ Քեօւէեանին վնարել փոխարժէքը»:

Ազատն Կոմիտասը սպառնացաւ հինգ օրուան մէջ: Շատեր կանխապէս արձանագրուած էին *Յառաջի* մօտ եւ կը սպասէին իրենց կարգին: Տակաւին գոհացում չէ տրուած գաւառին, ի բաց առեալ Մարսէլի: Երկրորդ տպագրութիւնը կ'աւարտի այս շաբթու վերջ: Ստեղծուած հետաքրքրութիւնը չունի նաեւընթացը: *Յառաջի* խմբագրատունը վերագտած է, կ'ըսեն, իր անցեալ փայլուն օրերու կենդանութիւնը եւ եռուզեռը: Ինչո՞ւ այսքան վիվլուկ, մէկ յօդուածի համար: Ես այնքան վրդոված եմ այս եղածներէն, որքան *Յառաջ*՝ երջանիկ:

Քու վնասկան յօդուածդ գտաւ մեծ արձագանգ ֆրանսահայութեան մօտ, որ վերջապէս ծանօթացաւ քեզի:

Եթէ նկատի չառնենք *Մեհեանի*¹⁶⁵ եւ *Զարթօնքի* ծիծաղելի խծրծանքները, կարելի է ըսել թէ մեր սփիւռքի մամուլը իր ամբողջութեանը մէջ դէմ կանգնեցաւ *Հայրենիքի* *Զայն*-ի անընդունելի ելոյթին: Որքա՛ն փափաքելի պիտի ըլլար որ ան (մամուլը) շարունակէր գործել միաձայնօրէն, այս անգամ դրական եւ ազգօգուտ ենդիրներու առթիւ: Երեսնի անխորհուրդ վայրահաչութիւնը ոչ դրական արարք էր եւ ոչ ալ ազգօգուտ: Շնորհակալ եմ տուած հասցէներուդ համար զոր կը փոխանցեմ *Յառաջի*: Արդէն իսկ դրկուած են Ա. Գապպէնեանի եւ Ա. Փօլատեանի:

Քոյդ սիրով եւ կարօտով,
Շահնուր

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Անմիջապէս որ ստացայ 14 Ապրիլի նամակդ (Քիչ առաջ էր) հեռաձայնեցի Փարիզ, Արփիկ Միսաքեանի: Մեծապէս կը ցաւիմ որ երկուէդ ալ կ'անհամբերի՜ք սպասելով գրեական առաքումներու որ չեն ժամաներ: Ի՛նչ կրնամ ընել, սիրելիս, եթէ ոչ պատասխանել երկուէիդ ալ օրը-օրին եւ յստակօրէն:

Արփիկ կը վկայէ թէ 10 Ապրիլին Քեզի դրկած է 25 օրինակ *Կոմիտաս*, ներփակեալ երկու օրինակ *Յառաջ*, որ ինչ յօդուածդ կը պարունակէր: Գրքոյկիս առաջին տպագրութիւնը սպառեցաւ հինգ օրուան ընթացքին: Ամիս մը առաջ երկու հարիւրի չափ մարդիկ արձանագրուած էին *Յառաջի* մ'օտ, գրքոյկը ունենալու համար: Կատարուեցաւ Բ. տպագրութիւն մը, որմէ 30 օրինակ կը դրկուի Քեզի: Ուստի՝ $25+30=55$:

Գրքոյկիս ստեղծած աննախընթաց հետաքրքրութիւնը պատճառ եղաւ, որ գրասէրներ Արփիկէն պահանջեն նախորդ գիրքերս: Տեղւոյն վրայ կարելի է գտնել *Նահանջ* եւ *Յարալէզ[ներ]* բայց ոչ միւսները զորս դուն միայն կրնաս հայթայթել Արփիկին: Ան կ'ըսէ թէ գիրքերուն փոխարժէքը կրնայ Քեզի վճարել տալ տեղւոյն վրայ, Պէյրուսի իր գործակալին միջոցաւ:

Քու հանդիպումդ Jacques Maret-ի¹⁶⁶ հետ զիս ապշեցուց: Այս աշխարհը որքա՛ն փոքր է, Ա՛ժ իմ, եւ ինչքան լի՝ անակնկալներով: Feuillet Inutiles-ը * կը շրջէր surréalisme-ի ** արուարձաններուն մէջ եւ կը «պատասխանէր բանաստեղծութեան եւ նկարչութեան իմ կրկնակ սէրերուս: Ան իբրեւ կնիքահայր ունէր Max Jacob¹⁶⁷ եւ André Salmon¹⁶⁸, այսինքն Rue de Ravignan-ի¹⁶⁹ բանաստեղծական դպրոցը: Աւելի œuvre d'art *** մըն էր քան թէ revue ****: Արդէն իբրեւ այդ կը փնտռուէր bibliophiles-ներու ***** կողմէ: Maret կուտար dessins-ներ ***** Le Petit Parisien-ի *****, Carzou-ի¹⁷⁰ հետ, երբ այս վերջինը տակաւին կը ստորագրէր Carzou: Maret-ի մէջ մարդը անձանօթ է

* Անօգուտ (կիսա)թերթեր:

** Գերիրապաշտութիւն:

*** Արուեստ գործ:

**** Պարբերաթերթ:

***** Մատենասէր:

***** Գծագրութիւններ:

***** «Պատիկ Փարիզեցիին», այժմ փակուած:

ինծի:

Իրա՛ւ է որ քառորդ դար եղած է Թէֆէեանի մահը: Հաւատալս չի գար: Նոյնիսկ առաջին անգամ ըլլալով (եւ վերջին, կը յուսամ) նեղացայ Արփիկին, ըրած ըլլալուն համար խարդախուած citation** մը Թէֆէեանէ¹⁷¹ (անպիտան Նարդունին զինք խափած էր): Այն բոլոր գրագէտներուն եւ ազգային գործիչներուն մէջ զորս քանչ-ցայ Փարիզ, Թէֆէեան ամէնէն յարգելի, ազնիւ եւ ընկերական անձն էր: Եւ բարեբախտաբար ամէնէն վնիտ իմացականութիւնը: Մեծ ազգասէր մըն էր: Պէտք է նշել իր տարեդարձը: Ո՞վ պիտի ընէ, ո՞վ կրնայ ընել հանգամանօրէն: Փարիզ մարդ չմնաց:

Գերսամ Ահարոնեանի հրաւերը զիս ապշեցուց: Բոլորովին անկարելի բան է իմ Պէյրուք ճամբորդութիւնս: Կարելի չէ վստահիլ ոյժերուն: Ամենաչնչին պատճառաւ, նոյնիսկ առանց պատճառի (պարզ յուզում մը) կը խախտի այն դիւրաբեկ հաւասարակշռութիւնը զոր կրցած եմ ձեռք ձգել դժուարութեամբ: Զկրցայ նոյնիսկ երթալ Փարիզ, գրքոյկովս զբաղելու համար եւ ամէն ինչ նետեցի խեղճ Ա. Միսաքեանի ուսերուն:

Երէկ կրկին բացի Գ. Ահարոնեանի պատկառելի Յուշամատեանը¹⁷²: Ամբողջութեամբ կարդացի Յովհաննէս Պօղոսեանի¹⁷³ երկար ուսումնասիրութիւնը որ մէկ համաօտագրութիւնն է Արամ Անտոնեանի¹⁷⁴ աշխատութեան: Անգամ մըն եւս տագնապեցաւ սիրտս: Կատարեալ ողբերգութիւն:

Քոյդ սիրով
Շահնուր

* Վկայութիւն, մէջբերում:

Saint-Raphaël, Հոգեգալուստ, 1970

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Կասկածելու ոչ մէկ պատճառ ունէի ես, բայց չէի գիտեր ինչպէս ապահովել *Յառաջը*, որ երկու ամիսէ ի վեր կը հալածուի գրասէրներու կողմէ, գիրքի խնդրանքով: Չորս գիրքերը ստացայ թէ չէ փոխանցեցի Արփիկ Միսաքեանին, միաժամանակ ծանուցանելով յիսուն գիրքերու մօտալուտ ժամանումը: Ան կը սպասէ ներկայիս *facture** մը, վճարումը կատարելու համար Պէյրուսի իր գործակալին միջոցով:

Ամերիկայէն Տիկին Մանուէլ¹⁷⁵ կ'ուզէր գիտնալ թէ ինչո՞ւ չեմ պատասխանած իր խնդրանքին: Ուրախ եմ որ դուն տնօրինած ես ինչ որ պէտք է: Այս տիկինը որ կը փափաքի կանոնաւոր թղթակցութիւն հաստատել, բաւական աւելորդաբան եւ շաղակրատ մէկն է:

Լսածիս համաձայն, *Կոմիտասի* դէմ արձակուած գրոհը կը բղխի *Հայրենիքի Չայնի* խմբագրութենէն, որ նեղ շրջանակ մըն է, եւ հեռու՝ միատարր ըլլալէ: Խնդիրը փոխադրուած է բարձրագոյն ատեաններու առջեւ, նախ եւ առաջ Գրողներու Միութիւն՝ ուր Վ.Գ. դատապարտուած է միաձայն որոշումով:

Գրական Թերթը, որ կը պատրաստուէր (կ'ըսեն) սաստկացնել եւ շեշտել քննադատութիւնը, հրաւիրուած է լրութիւն պահելու եւ ետ վերադարձնելու այն աննպաստ յօդուածները, որ կը սպասէին տպագրութեան:

Ձէի սխալած երբ կը գրէի *Պայքարի* մէջ թէ Երեսնի մէջ կը գտնուին խելահաս եւ չափաւոր վարիչներ, որ չեն կրնար իւրացնել Վ.Գ.-ի անշրջահայեաց ելոյթը: Անշրջահայեաց եւ գարշելի:

Այս բանաստեղծը կը յամառի կրկնել, իր Բ. նամակին¹⁷⁶ մէջ, թէ անընդունելի է կովկասեան բարբառ կոչել արեւելահայերէնը, մանաւանդ երբ այդ որակումը կուգայ ինչի նման «բարձր հեղինակութիւն ունեցող գրիչէ մը, որուն «խօսքը կշիռ ունի»:

Կը ճանչնամ բարձր հեղինակութիւն ունեցող գրիչ մը, նոյն ինքն Վահան Թէքէեան, որ ափսոսալով մեր լեզուին աղետումը, սապէս գրած է իր Գեղօն Հայ Տառերուն Քերթուածին մէջ -

Հապա Հո՞ն, Կովկաս, ուր կամաց կամաց

Կը դառնայ լեզուն գնչուի լեզու

* Հաշուեցոյց:

*Եւ հի՛ն, վեհափառ Մասիսի դիմաց
 խեղճ հայերէն տառք կ'ըլլան լոկ քըսու
 Գործիք մը՝ Հայկայ լեզուն մատնելու...¹⁷⁷*

Սա շատ աւելի կծու է քան թէ իմ «բարբառ»ը: Եւ ըսել թէ Թէ-
 ֆէեան չափաւոր իմացականութիւն մըն էր եւ երբեք սահմանա-
 զանց:

Վ.Գ.ի սխալը կը կայանայ այն բանին մէջ, որ ինք փորձեց
 գործել մարզի մը մէջ որուն քիչ (եւ գէշ) ծանօթ է: Արեւմտահայ
 գրիչ մը որ ներսէն կ'ապրի մե՛ր կեանքը, որ կը շնչէ մե՛ր գրական
 մթնոլորտը, առաջին իսկ ակնարկով տեսաւ թէ ինչ կ'ընէ *Կոմիտաս-*
ը: Վ.Գ. ոչինչ չտեսաւ, եւ ոչինչ չզգաց:

Քոյդ՝ սիրով
 Շահնուր

Կարծեմ պէտք պիտի ըլլայ ձեռնարկել *Կոմիտասի* Գ.
 տպագրութեան:

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Ստեփան Կուրտիկեան երկրորդ հայրենի գրագետն է (առաջինը ըլլալով Գ. Էմին) որ մտացի կերպով կ'արտայայտուի *Հայրենիքի Ձայնի* յարուցած անշահ եւ գայթակղալի լրագրավէճի մասին, վէճ՝ որ զիս այնքա՛ն խոռովեց: Մեծապէս գնահատելի կը գտնեմ Կուրտիկեանի նամակը ուր ցաւալի ենդրին կը մօտեցուի պայծառ խոհականութեամբ, ազգասիրական առողջ կեցուածքով եւ հաշտարար ոգիով, բաներ՝ որ դառնօրէն կը պակսէին *Հայրենիքի Ձայնի* տգէտ եւ անուպայ խմբակին: Անհարկի լրագրավէճը չէր կրնար ցաւ չպատճառել բոլոր անոնց, որ մեր ազգին գերագոյն շահերը ունին որպէս նպատակակէտ, եւ չեն կրնար հանդուրժել որ իրարհասկացողութեան եւ գործակցութեան ոգին իրենց տեղը տան ազգավնաս սուսերամարտութեան:

Կուրտիկեանի զգացած ցաւը որքան խոր պէտք է եղած ըլլայ, որ այսպիսի նամակ¹⁷⁸ մը յղէ, ինքնաբերաբար, մէկու մը (Քե՛զի) որ չի քանչնար անձնապէս, բայց որուն արժէքը ճիշդ գնահատած է *Ակամայ Պատասխանի* ընթերցումով: Արդարեւ Քու եւ Օննիկ Սարգիսեանի գրութիւնները լաւագոյն էջերն էին ընդմէջ այն բոլորին որ շարադրուեցան *Կոմիտասի* առթիւ:

Կարելի չէ իրեն չձայնակցիլ երբ Կուրտիկեան նրբօրէն եւ բարեկամաբար կը դատապարտէ «Զարթօնք»ը, որ հիւրընկալած էր Թորոսեանի այլանդակութիւնը՝ «Ով է դատապարտելի»: Չեմ գիտեր ինչպէս բացատրել Գ. Ահարոնեանի անուշադրութիւնը(?): Հոս այլեւս հարց չկայ գաղափարի տարակարծութեան, այլ մտաւորական մակարդակի: Թորոսեանի մակարդակը շատ ցած է, ձեր երկուքին հակադրուելու համար: Այս առթիւ պէտք է ի մտի ունենալ որ *Զարթօնք* սփիւռքի այն հագուագիւտ լրագիրներէն է, որ ազատ մուտք ունի Հայաստանի մէջ, մեծաշնորհ մը՝ որ կը զլացուի *Արեւի* եւ *Պայքարի*: Ա՛յդ իսկ պատճառաւ կ'արժէ ուշադիր ըլլալ նիւթերու եւ յօդուածներու ընտրութեան մէջ:

Վերջին տողով մը փափաք կը յայտնուի, որ նամակը փոխանցուի Գ. Ահարոնեանի: Եթէ երբեք խօսքը չ'ըլլար կարելի հրատարակութեան մը, այդ կը նշանակէ թէ Հայաստանի մեր համախոհ գրիչները կը բաղխին տեղական դժուարութիւններու որոնց բնոյթը որոշ չափով կը խուսափի մեր հասկացողութիւններէն: Մեզի կը մնայ իրենց քիչէն՝ շատը հասկնալ, փոխանակ

պահանջելու հրապարակային ելույթներ, որ կրնար վնասել իրենց:

Խօսելով իմ մասին, ըսեմ որ Փարիզ գացի 8 օրով: Home-ի անգուգական տնօրէնուհին որ Փարիզ երթալ պարտաւոր էր վարչական խնդիրներով, զիս ալ հետը տարաւ: Լա՛ւ օրեր ապրեցայ: Առաջին անգամ ըլլալով (1935-էն ի վեր) այցելեցի galleries d'art et musées*: Այցելեցի Անդրանիկի գերեզմանին, որմէ ոչ շատ հեռու գտայ Ա. Ահարոնեան¹⁷⁹ եւ Paul Eluard**¹⁸⁰, միշտ Pèrelachaise-ի¹⁸¹ մէջ: Վերջապէս ատեն է որ Հայաստան փոխադրուի մեր ազգային հերոսին անիւնը եւ ջնջուի իր վրայ գետեղուած սգեղ արձանը ((équestre)**¹⁸²: Այցելեցի նաեւ (տարբեր՝ հարաւի գերեզմատան մէջ) Հայ Մտաւորական հաւաքական դամբարանին¹⁸³: Մեռեալներէն վերջ տեսայ նաեւ ողջեր զորս մոռցած էի: Յ. Ճ. Սիրունի¹⁸⁴, որ զիս կը յիշէ եղեր Պօլսէն, ժամադրութիւն մը խնդրած էր: Զիրար գտանք *Յառաջի* մթին խմբագրատան մէջ, ուր Սիրունի յայտարարեց - «Շահնուր, եթէ մերինները անկախութիւն հռչակեն, Հայաստանը կործանած է 48 ժամէն, Հայաստան չկա՛յ...»: Հակառակ իր յտաջացած տարիքին, յիշեց թէ ես իր դիմագիծը հրատարակած եմ 1921-ին, «*Վերջին Լուր*»ի¹⁸⁵ մէջ:

Մնացեալը գիտես, սիրելիս, ազատ ժամերս կը նուիրեմ ընթերցանութեան որ իմ մոլութիւններէս մէկն է: Անէնէն անվնասը՝ անկասկած:

Քոյդ
լաւագոյն զգացումներով
Շահան Շահնուր

* Արուեստի թանգարաններ եւ ցուցասրահներ:

** Զիււոյր:

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Բարեկամներու եւ համակիրներու ցանկ մը դրկած էի Արփիկին, քու անունդ դնելով ցանկին գլուխը, որպէսզի «Թէքեան Բացառիկ»-էն մէկական օրինակ դրկէ: Զմոռցայ, բնականաբար, Հայաստանը (Գեորգ Էմին) եւ ոչ ալ Ռամկավար մամուլը («Պայֆար», «Նոր Օր»¹⁸⁶), որոնց հետ թերթի փոխանակում չըլլար, չեմ գիտեր ինչո՛ւ:

Ուրախ եմ որ ստացեր ես զայն, եւ զգացուած քու խանդավառ եւ սիրալիր տողերէն: Անհրաժեշտ էր որ ֆրանսահայութիւնը եւս իր յարգանքի բաժինը մատուցանէ անզուգական Թէքեանի, որ այնքան երկար ժամանակ ապրեցաւ եւ գործեց մեր մէջ:

Խորին զարմանքով տեղեկացայ թէ Ծառուկեան կատարած է մասնաւոր ճամբորդութիւն մը դէպի Երեւան, ինծի աննպաստ փաստաթուղթեր եւ վկայութիւններ հաւաքելու մտադրութեամբ: Մարդը երեւի գաղափար չունի թէ ծիծաղելի դարձած է: Ժամանակին լսած էի իր կրած humiliant* խուզարկութիւնը, Հայաստանէ ելքի պահուն, բայց չէի կասկածած թէ ան կրնայ կապ ունեցած ըլլալ իմ անձիս հետ:

Կատաղի եւ անհեթեթ ռիսակալութիւնը մթազնած է խեղճ, եղկելի Ծառուկեանի իմացականութիւնը: Վ. Շուշանեանի note-երը¹⁸⁷, իմ մասիս, որ հրատարակուեցան *Բազիլի* մէջ, վարկաբեկիչ են Շուշանեանի համար եւ ոչ թէ ինծի: Այդ օրագրութիւններուն տուն տուող զգացումը միմիայն նախանձի զգացում է: Այս բոլորը այնքան տխրալի է որքան ծիծաղելի: Այսուհանդերձ՝ դուն լա՛ւ ըրած ես եղելութիւնը մանրամասնօրէն պատմելով:

Երեւանէն ստացայ բացիկներ Նոր Տարուայ եւ նամակներ, մէկը միւսէն աւելի համակրական (ընդ որս, Սիլվա Կապուտիկեան)¹⁸⁸:

Դժբախտաբար ես զիս լաւ չեմ զգար ձմրան այս օրերուն: Տուրտը կատաղի է, եւ ես առաջին անգամ ըլլալով (ա՛յս տարի *դժուարութիւն ունիմ քաղելու*: Ստիպուած եմ փակուած մնալ սենեակիս մէջ եւ սպասել լաւագոյն օրերու:

Սրտանց կը մաղթեմ որ Նոր Տարին քեզի համար ըլլայ երջանիկ շրջան մը: Կը սեղմեմ ձեռքդ

սիրով
Շահնուր

* Նուաստացուցիչ:

5 Փետր. 1971

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Քեզի գրած ըլլալով տարեվերջի տօներուն, կը զարմանամ որ չես ստացած գիրս: Մոռացումի հարց չի կրնար ըլլալ, այլ կորուստի:

Լուսանկարի անձը, որ կանգնած կը մնայ Թէֆէեանի կողքին, կը կոչուի Առաքել Չաքրեան, այժմ վախճանած: Ֆրանսահպատակ եւ քիմիագէտ, ան կը գործէր Sorbonne-ի¹⁸⁹ մէկ laboratoire-ին* մէջ: Որբահաւաքութեամբ զբաղած է Պոլիս, Զինադադարի օրերուն, եւ միշտ գտնուած Ռամկավար-Բարեգործական շրջանակին մէջ: Հաւատացեալ հայաստանաւեր մըն էր, եւ պատահաբար կ'աշխատակցէր *Ապագայի*, գիտ(ական) յօդուածներով:

*Ոսկիէ կշիռը*¹⁹⁰ կը թուի գտած ըլլալ բացառիկ ընդունելութիւն, եթէ հիմնուինք արտասպումներու թիւին վրայ: Զարմանալի կը գտնեմ միայն, որ Ռամկավար մամուլը (*Զարթօնք* եւ *Պայքար*) որուն համար correction-ը** արհամարհելի զգացում մը չէ, կը մերժէ յիշել իր աղբիւրը, այսինքն *Յառաջը*, երբ զիս կ'արտասպէ: Արժէքներու ճանաչումը, զինակիցներու կողմէ, միշտ ուրախանալի երեւոյթ է. բայց երբ ճանաչումը կը կատարուի մամուլի մը կողմանէ որուն դէմ Թէֆէեան միշտ նիզակ ճօճած է, այդ ճանաչումը կ'ըլլայ այլապէս կարեւոր: Ան տեսակ մը յաղթանակ է, հակառակ կորդին դէմ տարուած: Ոչ մէկ դաշնակցական թերթ բացառիկ թիւ չյատկացուց մեր սիրելի Թէֆէեանին, ինչպէս ըրաւ *Յառաջ*, քիչ մը ի՛մ միջամտութեան շնորհիւ:

Սիրով ընդառաջ պիտի երթայի *Շիրակ* հրատարակչականի փափաքին, եթէ Արփիկ Միսաքեան արդէն իսկ ձեռնարկած չըլլար *Նահանջի* եւ *Յարալէզներու* վերհրատարակութեան: Ան կը փափաքի որ Փարիզ երթամ քանի մը օրով, տպագրութեան եւ յարակից միւս խնդիրները որոշելու համար, բայց յանձնարարելի չէ ճամբորդել այս եղանակին: Իրաւ է թէ մեր Home-ը կը խայտայ ծաղկած mimosas-ներով***, բայց կլիման այլապէ՛ս դաժան է Փարիզի մէջ: Պէտք է սպասել նպաստաւոր օրերու վերադարձին, կարենալ ճամբորդելու համար:

Զերմապէս կը սեղմեմ ձեռքդ:

Շահան Շահնուր

* Տարրալուծարան:

** Ուղղամտութիւն:

*** Պատկառուկ:

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Պիտի չգարմանս եթէ ըսեմ, թէ Արփիկիին ուղղած ինչ ամէն մէկ նամակդ իր հաւատարիմ արձագանգը կը գտնէ իմ մօտս, եւ հին կապը, մտքի եւ սրտի կապը կը մնայ բարախուն, նոյնիսկ եթէ մենք երկուքս անձնապէս չգրենք իրարու: Իր օրին լսեցի թէ գոհունակութեամբ ընդունած ես *Յառաջի* իմ վերջին գրութիւններս: Աւելի եւս զգացուեցայ, երբ կարդացի այն եանդավառ եւ սիրագեղ յօդուածը¹⁹¹, զոր նուիրած էիր *Յարալէզներու* նոր տպագրութեան: Կ'ուզէի լսել Քեգ: Խօսքդ զիս յուզեց: Որքա՞ն արդար ես երբ կ'ըսես թէ նոր բան կարելի չէ յաւելուլ այն բոլորին վրայ, որ արդէն գրուած է իմ մասիս: Նորին յայտնութիւնը միշտ 'հաւանական է, երբ մարդ գրականութիւնը կ'ապրի ներսէն, ինչպէս որ դուն կ'ապրիս: Բայց նոյնիսկ երբ ընդունինք նորութեան անկարելիութիւնը, այդ պարագային կը մնայ գրախօսին ըսելու կերպը: Քու ըսելակերպդ եւ պիտի նմանցնեմ այն կենարար ջերմութեան զոր մենք կ'ապրինք, երբ մօտէն կ'անցնի երկարածիգ բոց մը, անտեսանելի՝ այլ նաեւ շատաչուն:

Լա՛ւ ըրած ես մատդ դնելով սրամտութեան եւ «չարաննիութեան»¹⁹² վրայ, բաներ՝ որ շատ անգամ անտես կ'առնուին մեր գրախօսողներու կողմէ: Հայ գրականութիւնը, ուր այնքան մեծ տեղ կը գրաւեն հոետորութիւնն ու sentimentalisme*, դժուար կը հանդուրժէ *Հիւմուրին*** : Այս առթիւ ըսեմ, որ ունէի շատ սրամիտ մայր մը: Ան կը սիրէր իր սաքներուն տակ առնել իր կրտսեր եղբայրը, Թէոդիկը, ինչպէս մայր կատուն կը խաղայ իր ձագին հետ, գորովով:

Կը սեղմեմ ձեռքդ ջերմապէս
Շահան Շահնուր

* Զգացականութիւն:

** Զոարթախոհութիւն, սրամտութիւն:

Saint-Raphaël, 29 Sept. 1971

Սիրելի Գրիգոր Քէօւէեան,

Արդարեւ մեր նամակագրութեան ընդմիջումը երկար տեւեց այս անգամ, առանց որ ստեղծած պարապը կարենայ փոխարինել Արփիկին տուած տեղեկութիւնները, որ միայն կցկտուր կրնային ըլլալ: Այսուհանդերձ, ան կը հաւաստէ թէ շատ ու շատ պատմելիքներ պիտի ունենայ, երբ Côte* իջնայ Հոկտեմբերի կիսուն:

Հանդիման ունեցայ կրկին կարդալու Քու խանդոտ յօդուածը, այս անգամ «Զարթօնք»ի մէջ: Լա՛ւ ըրած ես ծանրանալով գրութիւններու այն մէկ կարեւոր facette-ի** վրայ, որ humour-ն է: Մեր գրասէր հասարակութիւնը առաւելապէս sensible*** է հանդէպ sentimentalisme-ի եւ նատախօսութեան, Քան թէ սրամտութեան եւ գուարթախոհութեան, բաներ՝ որ մտածելակերպ մը, չըսելու համար խառնուածք մը կ'արտայայտեն:

Կարելի է տակաւին մատնանշել ուրի՛շ կէտ մը նմանապէս Քիչ անգամ յիշուած, եւ նոյնիսկ անտեսուած: Այն է՝ գրական սեռերու թիւը, անոնց այլազանութիւնը, իմ գրականութեան մէջ: Կարելի չէ ըսել թէ մեր անուանի գրագէտները մշակած են, հաւասար յաջողութեամբ, այսինքն՝ վէպ, պատմուածք, գր[ական]. ուսումնասիրութիւն, յուշագրութիւն, բանաստեղծութիւն (չափածոյ թէ արձակ): Կը բաւէ աչքի առջեւ ունենալ գրական վաստակը Օշականի¹⁹³, Թէֆէեանի, Ջ. Եսայեանի¹⁹⁴, Օտեանի¹⁹⁵ Լ. Բաշալեանի եւ այլոց: Խօսքը չեմ ըներ Չօպանեանի, որուն վէպն ու բանաստեղծութիւնը ձախողանքներ են:

*Բայ Տոմար*ին տպագրութիւնը իր լրումին հասնելու վրայ է, շնորհիւ Արփիկի խանդավառ արտորանքին: Գիրքին համար գրեցի պատմուածք մը, փափաքելով որ ան պարունակէ գուտ գրական արձակ մը¹⁹⁶: Այդ պատմուածքը որ երկար է, լոյս պիտի տեսնէ *Յառաջի* մէջ en bonnes feuilles-ի**** ձեւի տակ, այսինքն գիրքի հրատարակութեան օրերուն:

Լսած պէտք է ըլլաս թէ Թորոս Թորանեան ինծի յատկացուցեր է երկար ուսումնասիրութիւն մը, հետեւեալ վերնագրին տակ - «Վերստին կարդալով Շահան Շահնուրը»¹⁹⁷: Գիրքը զիս յուզեց,

* *Զօթ տ'Ազիր*, Միջերկրականեան ծովեզր:

** Երեսակ:

*** Ջգայուն:

**** Գիրքի մը հրատարակութենէն առաջ լոյս տեսած հատուած:

շփոթեցնելով հանդերձ: Շնորհակալութեան գիրը գոր անապարեցի յղել հեղինակին, քիչ մը չոր եղաւ: Զղջացի: Պէտք էր որ ցոյց տայի աւելի բարեացակամութիւն եւ ներողամտութիւն թորանեանի հանդէպ: Ի վերջոյ, մարդը նշանակելի նիգ ըրեր է, գրեր է սիրով եւ համակրութեամբ: Դժբախտութիւնը հոն է, որ սէրը բաւական չէ:

Քու 21 Սեպտեմբերդ ստացայ երէկ իրիկուն եւ կը պատասխանեմ անոր այսօր իսկ, մաղթելով որ գիրս հասնի ձեռքդ մէկ ամիսէն առաջ:

Սիրով կը սեղմեմ ձեռքդ
Շահան Շահնուր

Կը փափաքիմ որ *Բաց Տոմարը* ձեռքը հասնի հետեւեալներուն - Վահէ-Վահեան, Անդրանիկ Փօլատեան, Զարեհ Մելքոնեան, Գրիգոր Շահինեան, Գ. Ադդարեան¹⁹⁸: Ոչ մէկուն հասցէն գիտեմ: Կը յուսամ որ դուն կը տնօրինես պէտք եղածը:

Saint-Raphaël, 11 Յունուար 1972

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Գիտես թէ երբեմն որքան անհամ կատակներ կ'ընեն նակատագիրը, գուգադիպութիւնը, պատահարը: *Բայ Տոմարի* ստաշին օրինակը քեզի է որ դրկուեցաւ օդային թղթատարով, եւ մինչդեռ դուն տակաւին չես ստացած զայն, մեր «սիրելի բարեկամը, ընկեր(?) Բարգէն Փափագեան զայն ելած-տարած է Պէյրութ առաջին օրէն, երբ պատահամբ կը գտնուէր խմբագրատան մէջ: Այդպէս կը վկայէ Արփիկ, որ մինչեւ օրս գիրքը առաքած է 124 անձնաւորութիւններու, թերթերու եւ պաշտօնական հիմնարկութեանց, որոնցմէ 35 օրինակը Հայաստանի:

Եթէ Լիբանանի թղթատարութիւնը աղիտալի սպասարկութիւն մըն է, մերն ալ փայլուն չէ այս միջոցիս, տօնական օրերու հրէշալիս խնդողումին պատճառաւ: Մնաց որ չեմ սպասեր շնորհակալական նամակի: Մեր բարձրուն մաս չի կազմեր քանի մը տող գրել հեղինակի մը, որմէ գիրք ստացուած է: Կը սպասեմ գրախօսականներու, գաղափար մը կազմելու համար թէ ի՛նչ տպաւորութիւն թողած է *Բայ Տոմարը*:

Դուն պիտի սիրես անոր տեսքը, որ փայլուն կերպով կը մրցի եւրոպական հրատարակութիւններու հետ: Սիրելի Արփիկը չէ խնայած ո՛չ իր ժամանակը եւ ոչ ալ իր յոգնութիւնը:

Երբ ստանաս յաւելեալ օրինակներ, պիտի ուզէի որ իմ կողմէս նուիրես բարեկամներու, զորս չեմ մոռցած: Անդրանիկ Անդրէասեանին եւ Ալ. Սարուխանի դրկուած է արդէն: Բայց դուրսը կը մնան Զարեհ Մելքոնեան, Անդրանիկ Փօլատեան եւ Մկրտիչ Հանեան¹⁹⁹ (որ ի Մեֆսիֆօ), որոնց հասցէները չէի գիտեր:

Այսօր ժամանած *Չարթօնքի* մէջ կարդացի թէ գլուխն անցած եւ նկարչական ցուցասրահի մը, ընկերակցութեամբ Տիկիս Բնարիկ Պէյլէրեանի: Սրտանց յաջողութիւն կը մաղթեմ ձեր գեղեցիկ ձեռնարկին:

Լիովին կը բաժնեմ այն աննպաստ տպաւորութիւնը զոր կրած ես Թորոս Թորանեանի գիրքէն: Այսուհանդերձ, ան գրուած է լաւագոյն մտադրութեամբ եւ սիրով: Երբ խորհիմք թէ քանի՛ քանի ձախողածներ եւ միջակութիւններ ինծի դէմ ցցուած են չարանախանձ եւ ժահրոտ յարձակումներով, պէտք է ներողամտութեամբ մերձենալ Թորանեանի փորձին: A ce propos!*

* Ի դէպ, առ այս:

Զայնը, ա՛յն Զայնը որ հրատարակեց գոյգ Բաց Նամակները, ինծի Նոր Տարի կը շնորհաւորէ բացիկով մը

Կը նախընտրեմ որ ո՛չ դուն հարցնես եւ ոչ ալ ես խօսիմ իմ ատողջական վիճակիս վրայ: Փարիզէն դարձես ի վեր դուրս չեմ ելած սեճնակէս: Կ՛ապրիմ դեղով եւ դարմանով: Դուրսը ձիւն ձմեռ է:

Սիրով կը սեղմեմ ձեռքդ, քեզ մաղթելով

Բարեյաջող Նոր Տարի:
Շահնուր

Saint-Raphaël, 16 Փետրուար 1972

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Երեք օր առաջ էր: Երբ առտու կանուխ բացի պատուհանս լայնօրէն, վանելու համար գիշերային ապականութիւնը, աղջնակ մը տեսայ պարտէզին անկիւնը: Բնանկար մը, որ ինծի համար գաղտնիք չունի այլեւս աւելի քան տասը տարուան մտերմութենէ վերջ, զարմանալի գտայ յայտնութիւնը շնորհալի աղջկան: Ան նման էր première communiante-ի* : Մեր նշենին էր որ ծաղկած էր: Ինչպէս ամէն տարի, ա՛ն եւս կուգայ ծանուցանել գարունը, բոլորը կանխելով: Բացի այս պարագայէն, mimosas-ները լիաբուռն կը բաշխէին իրենց ոսկին, ծովածոցը կը պսպարար արեւին տակ, եւ սենեակս կը ցնցուէր թեթեւօրէն: Բազմապատկուած էր թիւը նեպրնթացներուն որ կը շտապէին դէպի Carnaval de Nice** : Ես որ կը հաւատամ նշաններու, վստահ էի թէ օրն իրիկուն պիտի չըլլայ, առանց որ ստանամ այցելու մը:

Չորս ժամ վերջ, դու՛ն է որ կուգայիր մօտս Յառաջի սիւնակներէն: Դուն կը յայտնուէիր նիշդ այնպէս, ինչպէս կը սպասէի որ յայտնուէիր: Ձայն մը եւ կեցուածք մը որ հաւատարիմ կը մնան իրենք իրենց, չունին լաւագոյն գրաւական՝ գրողին անհատականութիւնը բնորոշող: Ինչ որ զիս մասնաւորաբար գոհացուց, այն distance-ն*** էր զոր պահած էիր հանդէպ *Բաց Տոմարին*²⁰⁰: Այլեւս ոչ ոք պիտի կարենայ քեզ մեղադրել ֆէթիշականութեամբ²⁰¹, ո՛չ ոք, քանի որ գրախօսականդ կը մնայ, սկիզբէն մինչեւ վերջ, մակարդակի մը վրայ, զոր պիտի կոչեմ անաչառ եւ խորաթափանց քննութեան մակարդակ: Լաւագոյնը:

Գիրի աշխատութիւնը վերջ չունի: Ա՛հ, եթէ միայն աշխատութիւնը յառաջանար (կամ ոչ) թուղթին հիւս կուսութեանը վրայ, փոխանակ իր անիւները դարձնելու պարապին մէջ, գիշերային թունալից անփունութեան ժամերուն... Ձեմ՝ զոջար չորս անգամ գրած ըլլալու համար Թէոդիկը, ոչ ալ, բնականաբար *Լիւքսէմպուրկը*²⁰², որ անանուն հակիթ մըն էր, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, որմէ՛ դուրս եկաւ անսովոր թոչուն մը որ երկիր եւ երկինք կը

* Առաջին անգամ հաղորդութիւն առնող կաթողիկէ աղջնակ:

** Նիս քաղաքի Բարեկենդանի հանրային տօնախմբութիւն:

*** Հեռաւորութիւն, միջոց:

փոխէ: Երեւոյթը չունի բարձունքներէ վախճալու:

Գալով այն հաստատումիդ թէ մասամբ զսպած եմ այն գրոհը, որով կը հարուածէի, անցեալին, մեր թերութիւններն ու սխալները, այդ հաստատումդ նիշդ է եւ նիշդ չէ: Թափը նոյնն է, ո՛չ հաւատքը: Նուազ, շատ աւելի նուազ կը հաւատամ քննադատութեան օգտակարութեան, երբ այլեւս գիտեմ թէ մեր գրակա-նութիւնը միշտակէն վար բան մըն է, եւ թէ քիչ մը աւելորդ եւ նոյնիսկ անգուր աշխատանք մըն է հարուածել գրիչներ, որոնց կը պակսի հիմնականը, տաղանդը: Ո՛չ թէ վատարանը, այլ բոցը: Ո՛չ թէ զգացումը, այլ զայն փոխանցելու կարողութիւնը: Mettons que je n'ai rien dit* ինչպէս կ'ըսէ Jean Paulhan²⁰³:

Առողջական վիճակս կատարեալ(?) պիտի ըլլար, եթէ կարենայի քալել ինչպէս կը քալէի երբ գիրար տեսանք Փարիզ: Երկու ամիս կայ որ կը մնամ սենեակիս չորս պատերուն մէջ: Բարեբախտաբար ձանձրոյթ ըսուած բանը չեմ նանչնար: Կան գիրքերը: Կայ նաեւ իտալացի հիւանդապահուհիս, որ զիս կը կոչէ խենդ, խենդ, անշուշտ հայերէն լեզուով, երբ չափազանցեմ կատակներս որ միշտ անմեղ չեն^{203ա}:

Քու բարեկամդ որ սիրով
կը սեղմէ ձեռքդ
Շահան Շահնուր

* Սեպեմբ թէ բան չըսի:

Սիրելի Գ. Քեօսեան,

Մինչդեռ դուն կը մնայիր լուռ, ես կ'երթայի քու լուրերդ քաղել մամուլէն, շնորհիւ գրութիւններուդ, ինչպէս նաեւ Փարիզէն, ուր դժբախտ ունկնդիրը եղած էիր բանախօսի մը յոգնեցուցիչ թոթո՛վանքին:

Իմ քննադատութիւններս, ումանց համար, ոչ բաւական են եւ ոչ ալ համոզիչ: Լա՛ւ է որ մարդ անձամբ հաստատէ Փարիզի մտաւորական վիճակին ողբալի անկումը²⁰⁴:

Երեւակայէ որ երեք օր առաջ, այսինքն Կիրակի, հայկական յայտագիր մը կար TV-էն^{*}, ուր այց մը կը տրուէր Բարեգործականի գրադարանին (11 Square Alboni): Խօսք տուին եպիսկոպոսի մը եւ երկու աշխարհականներ արտայայտուեցան այնպի՛սի նախնական ֆրանսերէնով եւ օտարոտի շեշտով, որ կարելի չէր չունենալ ամօթի զգացում: Ինչպէ՛ս չափստալ, երբ գիտենք թէ մենք մեր մէջ կը հաշուենք տասնեակ հազարներով bacheliers-ներ^{**}, համալսարանականներ եւ պետական պաշտօնեաներ (préfet, gouverneurs des colonies, maire, conseillers municipaux^{***}): Ես ինծի ըսի, որ Պէրպէրեանի մեր ուսուցիչը (ֆրանսերէնի) որ ոտք իսկ չէր դրած Ֆրանսա, գմեզ պիտի հանէր աւելի ներմակերես, քան թէ մեր չնաշխարհիկ ֆրանսահայերը:

Կը շնորհաւորեմ քեզ եւ քու ընկերներդ, որ յաջողեցաք վերակենդանացնել *Շիրակը*: Համարը հարուստ էր իր բովանդակութեամբ: *Սփիւռքի* վերջին թիւը, զոր ստացած էի *Յառաջի* խողովակով, կը պարունակէր իմ մէկ գրութիւնս, 1937-ին տպուած *Ապագայի* մէջ²⁰⁵: Զիս մասնաւորաբար ապշեցուց գրութեան վերեւ գետնդուած chapeau-ն^{****}: Սաչափը ըսեմ, որ իմ յօդուածներուս նակատագիրը գիս կը թողու անտարբեր:

Եթէ չես գիտեր՝ ըսեմ, որ *Ազատն Կոմիտասի* միջադէպէն վերջ երեւան արմատապէս խզած էր ամէն յարաբերութիւն ինծի հետ, վերէն արձակուած կարգախօսի մը հպատակելով: Բայց թաւալող ժամանակը շա՛տ բան կը փոխէ: Ատենէ մը ի վեր կը ստանամ,

* Հեռատեսիլ:

** «Պաշտօնէն» ունեցող, երկրորդական վարժարանէ շրջանաւարտ:

*** Գաւառապետ, գաղթավայրերու կառավարիչ, քաղաքապետ, քաղաքապետական խորհրդական::

**** Խմբագրական ծանօթութիւն, գլխանոց:

երիտասարդ գրիչներէ, իրենց հրատարակութիւնը, խանդագին եւ հիացական տողերով:

Յառաջին տուրի պատմուածք մը, *Բոցը Միմիայն*, գոր կարդացած պէտք է ըլլաս ցայսօր: Հակառակ խմբագրութեան տուած հոգածութեան, բնագիրը տուժած է տեղ-տեղ, տպագրական սխալներու հետեւանքով:

Տաժանելի ձմեռէ մը վերջ, այժմ արեւ կը ծծեմ, թէեւ միշտ մնալով վատոյժ: Դուրս կ'ելլեմ երեկոյեան ժամերուն, 18-էն 19, կ'իջնամ մինչեւ ծովափ, իմ անձնական սրունքներով, բայց վերադարձը կը կատարուի auto-ով: Ինծի կը խնայուի ցից գառիթափին հեւքը:

Սիրով կը սեղմեմ ձեռքդ
Շահնուր

* Ինքնաշարժ:

19 Յուլիս 1972

Սիրելի Գր. Քեօւէեան,

Ձեռքս է 10 Յուլիս թուակիրդ, որուն իբրև պատաստան կուտամ լուրեր՝ ուր տխուրը հեռու չէ յուսադրիչէն: Մայիս ամիսը ինծի համար եղաւ բուռն մտատանջութեան շրջան մը, մինչեւ այն յետմիջօրէին, երբ բժշկական ֆննութիւնը զիս նետեց billard-ի* մը վրայ, ուր ենթարկուեցայ վիրաբուժական գործողութեան: Այս բանը պատահեցաւ ճշդիւ Յունիս 24-ին, մեզի դրկից Clinique Notre-Dame-ի մէջ:

Առաջին անգամ ըլլալով կը մտնէի բուժարան եւ ոչ թէ հիւանդանոց, շնորհիւ ծերանոցի տնօրէնութեան ջանքերուն եւ անսպառ նուիրումին: Զիս խնամեցին լաւագոյն պայմաններուն տակ: Կացութիւնս չունէր ծանրակշիռ բնոյթ, կենսական ոչ մէկ գործարան ախտաւոր չըլլալով, բայց գործողութիւնը ցաւագին էր, ծայր աստիճան ցաւագին: Սրտիս տկարութիւնը արգելք եղաւ, որ կարենային ինծի տալ anesthésie-ի** այն dose-ը որ կը տրուի նման պարագաներուն:

Երկու օրէ ի վեր զիս վերադարձուցած էին Home-ի սենեակս, եւ կը մնայի անկողին, երբ յայտնուեցաւ Արփիկ, գիշերուան յառաջացած ժամուն: Ինծի չէր ներեր այն պարագան՝ թէ կացութեանս տեղեակ եղած էր ոչ թէ ուղղակի ինձմէ, այլ օտար պատահական խողովակներէ: Մօտս մնաց քանի մը օր, խօսեցաւ, պատմեց, արեւի լոգանք առաւ եւ մեկնեցաւ Փարիզ, երէկ իրիկուն:

Հայկաշէն Ուզունեան²⁰⁶ մրցանակը, որուն գոյութեան տեղեակ չէի, սիրելի անակնկալ մը եղաւ ինծի համար: Կ'ընդունիմ զայն, քանի որ կուգայ մտաւորական ընտանիքէ մը, որ իմ ընտանիքս է: Մրցանակի գրական-բարոյական արժէքին կցուած կը մնայ նիւթական պարգեւ մը, որ զիս կը նեղէ: Ես զայն կը նկատեմ անտեղի եւ անարդար: Ծերանոցը՝ ուր ես ապաստան գտած եմ, ինծի կը հայթայթէ այն ամէն ինչը, որուն պէտք ունիմ: Մեծապէս նախընտրելի է, որ այդ գումարը յատկացուի անո՛ր (անձ թէ հիմնարկութիւն) որ պիտի գիտնայ լաւագոյնս օգտագործել զայն: Իմ այս տեսակէտս պիտի յայտնեմ մրցանակի կազմակերպիչ

* Գործողութեան սեղան (խօսակացական բառ) :

** Չգայագրկում:

մարմնին, երբ ստանամ պաշտօնական ծանուցումը:

Քոյդ սրտանց
Շահնուր

Գառզուի յաջողութիւնները միշտ հպարտացուցած են զիս: Այսուհանդերձ, իմ ծանօթութիւնս՝ իր նկարչական արուեստին նկատմամբ, աւելի քան տարրական է: Ինծի պէս մեկուսացեալ մէկը չէր կրնար ըլլալ կանոնաւոր այցելուն նկարասրահներու, եւ ոչ ալ յաւակնիլ՝ գեղարուեստական քննադատի տիտղոսին: Ո՛չ, սիրելիս, այս մէկը իմ գործս չէ²⁰⁷:

Ներողամիտ եղիք իմ աննոռնի գիրիս համար: Իմ բնական գիրս այս չէ: Պէտք է անցնի convalescence-ի* այս շրջանը եւ վերանորոգուի իմ ուժերս:

* Ապափինում

Saint-Raphaël, 8 Նոյեմբեր 1972

Սիրելի Քեօսէեան,

Ստանալէ վերջ Հայաստանէն գրած բացիկներդ, անհամբերութեամբ սպասեցի խոստացուած նամակին որ ուշացաւ: Այս մէկը որ ձեռքս է (25 Հոկտեմբեր թուակիր) շատ չի նմանիր քեզի, որ միշտ գրուած էր յստակ ռնով եւ մանրամասն: Իրաւ է թէ ոռու մեծ ոստաններու եւ Հայաստան միաժամանակ այցելութիւնը խոշոր պատառ մըն է մէկ անգամէն կլլելու համար: Կան հարցեր, կ'ըսես, որ աւելի խօսուելու համար են, քան թէ նամակով տեղեկագրուելու: Il y a là de quoi me laisser sur ma faim*: Պէ՞տք է արդեօք խորհիլ, որ քու այս առաջին ուխտագնացութեան պատուով վերապահած ես մամուլին, ուր կարելիութիւնը կայ նիւթը ընդլայնելու եւ խորացնելու: Կը մաղթեմ որ այդպէս ըլլայ, եւ կամ թէ, մենք բախտը ունենանք զիրար տեսնելու անձնապէս եւ զրուցենք սիրտէ-սիրտ:

Monté-Carlo-ի²⁰⁸ հրատարակչականը ինծի դրկեց Carzou-ի գեղատիպ album-ը²⁰⁹ եւ ես իրեն գրեցի, բնականաբար, շնորհակալական էջ մը: Աւելին կայ. Carzou ինծի հեռաձայնեց Փարիզէն եւ խոստացաւ Saint-Raphaël գալ առաջին իսկ առթիւ: Montparnasse-ի²¹⁰ օրերէն ի վեր, այսինքն 40 տարիէ ի վեր մենք զիրար կորսնցուցած ենք, այնպէս որ այս retrouvailles-ը^{**} յուզական եղաւ: Արդէն լսած էի ժամանակին, թէ Carzou մէկը դրկած էր *Յառաջին*, «Բաց Տոմար»էն օրինակ մը ապահովելու համար:

Մամուլէն լսած պէտք է ըլլաս, թէ ճշմարիտ աղէտ մը պայթեցաւ Արփիկի գլեռն, աւելի եւս մթագնելով իր կեանքը: Rue de Trévis-ի Ազգային Տունը²¹¹, ուր բոյն դրած էին հայկական կազմակերպութիւնները, ընդ որս *Յառաջը*, փողոց նետուեցան 24 ժամուան ընթացքին, իբրեւ հետեւանք աչքաբաց սրիկաներու լարած սաղրանքներուն: Մեր խեղճ բարեկամուհին կը տապալկի անլուր դժուարութիւններու սառուցեալ յորձանքին մէջ: Կը փնտռէ local^{***} մը, տեղափոռուելու համար, բայց գիտես թէ Փարիզէն local մը ինչքա՛ն մեծ դրամագլխի կարօտ է: Բայց ե՞րբ պատահած է, որ հայերէն թերթ մը դրամատէր ըլլայ: Միջանկեալ ըսեմ որ Le

* «Ձիս անօթի ձգելու պատճառ կայ», անբաւարար է հետաքրքրութիւնս գոհացնելու:

** Վերագտնում:

*** Վայր, գործատեղի:

Lavendou, որ կը գտնուի St.-Tropèze-ի եւ Toulon-ի²¹² միջեւ, տեսայ (աւելի ճիշդ անոր այցելեցի) Ճամբեան անուն ընտանիքի մը դամբարանը, որուն համար ծախսեր են տասը միլիոն ֆրանք: Իրաւ է թէ կառոյցը հրաշալիք մըն է, գուտ հայկական ոճով շինուած: Վերադառնալով Արփիկին, կը խորհիմ որ երկու օրէն հոս կ'ըլլայ, քիչ մը հանգչելու եւ կագդուրուելու համար:

Երէկ այցելութիւնը ստացայ անձանօթ կնոջ մը, որ կուգար Երեւանէն: Ըստ իր վկայութեան, խորունկ ցանկութիւն կայ զիս ունենալ Հայաստանի մէջ, գէթ կարն ժամանակով: Բերած էր հայաստանեան քօնեակ եւ ձկնկիթ, բաներ որ ուրախացուցին իմ դրացի ոռու կիներ:

Վերջապէս կը դրկեմ քեզի լուսանկարս²¹³: 1930-էն ի վեր առաջին անգամն է որ լուսանկարուիլ հաւանեցայ: Առողջական վիճակս պիտի ըլլար գոհացուցիչ, եթէ տեւականօրէն չտատապէի գլխի ցաւերով, որոնց կատաղի բնոյթը կը պղտորէ իմ տեսողութիւնը:

Ջերմապէս կը սեղմեմ ձեռքդ
Շահնուր

Ուշադրութիւն հասցէիս նոր numération-ին*

Home Arménien

83,700 St.- Raphaël, France

* Թուագրում:

Saint-Raphaël, 13 Յունիս 1973

Սիրելի Գրիգոր Քէօսէեան,

Հոգեգալուստի տօնը օգտագործելով, Արփիկ մ'օտս ժամանեց երեք օրուան համար, որպէսզի կարենայ վերջապէս շունչ մը առնել, թերթին տեղափոխութեան հոգերէն ազատած: Ըստ վստահելի այցելուներու վկայութեան, նոր խմբագրատունը հիացումի արժանի բան մըն է, եւ կը վկայէ ի նպաստ թերթին տիրացած վարկին: Առանց այդ վարկին, դժուար թէ կարելի ըլլար դիմագրաւել նիւթական դժուարութիւնները: Մեր առաջին իսկ հանդիպումին, Արփիկէն լուր ուզեցի քու մասիդ, քանի որ դադրած էիր գրել: Երէկ ստի 12 Յունիս թուակիրդ եւ Արփիկին հետ միասին կարդացինք զայն: Մամուլէն եւ հեռատեսիլէն տեղեակ էի Պէյրութի արիւնալի խռովութիւններուն եւ հաստատած թէ զէնքի միջազգային առեւտուրը երբեք չէր եղած այսօրու fleurissant*: Անցեալի մէջ զէնքը կը նամբորդէր որոշ դժուարութեամբ, այժմ զինարարն է որ ազատօրէն կ'անցնի աշխարհներ, օդային նամբով: Իբրեւ ռումբ՝ այս միջոցիս կան մեր plage-ին վրայ, պայթուցիկ աղջիկներ, իրենց անդիմադրելի ռազմամթերքով: Ափսոս որ ինծի համար չեն: Թէեւ ծովեզերք իջնալ անկարելի բան մը չէ ինծի համար, բայց անկարող եմ Home վերադառնալ, իբրեւ հետեւանք սրունքներուս տկարացումին: Ծովէն մինչեւ Home բոլոր փողոցները գտիվեր են, բաւական շեշտուած կերպով: Արփիկին յանձնեցի նոր գիրքիս սրբագրուած փորձերը, այնպէս որ պիտի կարդաս զիս մէկ-երկու ամիսէն: Գիրքը պիտի բռնէ շուրջ 140 էջ: Այս վերջին նամակիդ զգացուած տողերը չեն զարմացներ զիս: Երկարամեայ է մեր բարեկամութիւնը: Բայց կ'աղաչեմ, խօսքը մի՛ ընեն իմ 70-ամեակիս: Բնաւ պիտի չուզէի այսօրու երկար ապրիլ, ա՛յս կեանքով: Ստացայ *Ջարթօնքի* այն թիւը ուր յաջողապէս կը խօսիս Carzou-ի մասին: Արժանի է ան մեր սիրոյն: *Նայիրի*ի եւ իր նմաններուն քրթմնջումը հետեւանքն է պաղատութեան: Գրիչներ կան, որոնց համար կարելի է ըսել թէ դուրսը մնացած են անկրակ եւ աներդիք: Թողունք զանոնք հոն ուր որ են: Կարելոր աշխատութիւնը միշտ նոյնն է կարենալ արտադրել: Դժբախտաբար դիւրին բան չէ ոյժ գտնել մարմինի մը մէջ, որ ծանրածանր տարիներու բեռը ունի իր ուսերուն: Պէտք է փորձել սակայն²¹⁴:

Ուժով կը սեղմեմ ձեռքդ

Շահնուր

* Ծաղկուն:

ՆՈՐ ՏԱՐՈՒԱՆ ԲԱՑԻԿՆԵՐԷՆ

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Աանդական «Շնորհաւոր Նոր Տարի»ն առիթ մըն է յայտնելու մեր բարեմաղթութիւնները, սովորականէն աւելի եւ տարբեր ջերմութեամբ: Շնորհաւորութիւններուս վրայ կը բարդեմ մաղթանքը՝ ձեզի համար գրական բեղմնաւոր շրջանի մը:

Բարեւեցէք իմ կողմէ Ջ. Մելքոնեանը, որուն Դարուհի Յակոբեան վարժարանին դրկեցի օրինակ մը Բէ, ընդատաջելով իր փափաքին:

29 Դեկտ, 1964

Ջերդ՝ սիրով
Շահան Շահնուր

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Շնորհակալ եմ ազնիւ մաղթանքներուդ համար, որոնք կ'անձնին Միջերկրականի ձմեռնային ջուրերէն, առանց որ բան մը կորսուի իրենց ջերմութենէն: Միշտ հաճոյքով կը կարդամ քու գրութիւններդ, որոնք կը դառնան գեղարուեստի շուրջ: Ես ալ իմ կողմէս կը մաղթեմ լաւագոյն բաներ քեզ, քու աշխատութեանդ, քու ապագայիդ:

2 Յունիս 1966

Սիրով
Շահան Շահնուր

Սիրելի Գրիգոր Քեօւէեան,

Ստացայ Նոր Տարուայ բացիկդ: Երկնակամարի ուղիները այնքան վճիտ են այսօր եւ այնքան լուսաշող՝ որ իմ իրենց յանձնած մաղթանքներս չեն կրնար չըլլալ լաւագոյն: Իցի՛ւ թէ Նոր տարին ըլլայ բացառապէս նպաստաւոր, նախ քեզի համար, եւ ընդհանուր առմամբ ձեր երկնակամարին համար, ուր միշտ կը սպասուայ խոսկութիւնը, եթէ ոչ զէնքերու բաղխումը:

Տիկին Փափագեանը երէկ ստացաւ իր անձնական *Տետրակները*, իսկ այսօր՝ Եդուարդ Կարմիրեանը, որ հեռաձայնեց Նիսէն: Ուրախ եմ որ այս գործը վերջացաւ:

Ուրախ եմ նաեւ, որ Ջ. Մելքոնեանը յիշած էր զիս: Միայն թէ չկրցի քաղել իր հասցէն, որ ծածկուած էր թղթատարի cachet-ով [կնիք]: Ջերմ բարեւներով

29 Դեկտ. 67

Շահնուր

Saint-Raphaël, 22 Հոկտեմբեր 1973

Սիրելի Գրիգոր Քեօսէեան,

Ուրախութեամբ ստացայ նամակդ, ուր առողջութեան ջերմ մաղթանքներ կ'ընես ինձի, 70-ամեակիս առթիւ: Տարեդարձդ, կը գրես 10 Հոկտ. թուակիրովդ, երեք օր վերջ պիտի նշուի: Կարծեմ շփոթութեան մէջ ես: Ես ծնած եմ 3 Օգոստոսին:

Պիտի չկարենայի փոխադարձել ողջոյնդ, եթէ գրած ըլլայիր Օգոստոս ամսուն, որովհետեւ նորանոր եւ աննաեւրոբաց փոթորիկներու մէջ կորսուած էի, իմ անիծեալ հիւանդութիւններուս պատճառաւ: Զիս փոխադրեցին տեղւոյն հիւանդանոցը եւ վերջն ալ փարիզեան դարմանատուն մը: Արփիկը կատարեց, այս առթիւ, նախախնամական դեր: Անպարեց գալ Saint-Raphaël, օդանաւային նամբով, եւ զիս տարաւ Փարիզ, եւ յանձնեց անուանի մասնագէտներու խնամքին: Հոն ալ սակայն չկրցան նշանակելի դարման մը գտնել, յառաջացած տարիքիս պատճառաւ եւ զիս վերադարձուցին ծերանոց:

Պատահածը՝ սա էր որ կորսնցուցած էի սրունքներուս այն սակաւ ոյժն ու զօրութիւնը որ ինձի կը թոյլատրէին քալել: Այժմ կրնամ շրջագայիլ սենեակիս չորս պատերուն միջեւ եւ երբեմն ալ պարտէզը, բայց ո՛չ աւելի հեռուն:

Կը փափաքիմ որ այս բաները քեզի պահես եւ չտարածայնես շրջապատիդ մէջ: Բնա՛ւ չեմ սիրեր որ օտարներ լսեն եւ կրկնեն իմ դժբանտութիւններուս անվերջանալի եւ տաղտըկալի յանկերգը, որ պիտի յոգնեցնէ ամէնէն բարեսիրտ համակիրներս անգամ: Ես պէտք ունիմ գերեզմանի վերջնական նիւջին եւ ոչ թէ օտարներու կարեկցութեան:

Գոհունակութեամբ կարդացի այն ազնիւ տողերը զորս յատկացուցած էիր *Կրակը կողքիս*²¹⁵: Սա ալ ըսեմ որ դո՛ւն եղար այն գլխաւոր գրիչը որ արտայայտուեցաւ *Կրակի* մասին: Մամուլը, նոյնիսկ գրական կոչուած մամուլը լռութիւն պահեց Սփիւռքի մէջ թէ Հայաստանի: Բայց նախընտրելի էր այս պարագան: Ես աչքի փուշ եմ այսօր, ինչպէս որ էի երէկ:

Սիրով կը սեղմեմ ձեռքդ, մաղթելով որ զիրար կրկին տեսնելու բախտը ունենանք:

Շահնուր

Սիրելի Գրիգոր Քեօսեան,

Աչքառու գրութիւնդ²¹⁶ կարդացի, ւաւի նիշդը ըմբռնեցի գայն երկու անգամ, նախապէս *Ջարթօնքի* մէջ եւ ապա *Յառաջի*, ուր կը պատասանէիր «Նայիրի»ի նեղմիտ խմբագրին, այնքան աշխոյժ ոնով, որքան հաւատաւոր եւ ամբողջական մերկացումով: Քու խօսքդ չէր կրնար չխոռովել զիս, ան որ խորունկէն կը բերէր հոգեպարար շունչը, գաղափարական եւ գեղագիտական եղբայրութեան:

Պայծառատես նշմարներէդ մէկը կ'ուզեմ արտագրել այստեղ. «Շահնուրէն իր բոլոր պահանջածը, եթէ խտացնենք, հաստատագիր մըն է»: Արդարեւ, ան կը ցանկար որ իր մէջ նանչնամ նուիրագործուած գրագէտը: Անիրականալի՛ ցանկութիւն: Ան կը պատկանէր, դժբախտաբար, այն գրիչներու դասակարգին, որ ապրած են ներքին մղում մը, փայլատակումի պէս բան մը, արբունքի շրջանին, բայց որ չեն նանչցած վաղորդայն, քիչ մը նման այն թարմաւէտ բոյսին որ չունի խորունկ արմատ: Խեղճ մարդը կ'ուզէր նանչցուիլ, կ'ուզէր սիրուիլ, չգիտնալով թէ բաւական է ըլլալ սիրատոչոր սիրտ եւ ոչ թէ չարանախանձ ամսեղուկ, որպիսին էր ինք:

Գալով Ենդրին բո՛ւն էութեան, նիշդ է թէ մեր արեւմտահայերէնը կը նահանջէ տարուէ-տարի, ինչպէս որ կը նահանջեն բոլոր այն արժէքները որ Հայը կը պահէր Հայ, բայց նիշդ է նաեւ թէ սփիւռքահայը բնա՛ւ տրամադիր չէ վերջ դնելու իր ստեղծագործական նիւթին: Արդիւնքը համեստ է, բայց այն մե՛րն է, եւ պէտք է որ մենք հպարտ ըլլանք մեր պտղաստանին հունձքով: Այդ հունձքը ձեռք բերուած է քրտինքով, արցունքով եւ արիւնով: Սփիւռքահայ գիրքի մը 400 տպաքանակը այնքան նուիրական է, որքան Երեւանի 40 հազարը: Հարց է գիտնալ թէ գաղթական տարբեր զանգուած մը ո՞ր չափով պիտի կրնար գերազանցել մեզ այն ազգակործան պայմաններուն մէջ, որ մերը եղաւ:

Ձեմ կարդացած *Նայիրի*ի վերջին թիւը: Արփիկին նամակէն, այլ մանաւանդ Քու մէջբերումներէդ հասկցայ թէ ի՛նչ տեսակ ապրանք է ինձի տրուած պատասխանը²¹⁷: Այդքանը լիովին բաւական էր, որպէսզի մերժէի կարդալ թերթը: Ձեմ թոյլատրե՛ր որ լղրնուկ գրութիւն մը զիս մտազբաղ ընէ:

Այսօր միայն ի վիճակի եմ քեզի գրելու: Զիս դուրս վանեցին

սենեակէս, մահնակալով եւ գիրքերով, դարմանելու համար 5-6
ձմեռներու գործած աւերը սենեակիս առաստաղին վրայ: Ներ-
կարարները կ'աշխատին ներսը, երգելով հանդերձ: Զունէի *Մօտիւ-*
*լարի*²¹⁸ հասցէն եւ ոչ իսկ թուղթ ու գրիչ:

Սիրով կը սեղմեմ ձեռքդ
Շահնուր

Յարգալիր բարեւներ բարեկամուհիիդ, որ Քնարիկ կը կոչուէր,
եթէ չեմ սխալիր:

Սիրելի Քեօսէեան,

Ստացայ նամակդ, որու ծոցէն ելան զոյգ նկարները²¹⁹: Merci! Տիկին Քնարիկը աւելի եւս գեղեցկացած էր, մինչդեռ ես կը նմանէի ջուրը քաշած դդումի- ըսէ՛, քաւ լիցի:

Արփիկը եկաւ Saint-Raphaël, եւ զիս իրեն հետ տարաւ Փարիզ, ուր մնացի չորս շաբաթ եւ ծանօթացայ թէ՛ խմբագրատան եւ թէ իր անմիջական շրջապատին, ընկերական ջերմ շրջապատ ուր մարդ ինքզինքը օտար չ՛զգար:

Դժբանտաբար իմ Փարիզ կայքի օրերուն զուգադիպեցաւ մեր եկեղեցւոյ սուր ազնայը, որ զիս ստիպեց ձեռք առնել գրիչը եւ տոմսակի պէս բան մը տալ *Յառաջին*²²⁰: Անպարկեշտ մարդիկ բոյն դրեր են բանկային մէջ եւ կը շանան իւրացնել ազգապատկան կալուած մը, որ միլիաո կ'արժէ: Խնդիրը դատարան ինկած է: Մե՛ծ ամօթ մեզի:

Ծառուկեանը թէեւ Փարիզ էր, բայց անապարանօք մեկնեցաւ, առանց *Յառաջին* հանդիպելու: Ես իրեն տեղ ըլլալի՛ իմ առաջին այցելութիւնս կը վերապահէի *Յառաջին*, եւ Խնդիրը անուշի կը կապէի:²²¹ Ասոնք հպարտ եւ ինքնահաւան մարդիկ են: Այլապէս *Նայիրին* մեր լաւագոյն շաբաթաթերթն է: Ան է որ կը փնտռէ եւ կը գտնէ շահեկան վաւերաթուղթեր: Եւ չեն գիտեր հսկել իրենց գրիչին վրայ:

Բազինի Պօղոս Սնապեանը²²² զիս զարմացուց: Նոր միայն անդրադարձեր է որ իմ գիրքերս անարժէք չեն եղեր իբրեւ գրական գործ:

Այս օրերս ինձմէ պիտի կարդաս բաւական երկար ուսումնասիրութիւն մը *Յառաջի* մէջ, որ նուիրուած է տաղանդաւոր բանաստեղծ Յարութ Կոստանդեանի²²³:

Հոս եւս ամառը կատաղի է, իր հարիւրաւոր արեւներով եւ արեգակներով: Երկինքէն կրակ կը տեղայ եւ ամբողջ Եւրոպա ժամադրութիւն տուած է մեր plage-ին վրայ: Քիչ անգամ միայն ծովափ կ'իջնեմ, քանի որ սրունքներս չեն կրնար մագլցիլ ցից գառիվերը:

Զերմ բարեւներով
Շահնուր

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ

23 Դեկտեմբեր 1963

Պեյրուբի «Նոր Սերունդ Մշակութային Միութեան»²²⁴

Սիրելի երիտասարդներ,

Դժուարութիւն պիտի չկրէի պատասխանելու ձեր համակրական նամակին, եթէ ինձմէ ուզած չըլլայի՞ք ուղերձ մը: Ուղե՞րձ: Ուրկե՛՛ ուր: Բարձրաթոյիչ իմացականութիւններն են միայն, ինչ-պէս Camus²²⁵ եւ Sartre²²⁶, որոնք կը համարակիին մշակել գրական այս սեռը, որուն մասնաւոր փայլ մը տուաւ, անցեալի մէջ, նոյնիմէն Աստուած: Դուք չէ՞ք կրնար անգիտանալ, թէ ո՛վ է այն Միտքը, որ տուն տուաւ առաքեալներու թուղթերուն: Հեռաւորութիւնը կարծուածին չափ մեծ չէ ընդմէջ Catacombes-ներուն²²⁷ եւ St.-Germain-des-Près-ի cave-երուն²²⁸: Դուք անուցմէ պիտի ստանա՞ք պատգամներ: Ես իմ կողմէս կրնամ ձեզի ուղղել միայն մաղթանք մը: Ուղերձներուն ամէնէն համեստը:

Բայց մաղթանքը, որ պիտի ընեմ, պէտք է պատշաճի նաեւ նրբամիտ աղջիկներուն, որոնք ձեր մէջ են: Աղջիկները հեզնող կ'ըլլան: Ս. Գիրքը պիղծ կը նկատէ կիներ, համաձայն իր բարոյագիտութեան (éthique): Եթէ ճիշդ է, որ կիներ տգեղութիւն է, այդ տգեղութիւնը աւելի եւս կարկառուն կը դարձնէ կնոջ մէկ մասին, կամ մասերուն անդիմադրելի գրաւչութիւնը: Ճիշդ է նաեւ, որ կիներ, մանաւանդ մեր մէջ, սիրով կը զբաղի թէեւ, բայց շատ քիչ անգամ գրականութեամբ: Այս վերջինն է որ կ'երթայ դէպի սէրը: Գրականութեան նամբաները բազմաթիւ են, բայց կայսերական փառապանծ ուղին մէկ հատ է – կնոջ նամբան: Կինն է տղամարդու փրկութիւնը (La plus forte chance de l'homme)*: Երկու անկատար էակներու միացում ոչ միայն զգացականօրէն, այլ նաեւ մարմնապէս: Հաւասարե-հաւասար,- կ'ըսէ գերիրապաշտութիւնը, որ այլեւս տեղ չթողուր սկզբնական մեղքին: Ուրեմն ոչ մէկ tabou** եւ խոչընդո՞տ, ոչ մէկ խարա՞կ, որ ըլլայ նենգօրէն ակեծածկ:

Մաղթանքէս շեղում մը կատարեցի, խօսելու այն խարակին վրայ, որուն գոյութիւնը թէեւ ծանուցած էին ոմանք, բայց լսող չէր եղած: Գիտեմք թէ յուշապարիկներու (sirène) մեղեդին կորստեան կը

* *Sunughort*էն մարդուն ամէնէն զօրաւոր բախտ[աւորութիւն]ը:

** Արգիլեալ բան՝ կրօնական կամ ընկերային-աւանդական առումով:

մատնէ նաւավարը: Եւ խարակը մնաց Վոսփորի բերանը, ընդմէջ Ղալաթիոյ կամուրջին եւ Հայտար-Փաշայի կայարանին: Ահա հո՛ղ է, որ ծովամոյն եղաւ մեր յաւէտ անփոխարինելի նաւը, Ապրիլի գիշեր մը: Եւ մինչեւ օրս ծովէ ծով կը թափառին անդեկ նաւակներ, երթալով աւելի հեռու, քան թէ Styx-ի²²⁹ շուրթերը, որ սեւ են: Քիչեր միայն յաջողեցան իրենց մակոյկը քշել-տանիլ լեռնէ լեռ եւ սարէ սար, մինչեւ Սեւանայ լիւն²³⁰: Իսկ ձեր հայրերը, որ անսուղ եւ կիսամերկ վիճակով ցամաք ելած էին Լիբանանի ափերը, ըրին իրենց կարելին, որպէսզի դո՛ւք եւս զգաք անօթութիւն եւ ծարաւ: Այս անգամ ծարաւ գիտութեան: Միթէ նպատա՞կ ունիք մօտէն բարեւելու գեղեցիկը, այսինքն ելլել գրականութիւն փորձելու: Այդ բանը կարելի չէ ընել, արժանավայել կերպով, առանց ցնցելու եւ ցնցուելու: *La beauté sera convulsive ou ne le sera pas** (André Breton)²³¹:

Այդ բանը կարելի չէ ընել առանց քանդելու եւ քանդուելու: Այդ բաները այդպէս կ'ըլլան ընդհանրապէս աշխարհային երեկոնները, երբ տեղի կ'ունենայ անցքը այն հերարձակ ձիւրուն, որ կ'արշաւեն քառասմբակ:

Ձեմ մոռցած մաղթանքս: Եթէ կ'ուշանամ գայն պարգելու, պատճառը իմաստալից դէպք մըն է, զոր կ'ուզեմ պատմել: Ես ըսեմ, դուք լսեցէք: Անգամ մը պատահեցաւ, որ մօտս բերեն պառկեցունեն, հիւանդանոցի մը մէջ, ծանրօրէն արկածեալ երիտասարդ մը: Երկու-երեք օր վերջ, իրեն այցելեց տարեկից ընկեր մը, որուն հիւանդը թերացաւ լիովին պարգելու իր դրութեան փափկութիւնը: Այցելուն, որ մարզիկ մըն էր կենսայորդ (գիտէք թէ անոնց խելքը իրենց անդամներուն մէջն է մանաւանդ, քան թէ գլխարկին), տարուեցաւ զուարճալի խօսակցութենէն, սկսաւ կոթնիլ մահիճին վրայ եւ վերջն ալ ընել ձեռքի կատակներ: Ճիչ մը, սուր ճիչ մը, եւ մնացեալը կը գուշակէք: Ըսելս այն է, որ ձեր կողմը քիչ մը շատ են մարզիկներ, ըլլան աշխարհական թէ կրօնաւոր: Կը սիրեմ յուսալ, որ դուք պիտի չըլլաք անոնցմէ, որ կատակներ կ'ընեն մեր արնաքամ ազգին հետ: *Jeux de mains, jeux de vilains**: Վատոյժին յանդիման լաւագոյն է ըլլալ պահպանողական, նոյնիսկ յետադիմական...

* «Գեղեցկութիւնը պիտի ըլլայ ջղաձգական [դնդերահարական], կամ այդ պիտի չըլլայ»: Անորէ Պրըթոն ըսած է այս խօսքը իր Najda գործին մէջ:

** Ձեռքի խաղ, գոտեմիտի խաղ:

Հապա մաղթանքս: Երեսույթն ունիմ մարդու մը, որ իր փակ դրան առջեւ անճրկած ապարդիւն կերպով կը խուզարկէ իր գրպանները: Բայց պիտի գտնե՛մ բանալիս: Դժուարին հարցը հետեւեալն է – Ինչպէ՛ս հաշտեցնել հակասական երկու դիրքաւորում, յառաջդիմութիւն եւ յետադիմութիւն (աւելի ճիշդը աւանդապահութիւն), երբ գիտենք թէ իւրաքանչիւր դիրքաւորում ենթադրել կուտայ իւրայատուկ, այսինքն տարբեր իմաստասիրութիւն մը: Ինչպէ՛ս ընել, որ կարելի ըլլայ ցնցել մէկ կողմը, եւ միւս կողմը ընդդիմանայ ցնցումի: Եթէ կարելի ըլլար համաձայնութեան եզր մը գտնել, պիտի չսայթափէին մեզմէ լաւագոյնները: Բայց կարելի չէ: Paul Valéry-ի²³² խօսքով. C'est un conflit sans issue entre des choses qui ne savent pas mourir et des choses qui ne peuvent pas vivre** :

Այսուհանդերձ, երբ մարդ կը մագլցի երկնասլաց լերան մը կողն ի վեր, օդը կը սկսի նօսբանալ ա՛յն ստեղծման միայն, երբ մագլցումը հասած է որոշ բարձունքի մը: Ո՛չ առաջ: Նմանապէս ալ, անհամաձայնութիւնը ի յայտ կուգայ այն պարագային, երբ ընդդիմամարտ տարբերը սկսած են գտնել իրենց ամբողջական կիրարկումը: Ո՛չ անկէ առաջ: Ամէն ինչ չափի եւ կշիռի հարց է: Եւ չափը այնպիսի բան մըն է որ, չափ չունի: Ըսել կ'ուզեմ թէ գիտնալ եւ սորվիլ տարբեր բաներ են: Բաներ կան, գորս կարելի է սորվիլ, կան ալ բաներ, գորս մարդ պէ՛տք է գիտնայ: Չափը այս վերջիններէն է:

Իրաւունք ունէի երբ նամակիս սկիզբը կ'ըսէի թէ ուղերձը իմ գործս չէ, այլ մեր խմբագիրին: Բացի սակաւաթիւ մարդուկներէ (կէս մը hitrion*** եւ կէս մը bateleur****, մենք ունինք պատուական հրապարակագիրներ, որոնց համար նոր սերունդը, այսինքն դուք, մշտատեւ հոգածութեան առարկայ է: Անոնց խօսքը թանկագին է, երբ կ'արձակուի հեղինակութեամբ եւ բարձր դիրքէ: Գրագէտը ոչ գերադաս մէկն է եւ ոչ ալ ստորադաս: Այլ տարբեր: Խօսքը հոս է, գիրը անդին կ'անցնի: Անդինը բաւական է, որպէսզի գրականութիւնը նկատուի կասկածելի, եւ ինչո՞ւ չէ, անօգուտ:

* Անել հակամարտութիւն մըն է ընդմէջ՝ մեռնիլ չգիտցող բաներու եւ ապրելու անկարող բաներու:

** Ծաղրածու:

*** Լարախաղաց:

Ժամ է, որ գտնեմ, վերջապէ՛ս, թէ՛ իմ բանալիս եւ թէ մաղ-
թանքս: Մութ կէտը հետեւեալն է - Ձեզի նման երիտասարդներ,
մանչ թէ աղջիկ, երբ կը խմբուին եւ կը մէկտեղուին, արդեօք ի՞նչ
նիւթերով կը սիրեն գրադիլ. Եթէ կը պարէք թուխք եւ մատիսըն²³³,
լա՛ւ կ'ընէք: Ինչ որ կը փափաքիք ըրէք ան, միշտ սակայն յիշելով
André Gide-ի²³⁴ սա խօսքը.- Il est bon de suivre sa pente. Pourvu que
ce soit montant:*

Սիրելի երիտասարդներ, ձեզի կը մաղթեմ լիառատ երջան-
կութիւն սկսող Նոր տարիին առթիւ:

Շահան Շահնուր

* Լաւ է հետեւիլ իր հակումին, պայմանաւ որ ան բարձրացող ըլլալով:

Կոստան Զարեանի «Նաւը Լերան Վրայ» Վէպին Երեւանեան
Տպագրութիւնը

7 Օգոստոս 1964

Սիրելի Սիմոն Սիմոնեան,

Թոյլատրեցէ՛ք որ Զեք ուշադրութիւնը հրաւիրեմ, բարեկամաբար, քննադատական գրութեան մը վրայ, որ արտասուած է՝ «Ծիրակ»էն:

«Ծիրակ»ը ես չեմ ստացած տակաւին: Բայց կասկած չունիմ որ «Սփիւռք հաւատարիմ մնացած է այդ յօդուածին, գոր կը ստորագրէ Զարեհ Մելիքոնեան»²³⁵:

Արտասուումը ինքնին բան մը կը նշանակէ անկասկած: Բայց դուք ըրած է՛ք աւելին: Գրութեան կցած է՛ք շարք մը, որ կը շեշտէ ձեր ամբողջական համախոհութիւնը հեղինակին հետ:

Գրութիւնը դատապարտելի կը գտնէ ծերունի գրագէտ Կոստան Զարեանը, որ իբրեւ թէ ձեւափոխեր է «Նաւը Լերան Վրայ» վէպին սկզբնական իմաստը: Սեւը վերածեր է ներմակի, կամ փոխադարձաբար: Դաշնակը համայնավարի:

Զէ՞ք կարծեր որ դուք երկուքդ, *Սիհիոք* եւ *Ծիրակ*, գոհերն եղած ըլլաք շփոթութեան մը:

Անձնապէս չեմ նանչնար Զարեանը: Կրնայ ըլլալ որ նշմարտութեան համապատասխանեն այն մեղադրանքները, զորս կ'ուղղէ՛ք իր անձին հանդէպ: Բայց գրախօսականին նիւթը գիրք մըն է, ուրիշ ամէն բանէ առաջ: Ուստի անհրաժեշտ է ընել պարզ ստուգում մը: Այո թէ ոչ, միթէ գոյութիւն ունի՞, միթէ կայ եւ կը մնայ *Նաւը* անուն վէպ մը, իր բնագրին հաւատարիմ վիճակով: Անկասկած: Գոյութիւն ունի ան, բազմաթիւ օրինակներով: Ուստի կարելի չէ յայտարարել թէ ձեւափոխուած է ան:

Գիրքը կը տարբերի արուեստի այն ալլասեռ ստեղծագործութիւններէն, որոնցմէ մենք ունինք միայն մէկ հատիկ օրինակ («*Զուարթնոց*»)²³⁶ եւ որոնց չարափոխումը կը մնայ անդարմանելի:

Երբ անկարելի կ'ըլլայ հաստատել թէ *Նաւը* ձեւափոխուած է, այդու իսկ ջնջուած կ'ըլլայ ամբաստանութիւնը: Հոն ուր չկայ մեղք, չկայ մեղաւոր:

Երբ գրագէտ մը մեղաւոր չէ, դուք միթէ բնակա՞ն կը գտնէ՛ք որ քարկոծուի ան, այնքա՛ն խստօրէն որքան խստութեամբ

Քարկոծուած է վերոյիշեալ ուսումնասիրութեան մէջ, մանաւանդ որ, ըստ Ձեզի, ան բազմարդիւն գրիչ մըն է եւ մեծատաղանդ, շնորհալի է եւ բանաստեղծական:

Պետերատին լոյս ընծայած օրինակը: Վայրկեան մը եթէ կը հանիք: Հոս եւս, նախ քան արուեստն ու գրականութիւնը, անհրաժեշտ է ընել պարզ ստուգում մը - Այո թէ ոչ, միթէ Պետերատը կարելիութիւն ունի հրատարակելու այն ինչ որ կը փափաքի, այն ձեւով որ ձեւով պատշաճ կը համարէ, հեղինակը համակարծիք ըլլայ թէ ոչ, իրեն գործակցի թէ ոչ:

Այս հարցումին պատասխանը միայն հաստատական կրնայ ըլլալ: Այդ իսկ պատճառաւ անտրամաբանական բան է խրատել Ջարեանը, որպէս թէ ան ըլլար մանուկ մը - «Պէտք է որ արտօնէր ձեւափոխել ՆԱԻուն հրատարակութիւնը»:

Աւելի'ն կայ: Մեր բարոյախօս հայրերը, որ բարին եւ օգտակարը գերադաս կը համարէին գեղեցիկէն, ինչպէս այսօր՝ համայնավար աշխարհին մէջ, մեր հայրերը, կ'ըսեմ, միթէ չէի՞ն ձեւափոխեր օտար էջեր, տակը գրելով «Հետեւողաբար»: Միթէ երկը անոնք չէի՞ն պատշանեցներ իրենց աշխարհահայեացքին:

Երեւանի փոփոխակը, որ երբեք չի կրնար արգիլել որ սկզբնական բնագիրը իր կեանքը շարունակէ, միշտ անեղծ ձեւով, այդ փոփոխակը, կ'ըսեմ, սահմանուած է որոշ երկրամասի մը որոշ աշխարհահայեացքին: Բնական բան է որ այդ երկրամասի վարիչները կատարեն փոփոխութիւններ (հեղինակին հաւանութեամբ ըլլայ թէ ոչ) համաձայն իրենց աշխարհահայեացքին:

Ես չէ որ կ'ըսեմ այս տրամաբանական խօսքը: Այլ դո՛ւք: Արդարեւ կը կարդամ. «Մեր կուսակցական վարիչներուն կը մնայ (...) պարտականութիւնը եւ շատ կարեւոր պաշտօնը, նշդորոշելու մեր ժողովուրդին (...) ուղին»:

Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունի կուսակցութիւն մը: Ուստի անո՛ր կը մնայ (ըստ Ձեզի եւ ըստ ինծի) նշդել եւ նշդորոշել եւայլն, եւայլն:

Ձերդ անկեղծ գգացումներով
Ծահան Ծահնուր

Սփիւք, 22-8-1964

ՆԱՄԱԿ ԾԱՀԱՆ ԾԱՀՆՈՒՐԷՆ

ՍԷՆ-ՌԱՓԱՅԵԼ, 12 Սեպտեմբեր 1964

Սիրելի՛ Սիմոն Սիմոնեան,

Նամակս արդեն իսկ կատարած է իր պաշտօնը, քանի որ դուք կ'որոշե՛ք վերաբնակել «Ծիրակ»ի գրադատութիւնը, զոր ձեռքը ըրած էիք քիչ մը հապնեպով: Ճի՞շդ է թէ նամակս ունէր մթին կէտեր: Տեսնեմք:

Բնաւ հագուադէպ չէ որ գրութեան մը իմաստը խտացած ըլլայ իր վերջին պարբերութեան մէջ: Ահա իմ վերջին պարբերութիւնս. «Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունի տիրակալ մարմին մը, վարիչ ոյժ մը: Ուստի անոր կը մնայ ճշդեւ մեր ժողովուրդի փրկութեան ուղին»:

Ո՞րն է այդ ուղին: Ահա՛. «Մեր բարոյախօս հայրերը կը հաւատային որ բարին եւ օգտակարը գերիվեր են գեղեցիկէն: Նոյնը կը խորհի վերոյիշեալ վարիչ մարմինը»:

Համբաւի տէր գրագետի մը վերադարձը իրենց միայն նպաստաւոր եւ օգտակար կրնար ըլլալ, նամանաւանդ երբ այդ գրագետը ինքն իր ձեռքով ջնջած է քաղաքական մտածում մը, որ ազգավնաս գառանցանք մըն էր:

Ո՞ւր է մթութիւնը այս խօսքերուն մէջ: Յոգնութիւնը մի՛ առնէ՛ք հարցումիս պատասխանելու: Մթութիւնը ձեռք մէջն է, ինչպէս կը պատահի բոլոր անոնց որոնք զոհն են (ըսի արդէն) խորունկ շփոթութեան մը:

(Բանամ փակագիծ մը: Իմ պաքս չէ ուղղուած ո՛չ ձեր եւ ոչ ալ Մելքոնեանի անձին դէմ, աւելորդ չըլլայ ըսել: Երկրորդ՝ գրադատութիւնը զիս կը հետաքրքրէ ա՛յն պարագային, երբ Հայ գրականութեան դիմակին տակ մեզի առաջարկուած է քաղաքական արկածախնդրութիւն մը: Կը գոցեմ փակագիծս):

Ըսի թէ դուք երկուքդ անմեղ զոհերն էք շփոթութեան մը: Քանի որ չէք հասկցած միտքս (հը՛մ), ուրեմն պէտք է կրկին ձեռք առնել խնդրոյ առարկայ ուսումնասիրութիւնը, զոր Զ. Մելքոնեան գրած է բացառիկ խնամքով: Ան յաջողած է յարգել *ընթորիք*-ը* բայց անտեսած է *տիալէքթիք*-ը** : Ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս:

«Մա՛նչս, ամէն բանի մէջ եղանակ մը կայ սկսելու, երբ մարդ կը

* Ծարտասանութիւն: Տարիամոզելու արուեստ:

** Տրամաբանութեան արուեստ, փիլիսոփայութեան մէջ գործադրուած ձեւն է՝ թէզ, հակաթէզ, համադրոյթ:

Վահագնի վիճիլ պատշաճօրէն, պէտք է լա՛ւ ըմբռնել վէճին նիւթը, առանց որուն մենք դատապարտուած ենք կատարաւապէս չփոթելու»:

Ըսողը ես չեմ, այլ Սոկրատ (Պղատոնի *Ֆիտր*-ին²³⁷ մէջ): Կը խորհիմ որ դուք պիտի չսայթաքէիք, եթէ ուրիշ ամէն բանէ առաջ նշդած ըլլայիք գրական քննադատին դերը:

Քննադատին դերը չէ՞ միթէ դատել «Նաւ»ուն ոչ միայն գրական-գեղարուեստական արժէքը, այլ նաեւ ազգային-Քաղաքական մտածման արժէքը: Այո՛, այդ այդպէս է:

Դուք քննա՞ծ էք Քաղաքական մտածումը: Դուք արտայայտուա՞ծ էք այդ մտածումին մասին: Ո՛չ: Թերացա՞ծ էք ձեր առաքելութեան մէջ: Անկասկած:

Գրութեան մէկ պարզ ընթերցումն իսկ կը հաստատէ, որ ըստ ձեզի, Զարեան իրաւունք ունէր պաշտպանելու դաշնակ քաղաքական թէզը, քանի կը հաւատար անոր: Թէ՛ ան իրաւունք ունի, այսօր, պաշտպանելու հակառակը: Հաւատքի խնդիր: Ասա՛նկ ալ կ'ըլլայ, անա՛նկ ալ կ'ըլլայ. կը բաւէ որ Արուեստը...

Հաւատքի խնդի՞ր: Կոյր հաւատքն է որ մեր մուխը մարեց, տարտամ գագցումն է որ մեզ կործանեց, երբ ամէնէն աւելի պահանջը ունէինք առողջ դատողութեան մը, որ գիտնար տարանջատել, լաւը գտնել գէշէն: Հայու եւ քննադատի ձեր աւագ պարտականութիւնն էր ըսել որ Ռուբէն Տէր-Մինասեան²³⁸ (ներողութիւն՝ Զարեան) կը գառանցէր: Ըմբոստացուցիչ անհեթեթութիւն մը, եւ նոյնիսկ պատմական աննշտութիւն մըն է ելլել-ըսել թէ իսկական ազգասէրը դաշնակն է, թէ ժողովուրդը իր փրկութիւնը կը յուսայ դաշնակին երկիր վերադարձէն, եւ թէ Երեսնի վարիչները օտարին ծախուած են, անցնինք, անցնինք:

Հարց կուտամ ձեզի: Երբ վիպասան մը կը գառանցէ իբրեւ Քաղաքագէտ, ի՞նչ անպատեհութիւն կայ որ այդ գառանցանքը չնշուի կամ ձեւափոխուի: Ինչո՞ւ ձեր կուրծքը կը ծեծէք աղեկտուր ճիչերով, գեղագէտի ամպիոնին բարձունքէն: «Նաւ»ը ունի փտուկ եւ հիւանդոտ մաս մը, քաղաքականը: Եթէ գլխիվայր շրջի գաղափարականը, ան կը շարունակէ մնալ հիւանդկախ, ճիշդ է, բայց մինչ առաջին պարագային հիւանդութիւնը փոխանցիկ էր, ատմ ան կը մնայ անվնաս: Այս պարագան բնա՛ւ արհամարհելի չէ: Պէտք է յիշել Արփիար Արփիարեանի²³⁹ խրատը: «Եթէ չենք կրնար օգտակար ըլլալ այս ազգին, գոնէ ջանանք չվնասել անոր»: Երբ կ'ըսեմ

տարափոխիկ էր, ի մտի ունիմ չափահաս որբերը, որ երկար ժամանակ մնացին ախտավարակ: Դու՛ք կ'ըսե՛ք. *Ջարեան կորսնցուցած է արուեստի ճշմարիտ ուղին, եւ ասիկա սոսկալի է*»: Սակայն ոչինչ կայ հոս: Մնաց որ, ինչպէս ըսի, առաջին տպագրութիւնը ձեր ձեռքը կը մնայ, անփոփոխ վիճակի մէջ: Բարի վայելում...:

Բարի վայելում նաեւ ինձի, Քանգի կը հաւատամ որ դաշնակը կրնայ վարել մեր «Նաւ»ը: Կը հաւատամ որ ան կրնայ յառաջացնել գայն: Շնորհիւ իր կաշմբունն բազուկներո՞ւն: Ո՛չ անշուշտ: Այլ նման այն մանուկին որ հակած է աւագանին եզրը, քիթ-քիթի տուած իր թուղթէ նաւակին հետ: Փանջունին ան մէկն է որ կը փչէ, կը փչէ....

Ըսեմ սակայն, ի նպաստ Դաշնակցութեան որ, Պիւտոն կազմող անձերը մէկզմէկու հաշիւ կու տան: Գոնէ այդքան: Հապա ի՛նչ ըսել Արշակ Զօպանեանի նման վարիչներու, որ գործած են կատարելապէս անպատասխանատուութեամբ, ճշմարիտ *սաշըսօգուքներու** պէս, եւ լման կէս դար խաղացած են Հայուն նակատագրին հետ:

Սկսեալ ջրհեղեղի օրերէն, այսինքն Արփիարեան-Բաշալեանէն մինչեւ Օշական-Թէֆէեան, այս բաները ըսուած եւ կրկնուած են: Բայց դու՛ք ականջ գոցելով այս մտաւորականներու ձայնին, այսօր ելեր է՞ք Զօպանեան կը փառաբանէ՞ք ովսանաններով, ուրիշ լրագիրներու հետ ձայնակից: Բացէ՛ք, կ'աղաչեմ, բացէ՛ք գոնէ *Պայքար եռամսեան*²⁴⁰ ուր կը գտնուի Զօպանեանի քաղաքական երկար նամակը, որ գլուխ-գործոց մըն է անգիտակցութեան: Այդ էջը մեզի կը հրամցուի որպէս Սրբագան Մասունք, առանց տո՛ղ մ'իսկ քննադատութեան (սիրելիդ իմ Անդրանիկ Անդրէասեան, դուն ի՞նչ կը բանիս):

Պարզ խօսքով (մե՛ղք, ամփոփումը կը ջնջէ լաւագոյնը), Զօպանեան պատերազմ հռչակած էր թրք[ական]. կառավարութեան դէմն: Միս-մի՛նակը: Ինքն իր գլխուն: Այսինքն պետութեան պետութիւն: Կը խօսի 10-20 հազարնոց ոյժի մը մասին (կամաւորական), որուն ոչ իսկ թմբուկը կայ տակաւին: Թմբուկը ինքն իսկ է: Ինք

* Անկանոն, անկարգ (*թրքերէն*): Թրքական բանակներուն առջեւէն յառաջացող հետիոտն խումբեր, որոնք կը ծառայէին թշնամին մոլորեցնելու կողմի դաշտին վրայ: Անոնց տեսէն յարձակումի կ'անցնէին կանոնաւոր բանակի ձիաւորները:

անգամ մը արդէն կոուած է Կիլիկիոյ նակատին վրայ, ինչպէս ծանօթ է բոլորիս: 1909 թուականին ինքն է որ նաւատորմ մը ղրկեց Մերսինի առջեւ, եւ այդ բանը յայտարարեց մամուլով: Ա՛յժմ եւս Թուրքը պէտք է գիտնայ որ Հայը ըմբոստ է: «Պայքար»ի նամակին թուականն է 1914: Այսինքն ա՛յն պահը, երբ Թրքահայութիւնը անձկութեան մէջ է, երբ թուրք կառավարութիւնը տակաւին չէզոք է եւ ոչ թէ պատերազմիկ, երբ Ֆրանսան կը թափէ գերագոյն նիգեր Բարձրագոյն Դրան մօտ, գայն սիրաշահելու համար: Ինչ որ բնաւ զարմանալի չէ *նէվրոֆաթի** մը մօտ, Զօպանեան կը սպասէ որ Թուրքիա շուտով նետուի կրակին մէջ, մեզ ալ իր հետ քաշել-տանելով: Ոչ աւելի, ոչ պակաս:

«Պայքար»ն ալ ձեզի պէս է, գէթ այս համարին մէջ: Կարծիք չունի: Դուք համբուրելի էք երբ կը խոնարհիք արուեստին առջեւ, երկիւղածութեամբ: Բայց մեր համեստ, շա՛տ համեստ ստեղծագործութիւններէն վեր կայ բան մը, բուն իսկ Հայ ժողովուրդը եւ անոր շահը: Այդ շահը կը պահանջէ որ մեր խմբագիրը կարծիք ունենայ, փոխանակ ըսելու. *Ասանկ ալ կ'ըլլայ, ասանկ ալ, շնորհիւ Սրբազան Մատուցին:*

Սիրելի՛ բարեկամներ, ես չէ որ պիտի թերագնահատեմ Զօպանեանի արժէքը: Ան գիտէր ֆրանսերէն, ըրած է մէկ-քանի թարգմանութիւն, բանասիրական պրպտում, եւ երկար տարիներ պաշտպանած է մեր դատը՝ բարապաններու մօտ: Եթէ քիչ մ'աւելի նիգ ընէր, պիտի հաւասարէր անշուշտ մեր պատուական եւ լեզուագէտ Տէրոյեանց Պատուելիին²⁴¹, որ իր բան-գործն ըրած էր հալածել դեւերը: Կը սիրեմ յուսալ որ այս *ճիւղերը*** որ խորհրդաւոր բան մը ունին իրենց մէջ, ձեզ պիտի չմղեն կրկին հարց տալու. *«Զգասկցանք Շահան Շահնուրի միտք բանին... Ի՞նչ ըսել ուզեց»...*

Ըսածս հետեւեալն է: Անաթոլ Ֆրանսի²⁴² թէզը արժէք չունի: Գրականութիւնը ոչինչ կը կորսնցնէ երբ *Պափնոս* եւ *Թալիս* իմաստ փոխեն, եւ կամ թէ փոխանակեն իրենց թելի ժամացոյցը: Գրականութիւնը ոչինչ կը կորսնցնէ, երբ նոյնիսկ զամբիւղ նետենք այդ վէպը: Զեր օրինակը գէշ ընտրած էք: Ճշմարտութեան մեծ բաժին մը կայ այն գրութեան մէջ, զոր գերիրապաշտները ումբի պէս արձակեցին Անաթոլ Ֆրանսի դէմ: Գրութիւնը կը կոչուի «Դիակ

* * Զլախտաւոր:

** դել, ոգի (թրքերէն):

մը ("Un cadavre")²⁴³:

Շահան Շահնուր

*Յ.Գ. Կը խնդրեմ ինձի վերադարձնել այս գրութիւնը, եթէ
«Սփիւռք» չի կրնար հրատարակել զայն առանց մկրատումի:
«Սփիւռք», 26 Սեպտեմբեր 1964*

Թէֆէեան Մշակութային Միութեան²⁴⁴

Հիմնադիրներու Մարմին

Ի Պէյրուս

Սիրելի բարեկամներ,

Առիթի մը կը սպասէի շնորհաւորելու համար ձեզ, որ ծափահարելի նախանշոնութիւնը ստանձնեցիք մշակութային միութիւն մը դնելու Վահան Թէֆէեանի ոգեկան պաշտպանութեան ներքեւ: Ձեր Յուլիս 20-ի նամակը ինծի կ'ընծայէ, ահաւասիկ, այդ բարեղէպ առիթը:

Երեսունական թուականներուն, երբ տակաւին կենդանի էին Փարիզի նախորդ սերունդի կարկառուն ներկայացուցիչները, գրող թէ գործիչ, ու երբ ես նախընտրաբար կը փնտռէի իրենց ընկերակցութիւնը, կը բերուէի հաստատել թէ Վ. Թէֆէեան բարձրէն կը տիրապետէ իր շրջապատին, ճշմարիտ բանաստեղծի, խոհական գործիչի եւ բարոյական անձնաւորութեան իր եռեակ շողարձակումներով: Մեր եղբրաբախտ բարեկամին փառքը, յետ մահու, ինծի կը պատճառէ հոգեկան մխիթարութիւն մը, ուրկէ պիտի ուզէի որ բացակայ ըլլար ամէն դառնութիւն:

Հայկաշէն Ուզունեան Մրցանակի յատկացումը²⁴⁵ ինծի հարողուած էր լրագրական կտրօնի մը ձեւով: Ձէի գիտեր սակայն թէ ո՞վ է ճշդիւ զայն տնօրինող մարմինը: Ծնորհակալութեամբ կ'ընդունիմ ձեր համակրական գնահատանքը, Քանի որ կուգայ մտաւորական ընտանիքէ մը, որ իմ իսկ ընտանիքս է, քիչ տարբերութեամբ:

Փափաքելի պիտի ըլլար սակայն, որ բարոյական գնահատանքին միացած չըլլար նիւթականը: Ձեր չէքը զիս կը նեղէ եւ կ'անհանգստացնէ, որպէս անարդարութիւն մը, իմ կողմէ գործուած: Տարիներէ ի վեր ապաստան գտած եմ հիմնարկութեան մը մէջ, որ զիս գերծ կը պահէ նիւթական մտահոգութիւններէ: Խղճահարութիւնն ունիմ զրկած ըլլալու ուրիշ մը, որ պիտի գիտնար լաւագոյնս գործածել այդ գումարը: Այսուհանդերձ կ'ընդունիմ զայն եւս, չգտնալով տարբեր լուծում մը որ գոհացնէր զիս, առանց որ ստեղծուի անախորժ նախընթաց մը մրցանակի տուչութեան մէջ:

Ձերդ

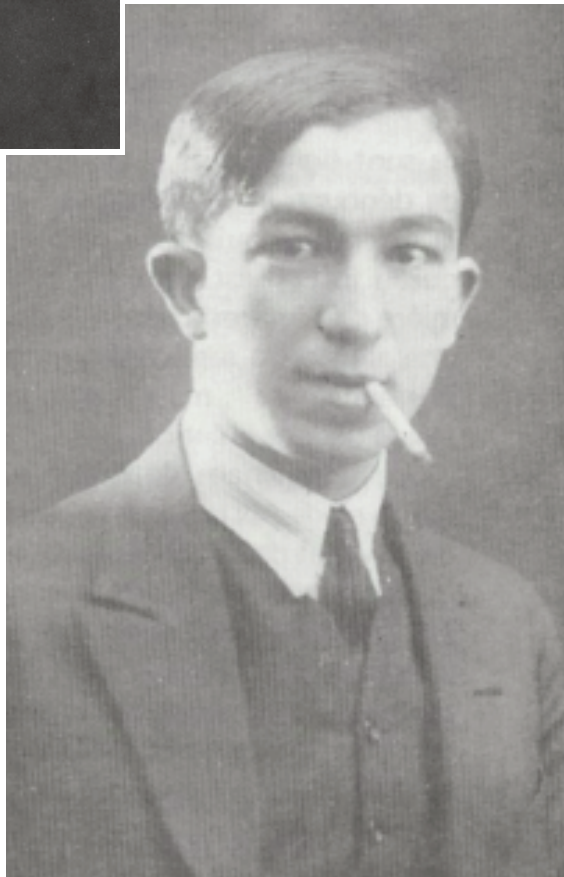
Լաւագոյն մաղթանքներով

Ծահան Ծահնուր

*Շահան Շահնուր
«Նահանջ»ի
հրատարակություն
տարի մը ետք...
(1930)*

... եւ 22 տարեկանին (1925)

*Ծահան Ծահնուր եւ
Գրիգոր Քէօսէեան
- Սէն-Ռաֆայէլ, 15
Մարտ 1974:
Հայկական Տան
երկրորդ յարկի
Ծահնուրի սենեակին
պատուհանը
կը բացուէր դէպի
Միջերկրականի
կապոյտը:*

*Ծահնուր, 60-ական
թուականներուն,
նստած՝ հանրային
նստարանի
մը վրայ:*

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Այս առաջին նամակը թեև ուղղուած չէ Գրիգոր Քէօսէանի, սակայն անով է որ սկիզբ առած է իր կապը «Նահանջ»ի հեղինակին հետ: Լիբանանի Հ.Բ.Ը. Միութեան Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան հովանաւորութիւնը վայելող Հայ Համալսարանականներու Միութիւնը ծրագրած էր «Յարգանքի Երեկոյ» մը կազմակերպել ի պատիւ Ծահան Ծահնուրի, եւ այդ առթիւ փորձած էր Ֆրանսայի մէկ խոլ անկիւնը՝ Բէսսաքի (Pessac) բուժարանին մէջ գտնուող գրագէտէն խնդրել գրութիւն մը կամ խօսք մը: Միութեան Վարչութիւնը Գրիգոր Քէօսէանին առաջարկած էր նամակին խմբագրութիւնը եւ առաքումը: Թերահաւատութեամբ կը սպասուէր պատասխանի մը, մանաւանդ երբ երէց մտաւորականներ երկդիմի ժպիտով կ'ըսէին թէ զուր էր այս երիտասարդ խանդավառ տղոց ակնկալութիւնը, քանի Ծահնուր չէր պատասխաներ նոյնիսկ իրեն վաղեմի ծանօթ գրողներու եւ երբեմնի բարեկամներու նամակներուն...: Պէ՛տք էր տեսնել ձեռնարկը կազմակերպող տղոց ուրախութիւնը, երբ նոյնպէս Գ. Քէօսէանի հասցէով ստացան Ծահնուրի պատասխան-գրութիւնը: Մնացեալ շուրջ երկու տասնամեակի վրայ երկարող շրջանը բարեկամական յարաբերութեան եւ գործակցութեան պատմութիւն մըն է երկուքին միջեւ:

Գրական «Յարգանքի Երեկոյ»ն տեղի ունեցաւ 3 Մայիս 1955-ին, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ, նախագահութեամբ Պոլսոյ Պերպլերեան Վարժարանի նախկին տնօրէն գեղագէտ Ծահան Պերպլերեանի: Բանախօսներն էին բանաստեղծ Վահիէ-Վահեան, դաստիարակ Օճնիկ Սարգիսեան եւ խմբագիր Յովհաննէս Աղպաշեան: Այս առթիւ կ'արժէ նշել թէ Պերպլերեան Վարժարանէն 1921-ին ընթացաւարտ Ծահնուր Քերէպէճեան կազմած է իր գրչանունը՝ իր անուան կցելով իր տնօրէն-դաստիարակին անունը: Ծահնուր գեղեցիկ նկարագրական մըն ալ ունի Փարիզի մէջ ի պատիւ Ծահան Պերպլերեանի նուիրում հանդիսութեան մը, անոր նախկին աշակերտներուն կողմէ: Թեւաւոր խօսքերով գրութիւն մը, որ ընթացիկ թղթակցութենէ անդին կ'անցնի.- Նախկին Պերպլերեանցի «կօշկակար մը ըսաւ Ռ'ր եւ մեր երեք սպիտակ աղանիները որոնք մանաւանդ դասի ժամերուն կու գային մեր բաց պատուհաններուն մէջ վռով ուել եւ մենք այնքան կը ցանկայինք ուսուցիչին ներկայութեան իսկ վեր նետուիլ եւ բռնել զանոնք Ռ'ր եւ այն երեք աղանիները որոնք

կը կոչուէին Բարին Գեղեցիկը Ճշմարիտը»... («Յառաջ», 2 Սեպտեմբեր 1932): Հետաքրքրական է նաեւ յիշատակել թէ տարիներ առաջ, Բ. Աշխարհամարտի վաղորդայնին (21 Մարտ 1946), Ծահան Ծահնորի նուիրում ուրիշ մէկ Գրական Երեկոյի բանախօսներն էին նույնպէս Վահէ-Վահեան եւ Յովհաննէս Աղայաշեան, հովանաւորութեամբ նոյնինքն Ծահան Պէրպէրեանի:

2. *Քսաներկու* - Vingt-Deux - գրութեան յապաղած թարգմանութիւնը մաս չկազմեց յայտագիր-պրակին: Երեք էջնոց արձակը ողիսականն է 1922-ին Թուրքիայէն փախչող խումբ մը հայերուն, որոնք փոխադրող բեռնանաւը տատանելով կը թափառի նաւահանգիստէ նաւահանգիստ, առանց որ «գեղէնը իրենց ետին ձգած խլեակներուն արտօնուի ցամաք ելլել: Գրութիւնը օժտուած է հոգեբանական խորքով եւ այլաբանութիւնն ըրով, ինչպէս Ծահնորի միւս գործերը: 1922-ը Զմիւռնիոյ աղէտին թուականն է, երբ Քեմալականները գրաւեցին քաղաքը եւ հրդեհեցին հայերուն եւ Յոյներուն տուները, սպաննելով եւ փախուստի մատնելով բնակիչները: Զերծ մնացին մահմետականներու եւ հրեաներու բնակարանները:

3. Armen Lubin, *Transfert Nocturne*, Gallimard, 1955, 204 էջ: Հատորը կը մէկտեղէ Ծահնորի արձակ գրութիւնները: Անոնցմէ մի քանի գրութիւն նախապէս հայերէնի թարգմանուած է Վահան Թէքէեանի կողմէ «Արեւի մէջ (1 Յունիս 1940), ինչպէս՝ *Ամբողջ Թրաֆակարը, Ֆօշ եւ Ճնճողները, Քաղաքականութիւնը*: Ծահնորի նշեալ գործը շահած է Rivarol գրական մրցանակը:

4. *Զարթօնք*. Պաշտօնաթերթ Լիբանանի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան (ասկէ ետք՝ ՌԱԿ): Լոյս կը տեսնէ 1937էն ի վեր: 1948-ին «Զարթօնք լոյս կ'ընծայէր «Նահանջը Առանց Երգի վէպին Բ. հրատարակութիւնը:

5. *Սարգիս Պալաթոն* (Խաչատուր Յովհաննէսեան, 1910-1985). կրթական մշակ, գրող:

6. Լիբանանի մէջ սկսած էին ներքին խռովութիւնները: Նախագահ Քամիլ Շամունի հանդէպ թեր ու դէմ ճակատներ յարդարուած էին: Ի վերջոյ, պաքարը ստացած էր քրիստոնէայ եւ մահմետական, «յառաջդիմական եւ «լետախիմական սուր հակամարտութեան հանգամանք: Վատթարացող կացութեան առջեւ Քամիլ Շամուն համաձայնած էր - հրաւեր կարդացած - որ Ամերիկեան Ծ-րդ Նաւատորմի ղեկավարներ ցամաքահանում կատարեն Լիբանան, կանխելու համար զարգացող աննպաստ դէպքերը: Խորքին մէջ, ընթացող խռովութիւնները առաջին ազդանշաններն էին Խորհրդային Միութիւն-Արեւմուտք ազ-

թեանց գօտիի մրցակցութեան՝ Միջին Արեւելքի մէջ: Եգիպտոսի մէջ Գնդապետ Ապտըլ Նասէր պետական հարուածով (1952) թագաւորութիւնը վերածածած էր հանրապետութեան, եւ իր աստղը կը բարձրանար արաբական աշխարհին մէջ իբր ազատագրական պայքարի պիտոյեան, իսկ անդին՝ Իրաքի մէջ զինուորականութիւնը ձեռք կ'անցնէր իշխանութիւնը, որ անհաճոյ էր Արեւմուտքի համար: Լիբանանի 1958-ի դէպքերը առաջին կալծերն էին նաեւ հանրապետութեան մէջ յետագային բարձրանալիք բոցե-րուն, որ շուրջ 15 երկարաձիգ տարիներ, 1975-1990, քանդեցին երկիրը «քաղաքացիան պատերազմ յորջորջուած կոիւներով, խլելով տասնեակ հազարատը կեանքեր: Պաղեստին-Իսրայէլ հակամարտութիւնը իր ամբողջ բարդութեամբ եւ միջազգային դատերով պարարտ գետին պիտի գտնէր Լիբանանի պէս տարբեր շահերու եւ ազդեցութիւններու հետամուտ յարանուանութիւններու երկրի մը մէջ:

7. *Ազդարար*. շաբաթաթերթ, ատեն մը եօթեայ: 1942-1955: Հիմնադիր-խմբագիր՝ Մանուկ Ասլանեան (1942-1955):

8. Պէտք է ըլլայ *Ազդարար*:

9. *Վահէ-Վահեան* (Սարգիս Ապտալեան, 1908-1998). յետ-եղեոնեան սերունդի լիբանանահայ բանաստեղծ: Խմբագիր *Անի* գրական ամսագրին: Իր գործերէն՝ «Արեւ Անձրեւ», «Ոսկի Կամուրջ», եւ այլն:

10. Նամակը պատասխան մըն է Գրիգոր Քէօսէեանի իրովի առաջարկին, հատորով հրատարակելու համար Ծահնուրի թերթերու մէջ ձրուած մնացեալ անտիպ գրութիւնները, որպէս շարունակութիւն *Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւին*:

11. Խորագիրի փոփոխութեամբ գիրքը պիտի կոչուի «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր»: Այս առթիւ հետաքրքրական է Ծահնուրի հակումը՝ գրութիւններուն սկզբնական վերնագիրներու փոփոխութեան: Իր մօտ նկատելի է վերնագիրներու հանդէպ «ոսկերչական բծախնդրութիւն մը: Այսպէս՝ «*Չոյզ մը Կարմիր Տետրակներ*»ը կը դառնայ «Ամէնուն Թէռոյիկը»: «Սիրտ-Սրտի խորագրեալ գրութիւնը, որ լոյս տեսած էր «Յառաջ»ի (12 Մայիս 1957) մէջ, կը դառնայ «Սիրտ կայ որ կը ճաճանչէ երբ մաս կը կազմէ «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր»ին: Այսուհանդերձ, Ծահնուրի յետ մահու հրատարակուած հատորը կը կրէ «Սիրտ-Սրտի խորագիրը, երբ Արփիկ Միսաքեան կողքի մը տակ կ'ամփոփէ հեղինակին այն գրութիւնները, որոնք դեռեւս կը մնային ցրուած թերթերու մէջ: (Ծահնան Ծահնուր, *Սիրտ Սրտի*, Մատենաշար «Յառաջ», 1995):

12. Բարեբախտաբար ժամանակի ընթացքին Ծահնուր իր դատումը կը վերաքննէ, առնուազն իր երկու գրութիւններուն կապակցութեամբ, ինչպէս՝ «Լիւքսէմպուրկի Պահապանը եւ «Ազատն Կոմիտաս»ը, որոնք Գ. Քէօսէեան ի զուր փորձած էր գրագէտին ուշադրութեան յանձնել այլ գրութիւններու կողքին, ինչպէս՝ «Աագ Ուրբաթ»ը, «Վաւերութիւնը», եւ այլն: «Ազատն Կոմիտաս»ի վերամշակումը պիտի հպատակէր այլ հրամայականներու, որոնց մասին անդրադարձը՝ ատելի անդին:

13. *Անրի Թոմա* (Henri Thomas, 1912-1993). ֆրանսացի գրագէտ, բարեկամ Ծահնուրի, որուն արուեստին շուրջ գրած է յօդուածներ:

14. *Հօ-Լէվէք*. բուժավայր՝ *Բէսաք* քաղաքին մէջ, որ կը գտնուի Հարաւարեանտեան Ֆրանսայի Պորսո գլխաւոր քաղաքին արուարձանը:

15. *Ծարլ Իսկէնտէրեան*. Ծահնուր արժանացած է Տէր եւ Տիկ. Իսկէնտէրեաններուն փրկարար խնամքին՝ իր առողջական մէկ շատ վատ շրջանին, 1939-1940 թուականներուն միջեւ, շուրջ վեց ամիս, երբ կը գտնուէր Հարաւային Ֆրանսայի Փիրէնեան Լեռներու Մօնթօ Պեթարամ կոչուած վայրին մէջ, Սպանիոյ սահմանամերձ: իր ֆրանսացի բարեկամներէն Մատլէն Ֆոլէնի ուղղուած մէկ նամակին մէջ Ծահնուր կը գրէ. «Հայրենակիցներս զիս կը կերակրեն եւ կը դարմանեն իրենց զակին պէս: Ամէն օր կու լամ, տեսնելով իրենց նուիրումը եւ զոհողութիւնները որ կ'ընեն, որովհետեւ աղքատ են եւ զրկանքի կ'ենթարկուին ինծի համար (11-10-1939 թուակիր նամակ): Տէս. Գ. Ծահնեան, *Կենսագրութիւն եւ Մատենագիտութիւն Ծահնուրի Ծահնուրի*, էջ 59, Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1981):

16. *Գիսակ փափագեան*. Տէր եւ Տիկ. Փափագեանները տէրն էին Փարիզի Լատինական թաղամասի հայկական *Ճորիս* ճաշարանին, որ նաեւ ժամադրավայրն էր հաչ մտաւորականներուն մինչեւ Բ. Աշխարհամարտ: Ծահնուր բարեկամ եղած է վերոյիշեալ զոյգին եւ անոնց ձգած է իր գիրքերը, ինչպէս «Նահանջ»ին եւ «Յարալէզներ»ուն Ա. տպագրութեան հատորները, որոնք յետագային յանձնուած են Տիկ. Արփիկ Միսաքեանին: Տիկին Սիրան Փափագեան դարձաւ ԱԷՆ-Ռաֆայէլի Հայկական Ծերանոցին տնօրէնուհին:

17. *Հայկ Պէրպէրեան* (1887-1978). Պոլսահայ ապա՝ ֆրանսահայ հմուտ մտաւորական: Խմբագիր: Եղած է քարտուղար Պօղոս Նուպար Փաշայի Հայկական Պատուիրակութեան: Խմբագրած է *Revue des Etudes Arméniennes* հանդէսը:

18. *Հրանտ Թորոսյան* (1886-1966). մտաւորական եւ դասախօս՝ Ֆրանսայի Արեւելեան Լեզուներու Ազգային Դպրոցի: Հրատարակած է ֆրանսերէն բազմաթիւ աշխատասիրութիւններ, որոնցմէ՝ հայ գրականութեան եւ ժողովուրին պատմութեան վերաբերեալ գիրքեր- *Histoire de l'Arménie et du Peuple Arménien* եւ *Histoire de la Littérature Arménienne*: Ունի նաեւ հայերէն հատորներ:

19. *Յառաջ*. Ֆրանսահայ օրաթերթ, հիմնադիր-խմբագիր՝ գրող եւ դաշնակցական հասարակական գործիչ Շաարշ Միսաքեան (1886-1957): Հիմնուած է 1925-ին: Անոր գրական հմտութեան եւ մտաւորականի արի կեցումածքին շնորհիւ *Յառաջ*ի մէջ հրատարակուեցաւ Շահնուրի առաջին գործը՝ *Նահանջը Առանց Երգի* որպէս թերթօն, 1929-ին: «Յառաջ»ի 40-ամեակին առթիւ (Շ. Միսաքեանի մահէն ետք) գրութեամբ մը, Շահնուր արժեւորումը կը կատարէ գրողին, մարդուն, հասարակական գործիչին եւ իր հիմնած թերթին. «Ան պիտի ըլլար քիչերէն մէկը, բանաստեղծութենէ տարբեր մարզի մէջ, լրագրութեան մէջ (...) Երբ չգտաւ մակբայ, գտաւ ֆրանսերէն նորակերտ բառեր, որոնց հայերէն հոմանիշը պէտք էր ստեղծել: Ստեղծեց զանոնք գիտութեամբ եւ ճաշակով (*Ձի տքնեցայ զօր ամենայն եւ զգիշերն բովանդակ*, 1965, «Ջոյգ Մը Կարմիր Տետրակներ»): Ըսենք նաեւ թէ Շահնուր եւ Միսաքեան-«Յառաջ յարաբերութիւնները մեղմասահ չեն ընթացած միշտ: Գաղափարական տարբերութիւնները իրենց ամենասուր հանգամանքը ստացած էին Բ. Աշխարհամարտի նախորդող տարիներուն: Շաարշ Միսաքեանի մահէն ետք թերթին տնօրէնութիւնը եւ խմբագրութիւնը կը ստանձնէ իր դուստրը՝ Արփիկ Միսաքեան: Ան մղիչ դեր մը կ'ունենայ Շահնուրի հայկական կեանքին եւ գրականութեան վերադարձին մէջ: Այդ պարագաներուն եւ «Յառաջ»ի մէջ Շահնուրի վերերեւումի պայմաններուն աղընչութեամբ՝ Ա. Միսաքեան պատմած է Շահնուրի յետ մահու իր հրատարակած հատորին մէջ (*Սիրտ-Սրտի*, էջ 189-193):

Յատկանշանակական է այդ շրջանի Շահնուրի հոգե-մտավիճակը: Ան չ'ուզեր որ գրութեան տպագրութիւնը կարծուի «*վերադարձ մը հայ գրականութեան*», այլ որպէս անձնական «նամակ մը «Արփիկ»ին (12 Ապրիլ 1957), որովհետեւ,- կը բացատրէ ֆրանսերէնով -, «*Իբրեւ մարդ անհատ չեմ կրնար այդ պարոններուն ներել ողբերգութեանս հանդէպ իրենց բռնած դիրքը Իբրեւ գրող չեմ կրնար եղբայրանալ մաս-մասներու հետ: Նման համակեցութիւն մը ինձի տհաճելի է*»: (Շահնուր այդպէս կ'անուանէր դաշնակցականները: Մաս-մաս կը կոչուէր Քենիայի ասպտամբական գաղտնի կազմակերպութիւնը, որուն անդամները 1952-էն սկսեալ ճնշամիջոցներու դիմեցին երկրէն

արտաքսելու համար բնակություն հաստատած սպիտակամորթները: Անոնք բարբարոսաբար կը սպաննէին նաեւ իրենց ցեղակից *քիքույունները*, որոնք չէին գործակցէր իրենց: Իր վերոգրեալ տողերէն ամփսներ առաջ, Ծահնուր այս անգամ հայերէն գրուած նամակով մը ըսած էր արդէն Ա. Միսաքեանին. «*Բնաւ չեմ մոռցած թէ փարիզահայությունը ի՛նչ կերպ վարուեցաւ ինձի հանդէպ հիւանդութենէս առաջ եւ վերջը Պիտի մոռնայի եթէ աղէտը անցած-գացած բան ըլլար Դժբախտաբար այդ չէ պարագան* (19 Հոկտ. 1956): Տարի մը ետք Ծահնուր Գ. Քէօսէեանի կը դրկէ իր վերամշակած գրություններուն տետրակները, առ ի հրատարակութիւն: Աւելի ուշ, Ծահնուրի յարաբերությունները կը բնականոնանան եւ կը ջերմանան «Յառաջ»ի հետ: Արփիկ Միսաքեան կը դառնայ ուշադիր բարեկամուհի մը եւ Ծահնուրի գործերուն հրատարակիչը: Ծահնան Ծահնուր իր կտակով Արփիկ Միսաքեանը կը կարգէ իր լիազօր կտակակատարը:

20. *Անդաստան*. գրական Հանդէս, 1952-1969, Փարիզ: Խմբագիր՝ բանաստեղծ եւ նկարիչ Բիզանդ Թօփալեան (1902-1970): Իր գործերէն՝ «Արեւագալ», «Արձանագիր» եւ ուրիշ բանաստեղծություններու հատորներ:

21. Ծահնան Ծահնուր, *Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր*, 152 էջ, Պէյրուօ, 1958: Հրատարակութիւն՝ Գրիգոր Քէօսէեանի: Ծահնուր գիրքը նուիրած է Վահան Թէքէեանի յիշատակին:

22. *Սիմոն Սիմոնեան* (1914-1986). պատմաբան, գրող, հիմնադիր-խմբագիր՝ «Սփիւռք շաբաթաթերթի»: Տէրը՝ Պէյրուօի «Սեւան Հրատարակչատան: Հեղինակ արձակ գործերու. որոնց կարգին՝ «Լեռ եւ Ծակատագիր», «Անժամանդրոս», «Լեռնականներու Վերջալոյսը»:

23. Գրութեան վերնագիրն է «Գրական էջ մը», որ կը կրէր *Աւուր հացի կարօտ* խորագիրը երբ լոյս տեսաւ «Ապագայ»ի 18-19 Ապրիլ 1936 թուակիրով, նախ քան վերամշակումը: 1936-ի գրութեան սկզբնական տողերը կը յիշեցնեն «Ազատն Կոմիտաս»ի յախուռն մուտքը, բայց ժխտական եզրայանգումով. «*Նոյնիսկ եթէ ոչ մէկ ուրիշ ապացոյց ունենար միայն մեր գրականությունը բաւական էր ապացուցանելու որ հայը խելացի չէ Մեր գրականությունը անլիճելիօրէն զգացական հարուստ ԱԻՈՒԻ ՀԱՅԻ ԿԱՐՕՏ է Թերեւս իրեն կարելի ըլլայ ներել որ չունի իմաստասիրություններ բայց երբեք կարելի չէ ներել իր անտրամաբանական հանգամանքը*...»: Գրությունը գրական վերլուծումն է Ռուբէն Զարդարեանի (1874-1915) *Գամբռ* խորագրեալ պատմուածքին, որ իր ալլաբանական յտառադրանքին մէջ վրիպած է,- կ'ըսէ Ծահնուր: Զարդարեան չէ գիտցած գործածել Գամբռը որ-

պէս գրական *պատկեր*, իր օրէնքներով: Նմանութիւնը պէտք է հաստատուէր մէկ կէտի վրայ, մինչ ան ամբողջութեամբ դարձած է շան մը պատմութիւնը: Եւ որովհետեւ Ջարդարեանի յտաջադրանքն էր պատկերել դաշնակցական գամբո-մտաւորականին տիպարը, եզրակացութիւնը հասկնալի է...: Մինչ այլաբանական Գամբոն իր դերին մէջ պէտք է յաջողէր պատշանելով նոր կացութեան եւ օգտուելով նոր միջավայրէն՝ «Գամբոն», այսինքն դաշնակցական մտաւորական ղեկավարները ձախողեցան, որովհետեւ «*իրենք ընդունակ չէին կերպարանափոխման*», նման «Ընկեր Փանջունիին»: Ծահնորի այս վերլուծումը գրական քննադատութենէն անդին անցնելով դարձած է նաեւ դաշնակցական ղեկավարներու գործունէութեան մէկ խիստ քննադատութիւնը: Գրութեան վերամշակումը անշուշտ փոխած է շեշտը, թափը, նոյնիսկ՝ ոճը: Ամէն ինչ կոկուած է: Սակայն խորքը անշեղօրէն մնացած է նոյնը.- ցոյց տալ թէ գրական այս ձախողութիւնը միայն գրական չէ, այլ եւ՝ քաղաքական, նաեւ այն թէ՛ «*անոնք «իրատես եւ իրապաշտ չէին*»: (Հասկնալի կը դառնայ ուրեմն Ծահնորի խոովքը ի տես «Թերթ»ին հրատարակութեան մէջ ժխտական «չ»-ին դժբաւե բացակայութեան - եղած էր *ընդունակ էին...* -, որ գրութեան եզրականումն կը շրջէր անոր իմաստը):

Պէտք է նաեւ նշել թէ Ծահնորի այդ գրութիւնը «Ապագայ»ին մէջ լոյս տեսնելէ ետք, Ռուբէն Ջարդարեանի որդիները (գրագէտ Հրաչ Ջարդարեան եւ իր եղբայրը) կը յարձակին հեղինակին վրայ եւ կը խոշտանգեն զայն, Փափագեաններուն ճաշարանին մէջ, որուն մասին Ծահնոր պիտի գրէ Թէքէեանին (5 Դեկտեմբեր 1937). «Քիչ մնաց որ *տանօսիդ* հասնէի: Floria-ի մէջ Ջարդարեանները ետեւէս գալով կռուի իջեցուցին ճիշդ ակնոցիս վրայ, որ կտորեցաւ եւ աչքս պիտի կտրնար: Բայց քեզմէ բախտաւոր փրթայ»:

24. *Պորնո*. Հարաւ-արեւմտեան Ֆրանսայի գլխաւոր քաղաք, Ատլանտեանի մօտ:

25. *Օննիկ Սարգիսեան*. դաստիարակ, դասագիրքերու հեղինակ, «Թիրակ գրական ամսագրի խմբագիր եւ երկարամեայ «Ծահնորական մը, որ բանիւ եւ գործով ջատագովը եղած է Ծահնորի գրականութեան, դպրոցներու մէջ թէ հանրային կէտէջ: Իր քաջալերանքով Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան մի քանի գրասէր ուսանողներ հաւաքած եւ խմորատիպ հրատարակած են Ծահնորի մամուլի մէջ ցրուած գրութիւնները (Ծահնան Ծահնոր, *Ժողովածու*, Նիկոսիա, 1953): Ծահնորի հետ հեռուներէն այս մտաւորական եւ հոգեկան երկար կենակցութիւնը Օննիկ Սարգիսեանի տուած է իր հետ գրուցելու բարոյական իրաւունք մը «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր»ի

հրատարակության առթիւ (*Ամանորի Մտերիմ Ջրոց Ծահան Ծահնորի Հետ*, «Զարթօնք», 1 Յունուար 1959): Գրութեան մէջ կարգ մը նշումներ, որպէս թիւր դատումներ, անախորժ թուած են Ծահնորի:

26. *Նայիրի*. շաբաթաթերթ, Պէյրուս, 1952-1983: Նախապէս գրական պարբերաթերթ ու ապա՝ ամսագիր 1941-1949 Հալէպի մէջ, եւ Պէյրուս՝ 1951-1952: Խմբագիր, յետ-եղեռնեան սերունդէն բանաստեղծ եւ արձակագիր Անդրանիկ Ծառուկեան (1912-1989): Հեղինակ՝ «Թուղթ առ Երեւան», «Առագաստներ» բանաստեղծական եւ այլ գործերու:

27. *Այգ*. անհատական օրաթերթ (1953-1975): Խմբագրուի՝ Լիսի Թոսպաթ, որ քոյրն է վաղամեռիկ բանաստեղծ Մատթէոս Զարիֆեանի (1894-1924) եւ գրագիտուի Սեզայի (Սիրան Զարիֆեան-Քիւրէլեան, 1903-1973): Լ. Թոսպաթի ամուսինը՝ Տիգրան Թոսպաթ, եղած է իրանացեան քաղաքական դէմք մը եւ խմբագիրը՝ ֆրանսատառ *Le Soir* (*Երեկոյ*) օրաթերթին:

28. Paul du Véou, *La Passion de la Cilicie*, 1919-1922. հեղինակը եղած է հարիւրապետ ֆրանսական բանակին մէջ կիլիկեան պատմութեան այդ շրջանին, հետեւաբար որքան պատմական նոյնքան նաեւ յուշագրական կարելի է նկատել գործը: Առաջին անգամ՝ հրատարակուած է 1938-ին: Վերանայուած եւ վերհրատարակուած՝ 1954-ին, Փարիզ, Paul Geuthner հրատարակչատուն: Բացի Կիլիկիոյ աղէտին նուիրուած այդ գիրքէն, ան հեղինակն է նաեւ, ի շարս այլոց, «Ալէքսանտրէթի [Իսկէնտէրուն] Քայքայումը գիրքին, որ կը շահագրգռէ հայերը (*Le Désastre d'Alexandrette*, 1934-1938, Paris, Baudinière, 1938):

29. Ա. Ն., - *Ծահան Ծահնորի Նուէրը «Թերթիս Կիրակօրեայ Թիւր* («Զարթօնք», 15 Յունուար 1959): Ա. Ն.-ի ետին կը գտնուի Գ. Քէօսէեան, պարագաներու հարկադրանքով: Գ. Քէօսէեան ընդհանրապէս դժգոհ՝ «Թերթիս»ին նուիրուած գրախօսականներէն, ուր կը բացակայէր բաղդատական զուգակշիռ աշխատանքը -այն *նորին* յայտնումը՝ որ այս վերամշակումը կը բերէր իր հետ-, խնդրած է գրասէր ծանօթէ մը որ այդ ուղղութեամբ գրախօսականի մը վրայ աշխատի: Սակայն ակնկալութիւնը չէ արդարացած: Հետեւաբար պարտադրուած է գրել նոր մը եւ յանձնել «Զարթօնք»ի խմբագրութեան, պահելով նախկին ձեռագիրին Ա. Ն. ստորագրութիւնը, որ արդէն գրողին անուան սկզբնատատերը չէին: Հրատարակիչի իր հանգամանքը բարոյապէս արգելք եղած է ստորագրելու գրութիւնը: Իրողութիւնը թաքուն պահած է նաեւ Ծահնորէն, քանի ան չէ հարցուցած գրութեան հեղինակին անունը:

30. ԷՏՎԱՆ հրատարակչության (Edwan Press) տերն էր նուիրեալ գրասէր մը, Եդուարդ Պողպատեան: Հրատարակած է շուրջ չորս տասնեակ հեղինակներու գործերը,- սկսեալ Յ. Թումանեանէն, Ե. Չարենցէն եւ Վ. Թէքէտեանէն մինչեւ Ա. Ծառուկեան, Վ. Ծուշանեան եւ Վ. Թոթովեց, եւ ուրիշներ: Հրատարակութիւնները հանրամատչելի էին իրենց գիներով:

31. Տե՛ս Նօթ 30:

32. Georges Bidault (1899-1983). Ֆրանսացի պատմաբան եւ պետական մարդ: Վարած է Ֆրանսայի վարչապետութիւնը: Անուանի դարձած է երկրին գերմանական գրաման շրջանին, որպէս ընդհատակեայ դիմադրականութեան գլխաւոր մէկ ղեկավարը:

33. Պէրթ-Բլաժի հանգստարանին մէջ Ծահնուր կը մնայ հազիւ մի քանի ամիս, ապա կը փոխադրուի իր վերջնական Սէն-Ռաֆայէլի «Հայկական Տունը»

34. *Լա Մանշ*. Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ ջրանցք, որ Ատլանտեանը կը միացնէ Հիսիսային Ծովուն:

35. «Սփիւք» շաբաթաթերթ, հիմնուած՝ Ապրիլ 1958-ին, խմբագրապետութեամբ Սիմոն Սիմոնեանի, շրջապատուած խումբ մը երիտասարդ մտաւորականներով, մինչեւ 1974-ի աւարտը, որմէ ետք թերթը կը փոխանցուի աներորդիին՝ գրող Գէորգ Աճեմեանին:

36. Բժիշկ Յ. Սաղրեան, «Սփիւք»ի խմբագրակազմին անդամ, կը պաշտօնավարէր Լիբանանի լեռնային շրջանի՝ «Ազունիէ»ի Ազգային Բուժարանին (թոքախտանոց) մէջ: Ակնարկուած «լրագրական արշաւը կը միտէր Ծահնուրը փոխադրել Ազունիէ: Այդ դիտումով է որ Յ. Սաղրեան գրած է յօդուած մը «Ծահան Ծահնուր Ազգային Բուժարանի ՄԷ՞ջ խորագրով («Սփիւք», 16 Մայիս 1959): Հակառակ այդ հարցով Ծահնուրի յստակ դիրքին, վերի գաղափարը վերարծարծուած է ամիսներ ետք: Կարօ Արմենեան այդ ուղղութեամբ գրած է ատելի վճռական շեշտով յօդուած մը. «Ծահնուր Պէտք է Գայ Հնու... (29 Օգոստոս 1959): Ըսենք նաեւ թէ Ծահնուրը Լիբանան փոխադրելու գաղափարը շրջած էր տարիներ առաջ, նախորդ սերունդի ներկայացուցիչներու կողմէ:

37. Հասոյթը, բնականաբար, ամբողջութեամբ դրկուած է Ծահնուրին:

38. Հարցը կը վերաբերի անհամ երեւոյթի մը, որ մաս կը կազմէր մասնաւորաբար այդ օրերու հայ ազգային-հասարակական կեանքին, ուր գրականութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը, արուեստը եւ գաղափարախօսութիւնները կը շփոթուէին աժան ամբոխավարութեան հետ,

հայաստանասիրական անուրդային մթնոլորտի մը մէջ:

Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան (ասկէ ետք՝ Հնչակեան) «Արարատ Գրական»ի (Թիւ 8-9-10, 1959) մէջ Հրանդ Գանգրունի, ուսուցիչ եւ գրող, գրախօսական մը կը նուիրէ «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր»ին: Գրութեան երկու էջերէն մէկը կը զբաղի հրատարակիչին - որ կը վերածուի «հրատարակիչներ»ու- անձով, իսկ միւսը՝ ամբողջ Ծահնուրով.- անոր գրական վաստակը, ուղին, անձը, դիրքը, նորն ու հինը, եւ դեռ՝ Հայաստանը, հայրենադարձը, «Մարտկոցը»: Հ. Գանգրունի հարց կու տայ նոյնիսկ՝ «յայտնի չէ թէ այս գրքույկը ինչու հրատարակուած է»: Ամէն պարագայի, զօրաւոր քննադատութենէ զերծ չէ մնացած նաեւ նոյնինքն Ծահնուր որ, ի մէջ այլ մեղքերու, «պարկեշտ մօտեցում ցոյց չի տար հանդէպ «մեր ներկայ հայրենիքին»...: Գ. Քէօսէեանի ճշդում-գրութենէն ետք (*Նօթեր եւ Նիշեր*, «Սփիւռք», 4 Ապրիլ 1959), նոյն հնչակեան շրջանակէն Յակոբ Նորունի խմբագրութեան նեցուկը կ'ընծայէ իր գաղափարակից Հրանդ Գանգրունիի. «Արարատ Գրականի խմբագրութիւնը լիովին կը բաժնէ Գանգրունիի կարծիքը վերոյիշեալ գրքին մասին եւ անգամ մը եւս կը կրկնէ թէ Ծահնուրի ՀՄԱՅՔԸ շատ բան կորսնցուց «Սեան հրատարակչատան եւ Գ. Քէօսէեանի փառասիրական նախաձեռնութեան պատճառով»...: Գրութեան շարունակութեան մէջ Յ. Նորունի «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր»ին հրատարակութեան գործը կը յանձնէ Հայաստանի. Ան [գիրքը] «կրնար սպասել եւ օր մը լոյս տեսնել Ծահնուրի ամբողջական գործերուն հետ, որոնք հաւանաբար հրատարակուին Հայպետհրատի կողմէ»: («Սփիւռք Պզտիկ Ետերու Ժամադրաւայրը - «Արարատ օրաթերթ, 23 Ապրիլ 1959): Կը թուի թէ հատորին Հայպետհրատի կողմէ հրատարակուելու պարագային է միայն որ «Ծահնուրի հմայքը պիտի աւելնար փոխան «շատ բան կորսնցնելու»: Գրականագիտութեան համար թերեւս հարկ է նաեւ նշել, թէ Ծահնուր իր «Թերթ»ին հրատարակիչի մը փնտռուութիւն եւ Գրիգոր Քէօսէեանին անունը մէկէ աւելի անգամներ նշած է իր բարեկամ Հայկ Պերպլերեանին դրկած նամակներուն մէջ (Տե՛ս. «Ազգ», Երեւան, 6 Յունիս 2007, *Ծահնան Ծահնուրի Նորայայտ Նամակներից*, 9 Սեպտ., 22 Սեպտեմբեր եւ 5 Նոյեմբեր 1958):

39. «Փոթորիկները անշուշտ լրիւ չեն պատկերեր այն գեհէնը, ուր երկու տասնամեակ իր խանձած օրերը քաշքշեց Ծահնուր, բուժարանէ-բուժարան, մէկ ոտքը մահուան սեմին: Վահան Թէքէեանի իր գրած մէկ նամակը կու տայ իր առաջին տարիներու գողգոթային մէկ անտանելի վիճակը. «Ծան պէս կը չարչարուիմ ամէն օր՝ քարէն աւելի կարծր մահճակալի մը վրան երկարած, իմ կմախկացած մարմնով»...

(Արեւ», 8 Յունիս 1940): Իր մասին պիտի ըսէր նաեւ՝ տարբեր պատկերով մը՝ «Պատճառ մը եւս որուն համար գրականութիւնը կը նախընտրեմ իմ կեանքէս: Գրածներուս մէջ տառապանքը վերջ ունի («Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր», էջ 20):

40. *Նահանջը Առանց Երգի*, Գ. տպագրութիւն, Հրատարակութիւն «Սեան Հրատարակչատան, Պէյրութ, 1959: «Էտվան»ի կողմէ ծրագրուած հրատարակութիւնը, որուն մասին խօսուած է 25 Յունուար 1959 թուակիր նամակով, իրականացած չըլլալով՝ Սիմոն Սիմոնեան ուզած է հրատարակել գործը:

41. Այս խորագիրով նամակը լոյս կը տեսնէ *Ափիւղքի* 29 Օգոստոս, 1959 թիւին մէջ, խմբագրական ծանօթութեամբ մը, ուր կ'ըսուի. «Խմբագրութիւնս պարտականութիւն յանձնած էր մեր ընկերոջ, Կարօ Արմենեանին, Ծահան Ծահնուրի հետ թղթակցելու եւ իմանալու իրմէ իր վերջնական խօսքը մեր առաջարկին մասին»: Առաջարկը կը վերաբերի գրագէտին Լիբանան այցելութեան: Ծանօթագրութիւնը կ'աւելցնէ. «Վստահ ենք որ իր այցելութիւնը պիտի չուշանայ եւ այժմէն իսկ կը սկսինք այս խնդիրը ուսումնասիրել, մեր երէց ու տաղանդաւոր գրագէտը մեր մէջ ունենալու համար»:

42. *Կարօ Արմենեան*. գրող, ապագային՝ ՀՅԴ.-ի Բիւրոյի անդամ:

43. *Սէն-Ռաֆայէլ*. Միջերկրականի եզերքը ֆրանսական քաղաք, ուր Ծահնուր պիտի անցնէր իր կեանքի մնացեալ օրերը, տեղւոյն Հայկական Տան մէջ:

44. *Վահան Թէքէեան* (1878-1945). մեծանուն բանաստեղծ, խմբագիր, ՌԱԿ-ի հիմնադիր ղեկավար ղէմքերէն Վ. Թէքէեան՝ որ այդ շրջանին խմբագիրն էր Գահիրէի ՌԱԿ-ի պաշտօնաթերթ «Արեւ»ին, 1940-ին ձեռնարկած էր նուիրահաւաքի արշալի մը, Ծահնուրի օգնութեան առաջադրութեամբ: Ան Ծահնուրի հանդէպ ստեղծած էր հոգածութեան զգացում մը գաղութին մէջ: Գումարը իր հասցէին պիտի հասնէր յաջորդ տարի, Բ. Աշխարհամարտի պայմաններուն մէջ:

45. Երբ Ֆրանսա եւ Անգլիա պատերազմ յայտարարեցին Գերմանիոյ դէմ 3 Սեպտեմբեր 1939-ին, Ֆրանսա շուտով պարզեց ահաւոր քայքայման մէջ եղող երկրի մը պատկերը: Մտահոգիչ ընդհանուր մթնոլորտին մասին կարդալ՝ Ծահնուրի առաջին թղթակցութիւնը Թէքէեանին, լոյս տեսած «Արեւին մէջ»- «Փարիզը պատերազմի նախօրեակին» ընդհանուր վերնագրով: Սակայն չչարունակուեցաւ պայմաններու արժեքով: Գրութիւնը ապագային որպէս տիտղոս ունեցաւ՝

Առաջին քայլեր փաստադրվին մէջ («Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր»):

46. *Թէոդիկ* (Թէոդորոս Լաբնինեան, 1873-1928). պոլսահայ գրող, բանասէր: 1907 թուականին կը սկսի հրատարակել մեծարժէք «Ամէնուն Տարեցոյցը տարեգիրքը, հեղինակին իսկ դատումով՝ «հայուն պզտիկ Հանրագիտարանը»:

47. *Յովսէփ Իզմիրեանց Գրական Մրցանակը* հաստատուած է բարերարին 3 Ապրիլ 1884-ի կտակագրով, Պոլսոյ մէջ: 10,000 ռուբլի մայր գումարին տարեկան 600 ռուբլի տոկոսը, Պոլսոյ Պատրիարքարանի միջոցով, պիտի յատկացուէր ազգային գրականութեան եւ պատմութեան վերաբերեալ լաւագոյն երկասիրութիւններու հեղինակներուն: 1887-ի Մրցանակի առաջին յանձնաժողովին նախագահն է Պատրիարք Մաղաթիա Օրմանեան: Անոր մաս կը կազմէին երեւելիներ, ինչպէս՝ Եղիշէ Եպս. Դուրեան, Գաբրիէլ Նորատունկեան, Վահան Էսայեան, եւ ուրիշներ: Հետաքրքրական են Մրցանակին պայմանները, որոնք ստորեւ կը ներկայացնենք որպէս վաւերաթուղթ.

– Իզմիրեանց Մրցանակը հաստատուած է յանուն մեր Ա. Թարգմանիչներուն՝ Սա-հակայ եւ Մեսրոպայ, եւ կը բաշխուի Ա. Սահակայ եւ Մեսրոպայ տօնին օրը, ամէն տարի, Կ. Պոլիս:

– Մրցանակին ներկայացուած երկասիրութիւնները պէտք է վերաբերին հայ լեզուագիտութեան կամ պատմութեան, ինչպէս ազգային լեզուի եւ գրականութեան քննութիւն, բանասիրական հետազօտութիւններ, ազգային հին եւ նոր կեանքէ առնուած թատրերգութիւններ, եւ այլն: Կրնան ըլլալ աշխարհաբար կամ գրաբար, ձեռագիր կամ տպագիր, եւ կ'ընդունուին ո՛ր երկրին մէջ ալ գրուած ըլլան: Ներկայացուած աշխատասիրութիւնները ետ չեն տրուիր:

– Մրցանակի չեն կարող մասնակցիլ օտար լեզուներէ թարգմանութիւններ, դասագիրքեր, ամէն մրցանակաբաշխութեան թուականէն երկու տարի առաջ տպուած երկասիրութիւններ, արդէն վարձատրուած աշխատութեանց երկրորդ եւ յաջորդ տպագրութիւններ:

– Մրցանակը կրնայ ամբողջ տրուիլ, եթէ արժանի գործեր գտնուին, կամ քանի մը մասի բաժնուիլ: Եթէ ռեւէ տարւոյ մը մէջ մրցանակի արժանի երկեր չներկայանան, պարգեւի գումարը պիտի յատկացուի հին հայ մատենագրութիւններէ մէկը տպելու (1900 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանոցի*, Կոստանդնուպոլիս):

48. *Ռեթէնո Պերպերեան* (կը պահենք իր անուան ուղղագրութիւնը) (1848-1907). հիմնադիր Պոլսոյ Պերպերեան Վարժարանի: Ուսուցչապետ, գրագէտ, հեղինակ, Օրմանեան Պատրիարքի բնութագրութեամբ՝ «Հայր զարգացելոց»: (1848-1907)

49. Ծահնուր կ'ակնարկէ *Սփիւոքի* բացայայտած Երուսաղէմի ձեռագիրներուն մասին իր գրած նամակին (*Սփիւոք*, 12 Դեկտեմբեր 1959):

50. Ծահնուրի փափաքը պիտի իրագործուի շատ անելի ուշ, իր մահէն 11 տարի ետք: *Գողգոթայի* ամբողջական բնագիրը լոյս կը տեսնէ Նիւ Եորքի Հայ Առաքելական Եկեղեցույ Ազգ. Առաջնորդարանին կողմէ, նախաձեռնութեամբ Թորգոմ Արքեպս. Մանուկեանի (ապագային՝ Պատրիարք Երուսաղէմի Հայոց).- *Թէոդիկ Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան եւ իր Հօտին Աղէտայի 1915 Տարիին*, խմբագրեց Արայ Գալայճեան, Նիւ Եորք, 1985, 572 մեծադիր էջ:

51. *Ֆրէժիս*. Սէն-Ռաֆայէլի կից 2000-ամեայ պատմական քաղաք, որուն ջրամբարը տեղի տուաւ 2 Դեկտեմբերի 1959-ի գիշերը, անք եւ բազմահարիւր մահեր պատճառելով քաղաքին եւ շրջակայքի վայրերուն մէջ: Դէպի ծով ընթացող 50 միլիոն խորանարդ մէթր ջուրը իր հետ քշած տարած է իր ճամբուն վրայ գտնուող ամէն ինչ,- մարդ, տուն, կենդանի: Ազգային սուգ յայտարարած Ֆրանսա ստացած է միջազգային օգնութիւն: Գալուստ Կիլպէնկեան Հիմնարկութիւնը իր կողմէ նուիրած է 10 միլիոն ֆրանք: Ֆրէժիսի հիանդանոցին մէջ է որ մեռաւ Ծահնուր:

52. *Թարսյ*. Հարաւային Ֆրանսայի Փիրէնեան Լեռները գտնուող քաղաք:

53. *Վահրամ Փափազեան* (1888-1968). համբաւաւոր դերասան: Երեցած է նաեւ արեւմտեան եւ ռուսական միջազգային բեմերուն վրայ: Գրած է *Յետադարձ Հայեացք* յուշապատումը (երկհատոր), ապա իր յուշերը արեւմտահայ գրական-մշակութային գործիչներուն մասին. *Մրտիս Պարտքը*:

54. Սիմոն Սիմոնեան, *Օր մը Ծահնան Ծահնուրի Հետ*, «Սփիւոք», 1 Յունուար-12 Մարտ, 1960:

55. Սիմոն Սիմոնեան երբ Սէն-Ռաֆայէլ գացած էր Ծահնուրը տեսնելու՝ զինք Լիբանան հրափրած է: Վերադարձին գաղափարը ունեցած է, «Սփիւոք»ի խմբագրական մարմինի կարգ մը անդամներուն հետ համախորհուրդ, ձեռնարկել «զանգուածային նուիրահաւաքի մը, հոգալու համար ծախսերը Ծահնուրի շատ թէական, չըսելու համար գրեթէ անկարելի - առողջական պատճառներով - ճամբորդութեան: Հարցը կը մարի Ծահնուրի կրկնակի եւ վերջնական բացատրութիւններէն ետք:

56. Գեղամ Քէրէստէճեան (1892-1981. արուեստի՝ մասնաւորաբար

երաժշտական քննադատ: «Անդաստան»ի մէջ Գ. Քերէստէճեան ստորագրութեամբ արուեստի նուիրուած յօդուածներու երեսու մին առթիւ, Գ. Քէօսէեան հարց տուած էր ազգականական կապի մը կարելի գոյութեան մասին անոր եւ Շահնուրի միջեւ: Մականուններու այս նույնութենէն յառաջացած անձերու շփոթութիւն մը ծիծաղելի կացութեան մատնած է եգիպտահայ դաշնակցական մամուլը, երբ 1938-ին Փարիզի «Ապագայ»ին մէջ հրատարակուած է Շահնուրի *Վատերաթուղթը* խորագրեալ գրութիւնը.- «Այն ատեն *Յուսաբերի* մէջ երեցաւ յօդուած մը որ կը սկսէր այսպէս. 'Շահան Շահնուր կոչուած սրիկան, որուն բուն անունն է Գեղամ Քերէստէճեան... (Գեղամ Ֆէճէրճեան, *Կենսագրական փորձ մը*, «Յառաջ, 29-30 Յունուար եւ 1 Փետրուար 1983:

57. *Էօժէն Գարիէր* (1849-1906). ֆրանսացի նկարիչ եւ վիմանկարիչ, որուն արտապայտիչ դիմանկարները կը պատկերուին մշուշալիւն խորքի մը վրայ:

58. *Ենովք Շահէն* (1981-1915). պոլսահայ դերասան, հիմնած է «Ազատ Թատրոն թատերախումբը: Գործակցած է Վահրամ Փափագեանի հետ: Եղեռնի զոհ:

59. *Տասնմէկեաններ*. Պոլսոյ հայ մտաւորականներու փաղանգը, որուն ձերբակալութիւնը այդ գիշեր կատարուեցաւ անաղմուկ: Ապրիլ 11-ը Նոր Տոմարով Ապրիլ 24-ն է:

60. *Արշակունիի Թէոդիկ* (Ճէզվէճեան) (1875-1922). գրագիտուհի, հեղինակ, որ իր օժանդակութիւնը բերած է նաեւ իր ամուսինին «Ամէնուն Տարեցոյց»ներուն հրատարակութեան գործին: Շահնուր կը գրէ, ակնարկելով իր քեռկիկին. «Այն միակ այցետոմսը որ ստացած ըլլամ բուժարանէն (ունիս 1921) իմ մէկ յաջողութեանս առթիւ, սապէս կ'ըսէ՝ 'Բանաստեղծութիւնը փշեպսակ մը եղաւ մեզի համար. կը մաղթեմ որ դուն...': Փշեպսակ: Եթէ գիտնա՛ր... (Չոյգ Մը Կարմիր Տետրակներ, էջ 41):

61 *Լէզգըն*. ուրիշ բնակավայր մը Զուլիցերիոյ մէջ:

62. *Կալոօշ*. երգիծաթերթ հիմնուած Պոլսոյ մէջ: 1926-ին կը փոխադրուի Ֆրանսա, ուր կը շարունակէ լոյս տեսնել մինչեւ 1936, խմբագրութեամբ Երուանդ Թօլայեանի, որ կը հրատարակէ նաեւ *Կա ոօշին Տարեգիրքը* («Հայուն տարեկան գրական զբօսանքը»):

63. *Լեւոն Փաշայեան* (1863-1943). Իրապաշտներու սերունդէն գրագէտ, հրապարակագիր, ինչպէս՝ Արփիար Արփիարեան, Գրիգոր Զօհրապ: Իր գործերէն են՝ «Նոր զգեստը»՝ «Վերջին համբոյրը»:

Ֆրանսայի մէջ վարած է Le Foyer (1928-1934) ֆրանսերէն եւ հայերէն ամսագրին խմբագրութիւնը:

64. Անկեղծ եւ աներկբայ է Շահնուրի համակրանքը հանդէպ իր «մօբար»ին: Այդ կը զգացուի իր տարբեր գրութիւններուն, ի մասնաւորի «Ջուզ մը Կարմիր Տետրակներ գործին մէջ: Սակայն այդ զգացումը բնաւ արգելք մը չէ եղած որ քննադատ եւ վերլուծող Շահնուրի դատողութիւնը պղտորի եւ արտայայտութիւնը կորսնցնէ իր սրութիւնը, երբ մանաւանդ հարցը կը վերաբերի գրականութեան եւ արուեստի: Հետեւեալ տողերը պերճախօս վկայութիւններն են իր այդ նկարագիրին, երբ բաղդատական մը կ'ընէ Թէոդիկի եւ Ինտրայի միջեւ. «...Եթէ Թէոդիկ որտոտմ կը հանէր Տիրամը (Ինտրա) էր որ կայծակ կ'արձակէր Առաջինը կը գործածէր բառարանա՛յին բառեր երկրորդը կը ստեղծէր նորեր Թէոդիկ]. պիտի ըլլար արթիզան Տիրան արթիսթ Այս բոլորը համատօտելո կարելի է ըսել թէ Թէոդիկ պիտի ըլլար հայ մշակութի արժանապարգ քսակահատը եւ պատկատելի դիակապուտը...» («Ջուզ Մը Կարմիր Տետրակներ», էջ 43, Հրատարակութիւն՝ «Շիրակ Ամսագիր, Պէչրուֆ, 1967): Տե՛ս նաեւ՝ Ամէնուն Թէոդիկը («Բաց Տոմարը», Հրատարակութիւն «Յառաջ», Փարիզ, 1971):

65. Շահնուրի համաձայնութեամբ՝ Գ. Քէօսէեան հատուածներ հրատարակած է իր 28 Մայիս թուակիր նամակէն («Սփիւռք», 3 Սեպտեմբեր 1960):

66. Լիբանանի խորհրդարանական ընտրութիւնները զոր «սովորական կը նկատէ Շահնուր, տխուր երեւոյթներու շարան մըն էր, համանքային վէրք մը, որքան ալ անոր նշանակութիւնը նեղ շրջագիծ մը ներկայացնէր հայոց համազգային շահերու հետապնդումի տեսանկիւնէն: Անոնցմէ միշտ «ջախջախիչ կերպով յաղթական դուրս կու գար օրուան իշխանութիւններուն ցանկը, որուն անվարան մաս կը կազմէր Դաշնակցութիւնը իր թեկնածուներով: Ընտրական թէ այլ բարբերու հետեւանքով, որոշ թիւով հայերու քիթը կ'արիւնէր (մեղմ պատկեր) յաղթականներուն կողմէ, մինչ երկու գերիզօր պետութիւններուն միջեւ Պաղ Պատերազմին հովը աւելի սաստկօրէն կը փշէր ընտրութիւններու շրջանին:

67. Ֆրանսերէն «թեթեւ գրութիւնը որուն կ'ակնարկէ Շահնուր, երկու եւ կէս էջնոց արձակ մըն է Les Etoiles Familiales (Ընտանի Աստղեր) վերնագիրով: Ան որ ծանօթ է Շահնուրի զուարթախոհութեան եւ ոճին, անմիջապէս կը ճանչնայ թէ Armen Lubin տարբերակն է Շահնուրին, այս «թեթեւ որակուած արձակին մէջ: Այս հանգի-

տութիւնը կարելի է նկատել, առաւել կամ նուազ չափով, ընդհանրապէս Արմէն Լիպէնի գոյգ լեզուներով արձակ ստեղծագործութիւններուն մէջ: *Ընտանի Աստղերը* մենախօսութիւնն է երիտասարդ կնոջ մը, որ ամրան տօթակէզ օր մը՝ իրենց տան պարտէզի հորին եզերքէն գլուխը վար հակած՝ տեղատարափ խօսքեր - մերթ երկդիմի եւ ասպարէզ կարդացող - կ'ուղղէ հորին խորը աշխատող ամուսինին, մինչեւ որ գլխապտոյտի պատճառով կ'իջնայ «*սե եւ անչատակ ծակի մը մէջ*», որմէ ժամանակ մը վերջ դուրս ելլելէն ետք՝ «*իր շարժման մէջ եղող շրթները կը թուէին ըսել. 'Տեսայ զանոնք աստղերը Իր տժգունութիւնը զինք ամբողջովին գեղեցկացուցած էր*»: Այս գրութիւնը մաս չէ կազմած Արմէն Լիպէնի հատորներուն:

Երբեմն Ծահնուր նամակի թուղթի տազմապի հետեւանքով թէ՛ ձեռնտու, գործնական նկատումով, իր կարճ եւ արագ պատասխան-գիրերը գրած է ստացած նամակներուն կոնակը - անոնց երկու կողմերէն սպիտակ մնացած մասը, - ուշադրութիւն ընելով որ նամակին բովանդակութենէն բան չերելի: Պատահած է որ անոնք ըլլան իմ նամակներէս մէկը կամ ինչպէս պարագայի մը՝ Երոպայի Հայ Ուսանողներու Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան իրեն ուղղած գիրը, որ կը կրէ 9 Մարտ 1970 թուականը, եւ ուր սակայն երեցող ֆրանսերէն մէկ լրի եւ երկրորդ կիսով գլխատուած տողով իրեն կ'ըսուի թէ «Հայ Ուսանող(...) պատիւը ունին ներփակ դրկելու պարբերաթերթին առաջին երեք թիւերը»: Ինչ կը վերաբերի *Ընտանի Աստղերուն*, գործածուած է ֆրանսերէն գրութեան կոնակի ճերմակ էջերը որպէս նամակի թուղթ: Հաւանաբար Ծահնուր ուզած է որ Գ. Քէօսէան կարդայ նաեւ իր ֆրանսերէն գրութիւնը:

68. *Գուրգէն Մահարի (Աճեմեան, 1903-1969)*. բանաստեղծ, արձակագիր: Ծաշակած է ստալինեան աքսորը: Ծահնուր իր հետ ունեցած է եօթ տարիներու վրայ երկարող - մինչեւ Մահարիի մահը - բարեկամական արժէքաւոր նամակագրութիւն:

69. Ծահան Ծահնուր, *Երկեր*, 324 էջ, Հայպետհրատ, Երեւան, 1962, կազմեց՝ Ս. Ալաշաջեան: Բառարանը կազմեց՝ Վ. Դաքեսեան: Հատորը կը բովանդակէ, բացի *Նահանջէն*, չորս պատմուածք «Յարալեզներու Դաւանանութիւնը գիրքէն, եւ «Լիքսէմպուրկի Պահապանները գրութիւնը, որ լոյս տեսած էր «Մենք»ի մէջ (Թիւ Բ., 1931): Աւելի ուշ՝ Երեւանի մէջ հրատարակուեցան Ծահնուրի գործերը, երկու հատորով.- Ծահան Ծահնուր, *Երկեր, երկու գրքով*, «Սովետական Գրող Հրատարակչութիւն: *Գիրք Առաջին*, 1982, 456 էջ: Խմբագիր Ս. Թովիշեան, Կազմեց Լ. Արազեան: Կը բովանդակէ հեղինակին *Նահանջը Առանց Երգի* եւ *Յարալեզներու Դաւանանութիւնը* գործերը, եւ

նաե՛լ Շահնուրի ֆրանսերէն արձակէն թարգմանութիւններ Աբրահամ Ալիքեանի կողմէ, ինչպէս՝ *Ամբողջ Թրաֆալկարը* (Tout le Trafalgar) եւ *Գիշերային փոխանցում* (Transfert Nocturne): «Յարալէզներու Դասաճանութիւնը հատուածին մաս կազմած են նաեւ - առանց խմբագրական ծանօթութեան - Շահնուրէն երեք այլ գրութիւններ, որոնց երկուքը հեղինակը գրած է գիրքին հրատարակութենէն տասնամեակներ ետք: *Գիրք երկրորդ*, 1985, 328 էջ: Կը բաղկանայ հեղինակին մամուլի մէջ հրատարակած գրութիւններէն եւ հատորով լոյս տեսած հատորներէն- «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր», «Ջոյգ Մը Կարմիր Տետրակներ», «Բաց Տոմարը», «Կրակը Կողքիս»: Վերջին էջերուն տեղ գտած են Շահնուրի կողմէ անհատներու եւ ընդհանրապէս հայրենի գրողներու ուղղուած կարգ մը նամակներ: Իսկ գիրքին սկիզբը հրատարակուած է հեղինակին ֆրանսերէն բանաստեղծական մէկ հատորին թարգմանութիւնը՝ Աբրահամ Ալիքեանի կողմէ. *Հուր Հրոյ* (Feux contre feux):

70. Գ. Քէօսէեան որեւէ ատեն եւ որեւէ ձեով Շահնուրի չէ գրած թէ *Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր*ին հրատարակութիւնը իրեն «բեռ» եղած է: Նման անփափկանկատ ակնարկութիւն մը չէ կատարած մէկէ աւելի պատճառներով, նախ որ հրատարակութիւնը Քէօսէեանին նիւթական զգալի վնաս իսկ չէ պատճառած, միւս կողմէ առթելով հոգեկան-իմացական անփոխարինելի բերկրանք: Շահնուրի կասկածին - որովհետեւ իրենցինը լոկ կասկած է - միակ բացատրութիւնը պէտք է փնտռել հեղինակին նկարագրին մէջ: Ան մեծ դիւրագգացութիւն մը ցոյց տուած է ուրիշներուն «բեռ» չըլլալու մտածումով, նիւթական՝ թէ այլապէս, մասնաւորապէս որպէս հետեւանք իր երկարատեւ հիւանդութեան: Այլապէս, թերեւս անտեղի պիտի չըլլար հոս նշել թէ հրատարակութենէն աւելի քան քառասնամեակ մը ետք «Թերթի»ն օրինակները չեն սպառած... , եւ ըսել թէ Շահնուր ամէնէն շատ փնտռուած գրող մը եղած է տասնամեակներ շարունակ:

71. *Սարգիս Եափունճեան* (1914-2001). գրող:

72. *Ալեքսանդր Թոնիշեան*. գրականագէտ, թարգմանիչ:

73. *Բաղիշ Յովսէփեան*. արձակագիր:

74. Շահան Շահնուր, *Կոստան Ջարեանի «Նար Լերան Վրայ Վէպի Երեանճեան Տպագրութիւնը»* («Սփիւռք», 22 Օգոստոս 1964): Շահնուր կը յայտնէ իր մտածումները՝ 1963-ին Պետհրատին կողմէ «Նա»ուն վերամշակուած հրատարակութեան առթիւ: Վէպը առաջին անգամ լոյս տեսած է 1943-ին:

Ծահնուրի Նամակին - «Բարեկամական եւ «կատարելապէս քաղաքավար, ինչպէս պիտի ըսէ ան (նաեւ տե՛ս. Նամակ, 15 Սեպտեմբեր 1964, էջ 57) - հրատարակութեան, «*Սփիւռքի կողմէ* կը կցուի խմբագրական ծանօթութիւն մը, ուր կ'ըսուի թէ «չհասկցանք Ծահնուրի գրութեան «միտք բանին», եւ թէ՛ «ի՞նչ կ'ըսէ եւ կը թելադրէ Ծահնուր», հակառակ անոր որ ան միշտ յստակ կը խօսի: Խմբագրութեան կողմէ հարց կը տրուի թէ Կոստան Զարեանի վէպին տպագրութիւնը «պէ՛տք է փոխուէր...», «ո՞վ է մեղաւորը», եւ այլն: Ու ապա՝ ուստում մը կատարելով կ'ըլլայ անհարկի - եւ խնդրայարոյց - ակնարկութիւն մը. «Կարծէք թէ Ծահնուր լռելեայն իր մտքին մէջ ունի իր վէպին՝ «ՆԱՀԱՆՋԸ ԱՌԱՆՑ ԵՐԳԻ»ի երեսնեան տպագրութեան պարագան եւ իր նամակը ի նկատի ունի Կոստան Զարեանի «Նա»էն աւելի իր... նաը, որ երկրորդ նահանջ մը արձանագրած ըլլալ կը թուի, այս անգամ ո՛չ թէ ազգային, այլ տպագրական-հրատարակչական գետնի վրայ...»: (Տե՛ս՝ Ծահնուրի գրութեան բնագիրը «Յաւելուած բաժինին մէջ, էջ 131):

75. *Գրիգոր Ծահինեան*. գրադատ, հեղինակ, դաստիարակ: Ծահինեան Ծահնուրի կեանքին եւ գործին - ֆրանսերէն եւ հայերէն- նուիրած է արժէքատր ուսումնասիրութիւններ, որոնք կարելիութիւնը կ'ընծայեն աւելի մօտէն ճանչնալու անհատը եւ իր գործը. *Կենսագրութիւն եւ Մասնագիտութիւն Ծահան Ծահնուրի*, Կաթողիկոսարան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, Լիբանան, 1981: Ծահան Ծահնուր, *Աքսոր եւ Արուեստ*, Անթիլիաս, 1985: Այս վերջին գիրքին ֆրանսերէնը - *Drame et Poésie de l'Exil* - ծառայած է որպէս ասարտաճառ Սորպոնի Համալսարանի իր Վարդապետական տիտղոսին: Գ. Ծահինեան ֆրանսերէնի թարգմանած է նաեւ Ծահնուրի կարգ մը պատմուածքները.- *Chahan Chahnour (Armen Lubin), Rctcigu d'exil, Le Temps qu'il fait*, 1984: Հատորը կը բովանդակէ գրագէտին *Յարպէզներու Դասանցութիւնը* գործէն հետեւեալ գրութիւնները. «Պճեղ մը Անոյ Սիրտ», «Զաթոսթէ», «Դերձակ մը, իր Երկու Հիւրերը եւ Զանազան Դէպքեր»:

76. Ծահնուր իր «խօսք»ը ղրկած էր Պէլրոսի Նոր Սերունդ Մշակութային Միութեան, իրեն նուիրուած գրական ձեռնարկին ստօխ: Բնագիրը կարդալ «Յաւելուած բաժինին մէջ, էջ 127:

77. Armen Lubin, *Feux contre feux*, Paris, 1964, 60 էջ (բանաստեղծութիւններ եւ կարճ արձակ մը): Գրքուկը կ'արժանանայ Ֆրանսական Ակադեմիայի *Քարտին Ժոֆրուա-Ռընօ Քերթոզական Մրցանակին*: Ծահնուրէն նախապէս լոյս տեսած էին ֆրանսերէն չորս հատորներ եւ արակ մը.- *Le Passager Clandestin*, Editions Gal-

limard, 1946 (բանաստեղծութիւն), *Sainte Patience* Gallimard, 1951 (բանաստեղծութիւն), *Les Hautes Terraces*, Gallimard, 1957 (բանաստեղծութիւն), *Transfert Nocturne* Gallimard, 1955 (արձակ): 12 Բանաստեղծութիւններ պարունակող իր առաջին պրակը լոյս տեսած է 1942-ին. *Fouiller avec Rien*, René Debresse, Editeur, 16 էջ: Ծանկնուր յետա-գային պիտի հրատարակէ վերջին հատոր մը, պահելով 1964-ի հրատարակութեան խորագիրը. Armen Lubin, *Feux contre feux*, Bernard Grasset Editeur, 1968, 194 էջ: Հատորը հասկաքաղ մըն է վերոգրեալ ֆրանսերէն չորս գիրքերուն: Իսկ յետ մահու՝ ֆրանսացի բարեկամ գրողներու նախաձեռնութեամբ կը հրատարակուի հասկաքաղ մը, ուր տեղ կը գտնեն նաեւ իր հատորներէն դուրս մնացած սկզբնական շրջանի երկու քերթուածներ. Armen Lubin, *Les Logis Provisoires*, Rougerie, 1983, 140 էջ:

78-79. Գրական հանդէսներ, որոնց աշխատակցած է Ծանկնուր:

80. Պէչրուֆի Նոր Սերունդ Մշակութային Միութեան կազմակերպած գրական հանդիսութեան Յայտագիր-պրակը:

81. *Նամակ Ծահան Ծահնուրէն*, «Սփիւռք», 27 Սեպտեմբեր 1964: Սիմոն Սիմոնեանի ուղղուած այդ նամակը -ինչպէս արդէն կը վկայէ նոյնինքն հեղինակը- «կարելի չէ ըսել թէ գրուած է վարդաշուրով»: Գրութիւնը պատասխան մըն է «Սփիւռքին կողմէ խորագրուած խմբագրական ծանօթութեան (տե՛ս Նօթ 73): Ծանկնուր խստօրէն կը դատէ Կոստան Զարեանի «Նաւը Լերան Վրայ վէպի վերամշակուած հրատարակութեան յառաջացուցած (իրեն համար անտեղի) յուզումները, ինչպէս նաեւ նոյնինքն վէպն ու իր արժէքը: Պատասխանը նկատի ունի նաեւ բանաստեղծ Զարեհ Մելքոնեանի գրութիւնը նոյն հարցին շուրջ (տե՛ս Նօթ 85): Ծանկնուրի «Նամակ»ը կարդալ էջ 133:

«Սփիւռք նոյն եւ անոր յաջորդ թիւերով կը հրատարակէ Ս. Սիմոնեանի ընդարձակ պատասխանը. *Պատասխան Ծահան Ծահնուրին*: Եթէ Ծանկնուրի նամակը «վարդաշուրով չէր գրուած, Ս. Սիմոնեանի «Պատասխան»ին շատ մասեր առնուազն թաթխուած են «թթու-քացախ»ի մէջ, ինչ որ կարգ մը տեղեր նեղացուցիչ կը դարձնէ երկար գրութեան ընթերցումը, իսկ ուրիշ տեղեր գրութիւնը կը վերածէ պարսաագիրի: Այդ «Պատասխան»ի ոճին անդրադառնալով, Ծանկնուր կը գրէ թէ նման երեսուցներ «*գիս կը զգուեցնեն կը գանեցնեն կը խորշեցնեն եւ ի վերջոյ կը հեռացնեն մեր մամուլէն*» (Նամակ, 6 Հոկտեմբեր 1964):

Ս. Սիմոնեանին համար հարցը չի կայանար «Նա»ուն մէջ *փոխուածին*, այլ անոր *փոփոխութեան*, անոր *այլատրումին*՝ խորհրդային ծանօթ իրաւակարգին տակ: Ուրիշ կէտ մը կայ նաեւ ուր ան համա-

ձայն չէ Շահնուրի հետ, երբ այս վերջինը կ'ըսէ թէ «*մեր բարոյախօս հայրերը կը հաւատային որ բարին եւ օգտակարը գերիվեր են գեղեցիկէն*»: Որպէս առարկութիւն Սիմոնեան կը բերէ Աստուածաշունչի յաջորդական թարգմանութիւնները, որոնք վկայութիւններ են թէ մեր «բարոյախօս հայրերը բարիէն եւ օգտակարէն իսկ առաջ, կը սիրէին հարազատութիւնը եւ ճշմարտութիւնը»:

Ս. Սիմոնեան սպրդասացութեան նման վերագրութիւն մըն ալ ունի Շահնուրի դիրքին մասին. «Կարծէք թէ Շահնուր լռելեացն իր մտքին մէջ ունի իր վէպին *Նահանջը Առանց Երգիի* երեսնեան տպագրութեան պարագան եւ իր այս նամակը ի նկատի ունի Կոստան Զարեանի «Նա»էն ատելի իր... Եւր, որ երկրորդ նահանջ մը արձանագրած ըլլալ կը թուի, այս անգամ ո՛չ թէ ազգային, այլ տպագրական-հրատարակչական գետնի վրայ...»:

Առաջին տպատրութեամբ, անշուշտ քիչ մը զարմանալի կը թուի Շահնուրի նման կատարելապաշտ արուեստագէտի մը պաշտպանած թէզը. մօտեցում մը՝ որ իր բացատրութիւնը կը փնտռէ: Գրագէտ մը՝ որ յայտարարած է իր գրական մէկ հերոսին՝ Սուրէնի բեռնով. «*Հայրենիքին լաւ կը ծառայէ այն գրագէտը որ ապրող երկ մը կը թողու իր ետին այդ երկը իր ազգակիցներուն համար նպաստաւոր ըլլայ թէ աննպաստ*» («Նահանջը Առանց Երգի»): Եւ դեռ մէկը՝ որ ըսած է քմայքի մը նման, եւ սակայն համոզումով. «*Ֆրանսացի բող մը անգլիացի բող մը յոյն բող մը միշտ բող մըն է Արուեստագէտ բող մը արուեստագէտ է*» («Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր», էջ 20):

Շահնուրի համար Կոստան Զարեանի վէպին խորքը քաղաքական «զառանցանք մըն է, հետեւաբար գոնէ վերամշակումով հեղինակը սրբած կ'ըլլայ այդ ախտը (թէեւ ո՛չ բոլորովին, միայն այնքան՝ որ պիտի դադրի տարափոխիկ մանրէ մը ըլլալէ): Իսկ ինչ կը վերաբերի վէպի ձեւին՝ ան պիտի շարունակէ մնալ «հիւանդկախ»: Իրեն համար հարցը ճի՛շդ հոն է. ան չի հաւատար թէ Զարեան իր «Նա»ով «*ապրող երկ մը կը թողո՞ւ*»: Շահնուր եթէ ատելի քան երբեք կը մնայ նոյն խստապահանջ եւ աններող գրական քննադատը եւ նաեւ բարձրագոյն մակարդակներ հետապնդող անգիշող արուեստագէտը՝ հոգեկան բեկում մը -երկփեղկում մը- կը ցուցաբերէ մասնաւորաբար իր կեանքի վերջին քսանամեակին, երբ հարցը կը վերաբերի հայ գրականութեան, ներառեալ իր գործին՝ որոշ պարագաներու մէջ:

Նախ իր նոր կեցումածքը գրական քննադատութեան հանդէպ. «*Նուազ շատ ատելի նուազ կը հաւատամ քննադատութեան օգտակարութեան երբ այլեւս գիտեմ թէ մեր գրականութիւնը միջակէն վար բան մըն է...*» (Նամակ, 16 Փետր. 1972), «*Echelle des valeurs* (արժեշատի) ըսուած բան մը կայ զոր մարդ իր աչքին առջեւ պէտք է

ունենայ միշտ Հայ ժողովուրդը անլի վեր քան իր տկար գրականությունը (Նամակ, 15 Սեպտ. 1964, էջ 57): Ինչ կը վերաբերի «Նահանջ»ի երեսնեան «մաքրաչրուած հրատարակութեան, այդ մասին կը գոհանայ ըսելով. «Բնագիրս ենթարկուած է յապաւումներու ըստ քաղաքական-ազգային աշխարհահայեացքի մը (...) Այս mutilations-ները [հաշմումներ] զիս պիտի նեղէին եթէ Նահանջը ըլլար կատարեալ եւ անթերի (բայց լաւ կ'ըլլար որ յիշէին ծանօթութեան մը մէջ թէ բնագիրը կրած է յապաւումներ (Նամակ, 14 Մարտ 1963, էջ 54): Նախապէս արդէն գրած էր. «Կը խոստովանիմ որ նեղարտութիւն միայն կ'զգամ ամէն անգամ որ խօսքը կ'ըլլայ «Նահանջ»ի վերհրատարակման վասնզի տարիներէ ի վեր կը փափաքիմ դարմանել անոր լեզուական թերութիւնները (հետեւանք իմ անփորձութեան առանց երբեք նպատակս կարենալ իրագործելու ի չգոյ՛է ժամանակի այլ մանաւանդ ոյժի (Նամակ, 25 Յունուար 1959, էջ 31): Աւելի ուշ՝ նոյն հարցով պիտի գրէր նաեւ. «...ճիշդ է թէ հոն կան լեզուական թերութիւններ կառուցման պարզաբանութիւն (շեմաթիզմ), ջրոտ զգայնութիւն (սանթիմանթալիթէ), եւ անկատար ծանօթութիւն մեր ազգային պատմութեան Ասոնք կը բացատրուին առանց արդարանալու Երկը հեղինակին նախափորձն էր եւ իր շրջանին ազատ չէր Հայոց պատմութեան դասաւանդումը Պոլսոյ վարժարաններուն մէջ: («Միթէ Հայոց ազգային պատմութիւնը իսկապէս ի պատուի՞ է միջազգայնական Հայաստանի մէջ»։ Տե՛ս. Գրականութեան Անդին եւ Այլուր, «Զոյգ Մը Կարմիր Տետրակներ», էջ 97): Ծահնուր որքան ալ գոհ եղած ըլլայ իր նոյնիսկ վերամշակած գործերուն արդիւնքէն, անոնք իրեն համար ներկայացուցած են յարաբերական յաջողութիւն մը. «...Թէ ինչ կը խորհիմ Թերթիս [Կիրակնօրեայ Թիւր] մասին Կը խորհիմ որ հինը կարելի չէ կատարելապէս նորոգել Այսուհանդերձ վերամշակութիւնը կրցաւ շատ բան ուղղել եւ ամբողջացնել (Նամակ, 19 Դեկտ. 1958, էջ 28): Փակագիծի մէջ կարելի է անելցնել թէ իր ինքնաքննադատութիւնները կրնան չափազանցուած ըլլալ: Ինք արդէն կ'ըսէ. «...ունիմ նաեւ յոյի միտումը գրութեանս թերիները տեսնելու եւ անոնց թողած աները նախընտրաբար մեծցնելու (Վաղը, «Բաց Տոմարը», էջ 150):

Վերի եւ այլ տուեալներէն մեկնելով՝ ճշմարտութեան մօտ կարելի է նկատել եզրակացութիւնը, թէ Ծահնուր - պառակտեալ հայ մարդը եւ արուեստագէտը - շարունակեց մնալ Մեծ Եղեռնի սկզբնապատճառներով եւ հետեւանքներով տագնապահար հոգի մը, որուն ազգային-գրական պարտականութեան մաս կազմեց մատնանշումը եւ դատապարտումը մեր քաղաքական թէ գրական կեանքին անպատասխանատու առաջնորդներուն եւ անոնցմէ ոմանց՝ կործանարար ար-

կածախնդրության: Իրեն համար ամեն նկատումներէ վեր մնաց հայության ֆիզիքական ապահովությունը, եւ Հայաստանի անվտանգությունը: Ասկէ մեկնելով սխալ է խորհիլ թէ ան բարձր կարծիք մը ունեցած ըլլայ իր վէպին երեանեան տպագրության մասին: Այս իրողության մէկ բացայայտումը կը տեսնուի իր գրած նամակին մէջ, երբ «Նահանջ»ի երեանեան տպագրության մէկ օրինակը կը դրկէ Պոլսոյ իր մէկ վաղեմի դասընկերոջ՝ պէրոթաբնակ Օննիկ Հրաչին (Գոշունեան). «Գիրքը կրնաս պահել իբր յիշատակ Բաց այդքան միայն Ան արժանի չէ ընթերցման վասնզի հոն կը վխտան տպագրական արտաոտոց սխալներ Կան նաեւ բազմաթիւ յայտաւումներ («Սփիւռք», 5 Հոկտեմբեր 1963): Այսուհանդերձ, ան կրնար «Նահանջ»ի երեանեան հրատարակությունը նկատել նաեւ նպաստաւոր երեւոյթ հայաստանեան պայմաններուն մէջ, թէկուզ որպէս «ներքին սպառման ապրանք», իր ժամանակաւոր հանգամանքով: Վէպին բուն օրինակը ամէնուն ձեռքը կը գտնուէր արտասահմանի մէջ, ինչպէս ինք պիտի մտածէր նաեւ Նաուն պարագային: Ինք վստահ էր որ երեանեան տպագրությունը առջաւէտ պիտի մոռցուէր առաջին պատեհի առիթով: Այդ առիթը պէտք չէր անպայման առընչել Համայնավար իրաւակարգի փլուզումին, ոչ ալ Հայաստանի անկախութեան: Հարցը կը կայանար - ու կը կայանայ - ժողովուրդի մը եւ իր ղեկավարության մտածումներու հասունութեան մէջ, որ մեր պարագային դեռեւս տարիներու կը կարօտի, երբ այսօր կը տօնուի Հայաստանի անկախութեան տասնամեակը:

Ծահնուր-Սիմոնեան այս միջադէպին առթիւ, պէտք է ճշդել թէ Սիմոն Սիմոնեան առաջին օրէն եղած է Ծահնուրը եւ իր գրականությունը խորապէս սիրող եւ գնահատող մտաւորական մը, «շահնուրական մը՝ բանիւ եւ գործով: «Նա»ի շուրջ ծագած բանավէճին յարուցանած տհաճությունը յետագային մարտցաւ Ծահնուրի «Ազատն Կոմիտաս»ի վերհրատարակության աղերստող գրական տենդոտ մթնոլորտին մէջ: Ծահնուր 4 Սեպտեմբեր 1968 թուակիր երկտող մըն ալ կը դրկէ Ս. Սիմոնեանին, երբ կը ստանայ անոր «Լեռնականներու Վերջալոյսը հատորը. «Այն՝ ինչ որ համայնական ողբերգութիւն մըն է Ադան Տարօնցիին մօտ, կ'ըլլայ անհատական՝ Լեռնականներու Վերջալոյս»ը, այս անգամ կրկնապէս բաբախուն՝ իր մտերմութեամբ: Մտերմութիւն մը՝ որ կը շեշտուի զուտ ընտանեկան յուշերու վերակոչումին մէջ: Թանկագին հատոր՝ որ արժանի է ջերմ գնահատանքի («Սփիւռք», 10 Օգոստոս 1969):

82. Բանաստեղծ Զարեհ Մելքոնեան 1963-ին այցելած է Ծահնուրի եւ իր հետ եղած՝ երեք ժամ: Վերադարձին գրած է Շամբ

բորդական *Տպառույթիւնները*, որոնց Ծահնուրի յատկացուած մասը՝ թերթին երկու թիւով («*Զարթօնք*», 30-31 Հոկտեմբեր 1963): *Տպառույթիւնները* իր դատումներն ու արժեւորումներն են նաեւ Ծահնուրի մեծարժէք գործին մասին:

83. *Կոստան Զարեան* (Եղիազարեան) (1885-1969). արձակագիր, բանաստեղծ, արուեստաբան եւ խմբագիր բազմաթիւ եւ բազմալեզու գրական հանդէսներու: Ապրած եւ ստեղծագործած է տարբեր երկրամասերու եւ երկիրներու մէջ: 1961էն մինչեւ իր մահը ապրած է Հայաստան:

84. «Ծիրակ»ի խմբագիր Զարեմ Մելքոնեան ամսագրին մէջ գրութիւն մը ունի (*Նսար Լեռան Ստորոտին*, «Ծիրակ», Ը. Տարի, թիւ 11, Ապրիլ 1964) Կոստան Զարեանի վէպին վերամշակման առթիւ: Հոն Մելքոնեան զիրար ամբողջացնող երկու կարծիք կը յայտնէ, առաջին՝ թէ «արուեստի գործ մը, նախ եւ առաջ *ապրող* իրականութիւն մըն է, ու չկայ անելի վտանգաւոր ու միամիտ բան՝ քան համարձակութիւնը՝ ծերի, նոյնիսկ «իմաստուն»ի մատներով զայն վերստեղծել փորձելու...: Նսար կարելի չէ լեռան գագաթը հասցնել... ծեր, հոգ չէ թէ իմաստուն մարմինով եւ միտքով»: Հեղինակը կրնար նոր վէպով մը «ներկայացնել իր համոզումները՝ փոխանակ մկրատելու, կարկտելու եւ ձեւափոխելու հինը»: Երկրորդ՝ Մելքոնեան մէկէ անելի տեղեր մատնանիշ կ'ընէր Զարեանի պատեհապաշտութիւնը. «Եթէ բախտը արտօնէր Զարեանի քսան տարի մը եւս ապրիլ՝ անկարելի պիտի չըլլար որ ան փոխէր իր այսօրուան համոզումներն ալ...»: Ու դեռ՝ «խորամանկութիւնը իմաստութեան հետ պէտք չէ շփոթել»: Գրութիւնը արտատպուած է «Սփիւռք»ի (27 Յունիս 1964) մէջ եւ դուռ բացած՝ Ծահնուր-Սիմոնեան ծանօթ բանավէճին:

Այս հարցին երկարօրէն անդրադարձուած է Նօթ 81-ով: Թող ճշդութիւն միայն թէ մեկնակէտերու տարբերութիւններն են որ առաւելաբար կը զանազանեն Մելքոնեանի եւ Ծահնուրի գաղափարները, եւ հետեւաբար հոս խնդրոյ առարկայ չէ -չի կրնար ըլլալ- առաջինին «ձեռնհասութիւնը»: Տեղ մը կայ, սակայն, ուր կարծիքները կը նոյնանան, երբ Ծահնուրի բառերով եզրակացուի. «...*Ահա հո՛ր է վէրքը Ձե՛ն հաւատար իրենց գրածին*»:

85. *Արշակ Զօպանեան* (1872-1954). բանաստեղծ, արձակագիր, խմբագիր՝ «Անահիտ գրական հանդէսին, ռամկավար հասարակական գործիչ եւ նուիրեալ մը՝ Հայկական Դատի պաշտպանութեան:

86. *Ծիրակ*. գրական ամսագիր, հրատարակութիւն՝ Թէքէեան Մշակութային Միութեան, Պէյրութ: Հիմնուած է 1956-ին: Առաջին խմբա-

գիրը եղած է բանաստեղծ Ջարեմի Մելքոնեան:

87. *Աշոտ Ջօրեան* (1905-1970). եգիպտահայ տաղանդաւոր նկարիչ, որ ունեցած է ողբալի ողիսական մը,- տասնամեայ տղեկը երեք անգամ ծախուած է թուրք ընտանիքէ քիւրտ ընտանիք, եւ տեսած՝ իր մայրն ու եղբայրները քսորի կարաանին մէջ Եղեռնի արիւնոտ ճանապարհին, իսկ եղբայրն ալ մնացած է թուրքերուն ձեռքը եւ շարունակած ապրիլ այդպէս: Ա. Ջօրեան ճանչցուած էր որպէս իր շրջանի Եգիպտոսի մեծագոյն նկարիչներէն մէկը: Իրեն աշակերտած են բազմաթիւ ապագայ նկարիչներ,- Նորա Իփէքեան, Յասմիկ Պալարեան (*Եասմին*), եւ ուրիշներ:

88. Տե՛ս. նօթ 63:

89. «Թէոդիկ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*:

90. Եթէ վրէպով մը չ'ակնարկուիր «Սփիւղ»ի «միջադէպ»ին (փոխան «Ջարթօնք»ի), այդ պարագային կրնայ վերաբերիլ ամերիկահայ գրող Վահէ Հայկի յօդուածաշարքին: Վահէ ներբողականը կ'ընէ «Նաւ»ուն վերամշակուած ձեւին, շատ բարձր գնահատելով նաեւ անոր գեղարուեստական արժէքը, փոփոխութենէն առաջ թէ ետք: Դաշնակցութեան դէմ իր արտայայտութիւններուն կը միացնէ Ջարեանի նոյնանման մտածումները, երբ անոնք կը հանդիպին Երեւանի մէջ: Խօսողն է Ջարեան. «Եղբա՛յր, ինչպիսի կոյր մարդիկ են ասոնք («դաշնակները») եւ ինչպիսի յամառ եւ ինքնամոլ, թող գան այս պայծառ իրողութիւնները տեսնեն, այս զմայլելի վերելքը ... ասիկա մեր հողն է, մեր հայրենիքն է եւ մեր միակ կուուանը (*Նաւը Լերան Վրայ* եւ Կոստան Ջարեան, «Ջարթօնք», 2-5 Սեպտեմբեր 1964):

91. Պէտք է ըլլայ՝ *Գէորգ Էմին* (Կարլէն Մուրատեան, 1919-1998). բանաստեղծ: Թարգմանած է նաեւ բազմաթիւ գործեր:

92. «Պատերազմը ծանօթ է որպէս «Վեց Օրերու Պատերազմ (5-10 Յունիս 1967), երբ Իսրայէլեան օդուժը կայծակնային յարձակումով յաջողեցաւ քանդել արաբական - մասնատորաբար եգիպտական - օդուժը, պարտութեան մատնել արաբական բանակները, եւ գրաւել՝ Սինայի անապատը, Սուրիական Կոլանի Բարձունքները եւ մասնատորաբար Յորդանանի Արեւելեան Ափը, Իսրայէլի կցուած յայտարարելով Երուսաղէմը որպէս անոր «յափտեանական մայրաքաղաք»: Գրաւեալ հողամասերէն միացն Սինայի Անապատն է որ վերադարձուած է Եգիպտոսի մինչեւ այսօր, 34 տարիներ ետք:

93. *Տիգրան Կամսարական* (1886-1940). արձակագիր, վիպագիր: Հանրածանթ գործն է «Վարժապետին աղջիկը»:

94. *Վահան Մալեզեան* (1871-1966) . բանաստեղծ, հանրային գործիչ: Վերջին երեք անուններուն յիշատակումով յստակ է թէ Ծահնուր կ'ուզէ ցոյց տալ տարեց տիտղոսատոր դէմքերու եւ իր սերունդի տղոց միջեւ գտնուող անջրպետը ամէն մարզի մէջ, եւ մանաւանդ՝ իրարու անհաղորդականութիւնը:

95. *Ծաարշ Նարդունի* (1898-1968). ֆրանսահայ արձակագիր: Ունի նաեւ բանասիրական, լեզուաբանական գրութիւններ: Մասնագիտութեամբ բժիշկ, հրատարակած է, 1934-1967, «Հայ Բոյժ բժշկական-ժողովրդական ամսագիրը»:

96. Չորս կաղապարները կը ներկայացնէին հետեւեալ լուսանկարները. «Թէոդիկ աքսորէ դարձին (Նոյեմբեր 1918), «Թէոդիկ կը խմբագրէ *Գողգոթան* (1922), «Արշակունիի Թէոդիկի վերջին լուսանկարը, առնուած Լէզրնի Բուժարանին մէջ (1921), «Մսագործին զոհերը, հորէն դուրս քաշուած՝ ոստիկանապետին կողմէ»:

97. Գ. Քէօսէեան չէ գործադրած Ծահնուրի այս ցուցմունքը: Ինչ կը վերաբերի *Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւրքին*, հոն ալ բնականաբար արձանագրուած չեն անոր կատարած «ջանքեր»ը, այլ պարզապէս անոր անունը նշուած է իբրեւ հրատարակիչ:

98. «Ծիրակ»ի խմբագրութեան փափաքին ընդառաջելով, Գ. Քէօսէեան դիմած է Ծահնուրի, որ փոխան իրեն՝ ամսագի'րը ունենայ իրատունքը հրատարակելու «Զոյգ Մը Կարմիր Տետրակները»:

99. Տառացիօրէն՝ «*սեւ-ուրբեր*»: Այդպէս կոչուեցան Ֆրանսայի նախկին գաղթավայր Ալճերիայէն Ֆրանսա փախած կամ տեղափոխուած տասնեակ հազարատո Ֆրանսացիներ, երբ (մահմետական) ալճերիացիներ արհմանհեղ պայքարներէ ետք, 1962-ին տիրացան իրենց անկախութեան, Զօր. տը Կոլի իշխանութեան վերադարձին:

100. *Միքայէլ Վարանդեան* (*Յովհաննէսեան*) (1872-1934). Հ.Յ.Գ.-ի գլխաւոր գաղափարաբան, հասարակական գործիչ, խմբագիր:

102. Տեսնել Յակոբ Նորունիի մասին Նօթ 37:

103. Ծահնուրի կատարելապաշտութիւնը տեսանելի դարձնելու լուսագոյն ձեւն է բաղդատական աշխատանքը՝ հրատարակութեան հրատարակութիւն հպումներու ենթարկուած գրութիւններուն միջեւ: Նման աշխատանքի ծրագրով է որ Գ. Քէօսէեան Ծահնուրէն խնդրած է իր քով մնացած «Ծիրակ» ամսագրի վերջին սրբագրութիւններուն էջերը:

104. Հարցը չէր կապանար այնքան Մահարիի Երեւանէն խոյս տուած ըլլալու լուրին ստուգութեանը մէջ, որքան այն իրողութեան՝ թէ Հա-

յաստանի «ազգասերներ»ու փաղանգը, մեծ ու պզտիկ, սկսած էր անտանելիորէն նեղել գրագէտը: «Բագին ամսագիրը, որ անողոք դիրք մը բռնած էր Մահարիի դէմ, նոյնիսկ կ'արձագանգէր «Արմենիա լրագիրին մէջ լոյս տեսած տեղեկութեան մը, ըստ որուն Մայիս 17-ին, Պետական Համալսարանին մէջ հաւաքուած ատլի քան հազար մտաւորականներ, չորսուկէս ժամ «քննած են գրաւելոյթը Մահարիի եւ եկած այն եզրակացութեան, որ պատմական խեղաթիւրումներով լի գործ մըն էր տրուածը, որմէ ներկայիս կ'աշխատի օգտուիլ մեր թշնամին, զանոնք զէնք դարձնելով հայութեան դէմ», եւ թէ «ժողովին եզրակացութիւնը եղած է հաւաքել սպառած բոլոր «Այրուող Այգեստանները եւ խարոյկի յանձնել («Բագին», Ապրիլ, թիւ 4, 1967): Ամէն պարագայի, ժողովին «եզրակացութեան գոնէ վերջին մասը՝ «խարոյկահանդէ՛սները», մնացած են ցանկութեան սահմանին մէջ:

Այրուող Այգեստանները նոյնիսկ հատորով լոյս տեսնելէ առաջ որոշ իրարանցում մըն ալ կը պատճառէ Սփիւքի մէջ, երբ Պէյրուփի «Զարթօնք օրաթերթը վէպէն հատուածներ կ'արտատպէ, իսկ շրջան մը ետք կը սկսի զայն որպէս թերթօն հրատարակել: Ձեռով մը՝ վէպը ճակատներ կը ստեղծէ - Դաշնակցութիւն ընդէմ Արմենական-Ռամկա-Վարներուն, քանի Մահարի իր ակնյայտ համակրանքը ցոյց կու տայ Վանի Արմենականներուն (Արմենակ Եկարեան) հանդէպ, իսկ երգիծական երանգով կը խօսի դաշնակցական որոշ ղեկավարներու մասին: Բաց աստի՛ վէպին հիմքը քննադատութիւն մըն է դաշնակցական գործելակերպին եւ անոր ազգային-ազատագրական փիլիսոփայութեան, ինչ որ դաշնակցական մամուլը պիտի մղէ Մահարիի մօտ գտնելու կուսակցամոլութիւն եւ «հակադաշնակցական ապրումներ («Բագին, Մարտ, թիւ 4, 1964):

104ա. Վիլնա (Վիլնիուս), Լատվիոյ մայրաքաղաքը, ծննդավայրը Տիկին Մահարիին:

105. Գուրգէն Մահարի, *Այրուող Այգեստաններ*, «Հայաստան Պետական Հրատարակչութիւն, Երեւան 1966, 621 էջ: Գիրքը բաղկացած է 27 «Ասք»երէ:

106. Հայաստանի Գրողներու Միութեան Քարտուղարութիւնը հրատարակած էր դիտողութիւն մը, ուր կ'ըսուէր, ի մասնաւորի, թէ Գ. Մահարի «ոչ բնորոշ յատկանիշերով է օժտել վէպի կերպարներին, դրանով իսկ վիրաւորելով հայ ժողովրդի արժանապատուութիւնը», եւ թէ «պատմական բազում դէպքեր ենթարկուել են կամայական, անբարեխիղճ մեկնաբանութիւնների: Վէպում տեղ են գտել անհաշիւ բամբասանքներ ու երազներ, անպատշաճ սրամտութիւններ, չարդա-

րացուող զանեշտ («Գրական Թերթ», 19 Մայիս 1968):

107. *Ջոյզ Մը Կարմիր Տետրակներ*, Հրատարակություն «Ծիրակ ամսագիրի, Պէյրուֆ, 1967: Գրություն վերջնական տիտղոսը կ'ըլլայ «Ամէնուն Թէոդիկը», երբ մաս կը կազմէ «Բաց Տոմարը հատորին (Ծահան Ծահնուր *Բաց Տոմարը*, Մատենաշար «Յատաշ», 1971):

108. *Մէքենագրություն* բառը պէտք է ըմբռնել որպէս գրամէքենայի տատատեսակ:

109. Ջանց առնուած է «Տետրակներ»ուն մէջ տեղ գտած բոլոր «տպագրական սխալներ»ուն նշումը, քանի գրությունը վերահրատարակուած է, կարգ մը հպումներով, «Ամէնուն Թէոդիկը» վերնագիրով:

110. Գոհացուցիչ տեղեկություններ պակաս են ֆրանսահայ այս անձին վերաբերեալ:

111. *Չարենց-Նամէ*, որ «Այրուող Այգեստաններ»ուն յաջորդող Մահարիի գործն է («Հայաստան Պետական Հրատարակչություն, 1966):

112. *Անդրանիկ Անդրէասեան* 1966-1970. վիպագիր, հրապարակագիր, հասարակական գործիչ եւ խմբագիր՝ ՌԱԿ-ի պաշտօնաթերթեր Պոստոնի «Պայքար»ի եւ Քալիֆորնիոյ «Նոր Օր»ի: Շրջան մը ունեցած է շահեկան թղթակցություն մը Ծահնուրի հետ:

113. *Ահեկան*. գրական-մշակութային պարբերաթերթ, որուն շուրջ խմբուած էին երիտասարդ ուժեր: Խմբագիր՝ Գրիգոր Ծահնուան: Պէյրուֆ, Լիբանան: Լոյս ընծայուած՝ 1966-1970:

114. *Աշխարհ*. Ֆրանսահայ շաբաթաթերթ: Հիմնադիր՝ գրող եւ հրապարակագիր Աւետիս Ալիքսանեան (1910-1984), որ Պոլսոյ մէջ խմբագրած է նաեւ այլ թերթեր:

115. *Ստեփան Կուրոսկեան* (1908-1986). արձակագիր, շրջան մը խմբագիր «Սովետական Գրականություն ամսագրին»:

116. Ph. Jacottot: *L'entretien des Muses*, Gallimard, 1968: Գիրքին մէջ դրուատիքը կ'ըլլայ Ծահնուրի (*Արմէն Լիպլէն*):

117. Գրիգոր Քէօսէեան, *Բաց Նամակ Ծահան Ծահնուրին (փոխան Գրախօսականի* («Ջարթօնք», 24 Օգոստոս 1968): Գրքին (Armen Lubin, "Feux contre feux", 1968, Grasset, Paris) հրատարակութեան առթիւ գրուած «Նամակ»ը կը հրաւիրէ «Նահանջ»ի հեղինակը հայերէնով գրելու, իր անփոխարինելի արժէքը եւ եզակիությունը գետնիցով հայերէն ստեղծագործութեան մէջ, որքան ալ արժէքաւոր եւ

զնահատուած ըլլան իր ֆրանսերէն գործերը

118. *Փոլ Գլոտէլ* (1868-1955). ֆրանսացի գրագէտ եւ դիւանագէտ:

119. Organisation Radio-Télévision Française (*Ֆրանսական Ջայնասպիւռ-Հեռատեսիլի Կազմակերպութիւն*): Լիբանանի մէջ այս կազմակերպութիւնը կը ձայնասփռէ իր օրական յայտագիրները: Գ. Քէօսէան օր մը անսպասելիօրէն լսած է «Արմէն Լիպէն»ի գրականութեան նուիրուած ձայնասփռում մը, հիմնովին դրական: Եղելութիւնը փոխանցած է Ծահնուրին:

120. *Հորիզոն*. աշակերտական պարբերաթերթ Լիբանանի Հ.Բ.Ը. Միութեան Դարունի Յակոբեան Աղջկանց Երկրորդական Վարժարանի, որուն այդ շրջանի տնօրէնն էր բանաստեղծ Զարեհ Մելքոնժեան:

121. *Լուրտ*. Կաթողիկէ աշխարհի ուխտագնացութեան հոշակաւոր վայր, Հարաւային Ֆրանսա, Սպանիոյ սահմանամերձ:

122. *Բարգէն Փափագեան* (1915-1990). Լիբանանի դաշնակցական ղեկավարներէն, թատերագէտ: Հեղինակ թատերագիտական եւ ազգային-կուսակցական գործերու:

123. *Բագին*. գրական ամսագիր, խմբագիր՝ Պօղոս Սնապեան: Հրատարակութիւն Համազգային Մշակութային Միութեան, Պէլրութ: Լոյս կ'ընծայուի 1962-էն սկսեալ:

124. *Լուիճի Փիրանտելլօ* (Luigi Pirandello, 1867-1936). իտալացի միջազգային թատերագիր, որուն բեմական գործերուն յատկանիշերէն մէկը կը կազմէ յարաբերականութիւնը լեզուին եւ տրամաբանութեան, եւ անկարելիութիւնը՝ ուրիշները ճանչնալու:

125. *Արփիկ Միսաքեան*. տե՛ս. Նօթ 19:

126. Բարգէն Փափագեան. *Ծահնան Ծահնուրի Հետ (Հագիւ վայրկեան մը)*, «Բագին», Յուլիս 1969: Ծահնուրի խօսքերը կը հաստատուին Բարգէն Փափագեանի գրութեան մէջ: Նամակագրութեան մասին իրեն ուղղուած հարցումին՝ Ծահնուր կը պատասխանէ. «Այդ մէկը այդ բաւական կը գրեմ Կը թղթակցիմ Պէլրութի մէջ Գրիգոր Քէօսէանի հետ որ բարեկամս է վերջերս մեծ սխալ մը գործեց գրելո թէ Լ Ծանթի 'Հին Աստուածները գլուխ գործոց մըն է կը սխալի ոչինչ բան է թէեւ արձակին մէջ արժէքաւոր երկեր ունի գրագէտ է»: Բ. Փափագեան հարց կու տայ. «Բան մը չունի՞ք 'Բագին'ի համար (...) Հինէն մնացած, սնտուկին տակը մնացած էջեր չունի՞ք»...: Չունի: Ամէնէն հետաքրքրականը Դաշնակցական այդ մէկ ներկայացուցիչին

հետեւեալ խօսքն է, Շանուրի համար՝ հարցական. «Թէեւ դուք չէք սիրեր Դաշնակցութիւնը, սակայն կ'ուզեմ ըսել ձեզի, թէ Դաշնակցութիւնը կը սիրէ ձեզ: Մեր երիտասարդութիւնը հպարտ է ձեզմով»:

127. *Լեւոն Շանթ (Մեղրոսեան, 1869-1951)*. արձակագիր, բանաստեղծ, մանկավարժ եւ մանաւանդ՝ հռչակատու թատերագիր:

127ա. Լեւոն Շանթ իր «Հին Աստուածները» գրած է 1909 Երեւան, հրատարակած է Պոլիս 1912 1912-ին: Թատերախաղին առաջին «դատը» տեղի ունեցած է Թիբլիս 1913ին (Փետրուար 9), նախաձեռնութեամբ Հայ Գրողներու Ընկերակցութեան եւ նախագահութեամբ Յովհաննէս Թումանեանի: Մեղադրող-պաշտպանող կողմերուն մասնակցած են Գասպար Իփեքեան, Ստեփանոս Լիսիցեան, Ա. Քալանթար, Լէօ եւ ուրիշներ: Երկրորդը Դատը, որ անկի պատշաճօրէն կոչուած է «ասուլիս», կայացած է Պոլիս մի քանի շաբաթ վերջ (Մարտ 3), մասնակիցներ՝ Հ. Սիրունիի, Դոլտ. Արտաշէս Բարսեղեան, Գ. Խաժակ, Մ. Մար, Տիգրան Զեօկիրեան, ատենակալներ՝ Կոմիտաս, Գրիգոր Զօհրապ, Դանիէլ Վարուժան, Թէոդիկ, Ռուբէն Զարդարեան, Սիամանթօ, Մելքոն Կիրճեան եւ ուրիշներ:

Թիֆլիսի դատը եղած է փոթորկալույզ. Պէտք եղած են հսկիչներ ընդդիմախօս ներկաներու մէջ կարգը պահպանելու համար: Նիստը կը հանգի վեց գլխատու եզրակացութիւններու, որոնցմէ առաջինը այն է թէ՛ «Հին Աստուածները ոչ թէ տրամա է, այլ տրամադիտական պոէմ»: Պոլսոյ ասուլիսը, հակառակ 800 հոգիի ներկայութեան, եղած է յարաբերաբար խաղաղ: «Ժիրիկն» մերժած են վճիռ արձակել, այլ արտայայտել իր տպաւորութիւնները գլխատու վեց կէտերով, առանելապէս գնահատական: Մինչ կովկասահայերը սարքած են դատը թատերախաղին ներկայացումէն ետք, պոլսահայերըդեռ չէին տեսած բեմադրութիւնը: Նշանակալից ուրիշ արձագանգ մը.- 1913-ին ապրիլ 7-ին, Ալեքսանտրապոլի մէջ վարդապետ մը (Աթենաս) իր քարոզի պահուն քննադատած է Շանթը «խոր պակասութիւններով» վանականներ բեմ հանելուն համար...: տպաւորութիւնները գլխատու վեց կէտերով առանելապէս գնահատական: Մինչ կովկասահայերը սարքած են դատը թատերախաղին ներկայացումէն ետք, պոլսահայերը դառանց տեսած ըլլալու բեմադրութիւնը: Նշանակալից ուրիշ արձագանգ մը.- 1913-ին ապրիլ 7-ին, Ալեքսանտրապոլի մէջ վարդապետ մը (Աթենաս) իր քարոզի պահուն քննադատած է Շանթը «խոր պակասութիւններով» վանականներ բեմ հանելուն համար...: Մէկ բան անվիճելի է. Կովկասի մէջ թէ Պոլսոյ՝ Շանթի թատերախաղը

դարձած է օրուան միջոց, եւ այնքա՛ն աղմուկ բարձրացուցած է որ անոր մասին սկսած են խօսիլ նոյնիսկ մարդիկ, որոնք կապ չեն ունեցած հայկական թատրոնի կամ թատերախաղերու հետ: (Ա. Քալանթարեան.- «*Լեւոն Ծանթի Հին Աստուածներ դրաման ժամանակի քննադատության ընկալմամբ*», Բամբեր Երեւանի Համալսարանի, 2 (74) Երեւան, 1991թ., էջ 19-34): վահրամ

127բ. Լեւոն Ծանթի «*Հին Աստուածներու*» Պոլսոյ մէջ առաջին ներկայացման առթիւ Երուանդ Օսեան գրած է բաւական խիստ քննադատական մը.- «*Ծանթ, իր Հին Աստուածներով, ուզած է փիլիսոփայական վսեմ տոամ մը յօրինել եւ չէ յաջողած: Արդ, երբ վսեմը չաջողիր՝ պարզապէս ծիծաղելի կը դառնայ*»: Եւ դեռ՝ «*Գոնէ Ծանթ ճիգ մը թափած ըլլար իր տրամաչին խորունկ դատարկութիւնը ծածկելու ոճի, լեզուի խնամքներով կամ գրական նորութիւններով, բայց ափսո՛ւ...* »: («*Մանանայ*», Ա. Ծրջան, 1914 Պոլիս, «*Հին Աստուածները*»):

128. *Էդուարդ Թովիչեան* (1911-1975): . գրականագէտ, Հայաստանի Գրողներու Միութեան Ա. Քարտուղար (1954-1975) եւ Խորհրդային Հայաստանի (ՀՍՍՀ) Գերագոյն Սովետի Նախագահ (1967-1971) Խորհրդային Հայաստանի մէջ Լեւոն Ծանթ առաջին անգամ կը հրատարակուի 1968-ին: Երկրորդ ստուարածաւալ հատոր մը, 864 էջ, լոյս կը տեսնէ 1989-ին (Լեւոն Ծանթ, *Երկեր*, Հրատարակութիւն «Սովետական Գրող»: Կազմող-խմբագիր՝ Ստեփան Թովիչեան: Յտաւաչաբան՝ Էդուարդ Թովիչեան):

129. *Ժորժ Ըէհաստէ* (1910-1989). լիբանանցի ֆրանսագիր բանաստեղծ եւ թատերագիր: Իր *Վասքոյի Հէքեսթը* հայերէնի թարգմանած է լիբանանահայ արձակագիր Արմէն Դարեան, եւ ներկայացուած է Պէլլոյթի Վահրամ Փափագեան թատերախումբին կողմէ:

130. *Գողգոթա* Հատոր Առաջին (Ա. Մաս), 1966, Անթիլիաս-Լիբանան, Մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի, Թիւ 11: Երկրորդ հատորը կը կրէ նոյն մատենաշարին թիւ 12-ը:

131. Լիթվիոյ Պալթեան Ծովու եզերքը զբոսաշրջական քաղաք:

132. Գուրգէն Մահարի Ծահնուրի հետ ունեցած է շահեկան նամակագրութիւն մը իր կեանքի վերջին տարիներուն: Երկուքը եղած են «թանկագին բարեկամ»ներ: Առաջինը մասնատր հոգեկցութիւն մը զգացած է երկրորդին հանդէպ՝ գրական-գաղափարական մարզերու մէջ: Մահարիի մահուընէն ետք իր որդին Ծահնուրէն խնդրած է որ իրեն դրկէ իր հօր նամակները որպէս ընտանեկան թանկագին ասանդ:

Ծահնուր ընդատաչած եւ դրկած է Մահարիի բոլոր նամակները, առանց իր մօտ պահելու անոնց լուսապատճէն կրկնօրինակները:

133. Գ. Քէօսէեան ակնարկած է հայրենիքի մէջ տիրող ազգայնական բորբ ոգիի վերազարթնումին, որ յառաջացած էր տարի մը առաջ Մեծ Եղեռնի 50-ամեակի համահայկական ոգեկոչումներէն եւ Երեւանի ցուցերէն («Մեր հողէ՛րը Մեր հողէ՛րը»): Ոմանց մտքին մէջ մօտալուտ էր ազգային «Մեծ Երագ»ին գոնէ մասնակի իրականացումը: Մահարիի վէպին մթնոլորտը խոտոր կը համեմատէր Հայաստանի մէջ տիրող ազգային նորազարթ պահանջատիրական ոգիին, ու կը նկատուէր նաեւ Հայը վիրաւորող եւ անոր ազգային շահը վտանգող գործ,- գոնէ այդպէս կը խորհէին Մահարին հալածող շրջանակները:

134. *Եղիշէ Չարենց* (Սողոմոնեան, 1997-1937). բանաստեղծ, յեղափոխութեան եւ ազատագրական պայքարի երգիչը,- Մրրկահար:

135. Չարենցի բազմերես արուեստին մաս կը կազմէ նաեւ արձակը: *Երկիր Նայիրի*ն (1934, Պետհրատ), իր ծննդավայր Կարսի իրադարձութիւններն են Ա. Աշխարհամարտի սկիզբէն մինչեւ բերդաքաղաքին աղետալի գրաւումը թուրքերու կողմէ, 1919-ին: Գործը կ'արտայայտէ զեղում մը հանդէպ Երկիր Նայիրիի մտապատկերին: Ան նաեւ երգիծանք մըն է որպէս թիրախ ունենալով ազգային շարժման մակաբոյծները:

136. Ընդհանուր գիծերով՝ Ծուշանեանի «վայրահաշուութիւնները վերնագիր մը ունին. *Մարդ մը որ Արարատ չունի իր հոգուցն խորը*: Գաղտնիք չէ երկու տաղանդաւոր գրողներուն սնուցած հակակրանքը իրարու հանդէպ, եւ ոչ ալ անոնց խոր տարակարծութիւնը, որ կը յառաջանար հայեացքներու եւ խառնուածքի անհաշտ տարբերութիւններէ, ազգային ժամանակակից թէ անցեալ դէպքերու հակադիր մեկնաբանութիւններէ, եւ նաեւ՝ արուեստի եւ գրական հարցերու տարբեր իմացումներէ («Չեմ սիրեր Ծուշանեանը [իր գրականութիւնը], գլխաւորաբար իր narcissisme-ին համար», ըսած է Ծահնուր Գ. Քէօսէեանի: Տե՛ս. «Գիր եւ Գիծ», էջ 80): Այդ բեւեռումները իրենց ամէնէն սուր, ու պէտք է անցնել՝ բացարձակապէս անըմբռնելի արտայայտածելը ստացան 1938-ին Ծուշանեանի վերոգրեալ խորագիրը կրող պարսաւագիրով, Ծահնուրի «Նահանջը Առանց Երգի գործին հրատարակութենէն 9 տարիներ ետք...»:

Ծուշանեանի ամբաստանագիրին թղթածրարը կազմուած է Ծահնուրի գործերուն վրայ, սկսեալ «Նահանջ»էն մինչեւ հրապարակագրական էջերը, «Աւուր Հացի Կարօտ («Գրական էջ մը»), եւ այլն: Հատոր մը գրուած է ըսելու համար՝ ուրիշ բաներու կողքին՝ թէ

«արեան ձայնը կը պակսի այս տղուն»...:

Ծուշանեանի ձեռագիրին ողիսականին ամփոփումը հետեւեալն է, երկու դրուագով.-

Անտիպ մնացած Ծուշանեանի ձեռագիրը առաջին անգամ լոյս կը տեսնէ Հայաստանի «Նորք գրական ամսագրիի Սեպտեմբեր 1989 թուակիրին մէջ, շահեկան նախաբանովը Ալեքսանդր Թոփչեանի, որ կարծես որպէս հրատարակութեան բացատրութիւն-արդարա-ցում իր խօսքը կ'եզրափակէր ըսելով. «...Հարց է ծնում, թէ մինչեւ ե՞րբ պիտի ինքներս մեզնից գաղտնիք պահենք մեզ եւ ինչպէս պիտի հասունանանք ու սովորենք նման թեքստեր կարդալ, եթէ մեր իսկ ձեռքով կանգնեցնենք մեր ինքնաճանաչումը (էջ 29): Կը թուի թէ 1989-ին ժամը հնչած էր Հայաստանի մտաւորականութեան «հասունացման եւ «ինքնաճանաչման», ու այդ *պրոցէսը* կրնար սկսիլ կար-դալով Ծուշանեանի վերոնշեալ ամբաստանագիրը...:

Երկրորդ դրուագը այն է թէ հայաստանեան այդ Ա. տպագրութիւնը ենթարկուած էր որոշ մաքրաշրման կամ «ամսագրային տարբերակի»: Ենթադրաբար այս մարզին մէջ Հայաստանի մտաւորականութեան համար դեղաչափի խնդիր մը կար, քանի Ծուշանեանի շատ մը ստորագելիները, էջերու երկայնքին, դժուար չէ տարբերել հասարակ լուտանքներէ եւ անսանձ հայհոյանքներէ, որ պատիւ պիտի չբերէր որեւէ գրողի, մասնաւորաբար Ծուշանեանի նման սիրելի գրողի: Սակայն այդ «ամսագրային տարբերակին մասին ամբողջովին տարբեր կարծիք ունէր սփիւռքի այն հատուածը, որ Ծուշանեանի պարսաւագիրը վերածած էր հակաշահնորեան պայքարի ազգային-կուսակցական դրօշի՝ նոյնիսկ նախ քան ամբողջական բնագիրին ընթերցումը: Այդ հատուածին մտաւորականութեան որոշ մէկ խաւին համար յոյժ անհրաժեշտութիւն կը թուէր հանրութեան ընծայումը Ծուշանեանի գրութեան՝ իր ամբողջական, անե՛ղծ հարազատութեամբ: Այդ պաշտօնը ստանձնեց Պէյրութի «Բագին ամսագիրը, նախ իր էջերուն մէջ տպելով Ծուշանեանի գործը, ու ապա՝ զայն հրատարակելով առանձին կողքով (*Մարդ մը որ Արարատ չունի իր հոգւոյն խորը*, խմբագիր՝ Պօղոս Սնապեան, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, Պէյրութ, 1998): Այս հրատարակութեան առթիւ «Բագին պարզած էր նաեւ խմբագրութեան սկզբունքը, բացարձակին մէջ գնահատելի, նոյնիսկ՝ անառարկելի.- Արտօնելի չէ մեռած հեղինակի մը գրութիւնը մաքրաշրուած հրատարակել, «արդար չէ եւ չկայ «մեղմացուցիչ դէպք յանցանաց այս քայլին մէջ: Այսուհանդերձ, խմբագրութիւնը նաեւ «ցաւով կը հաստատէր թէ «իր ըսելիքներուն հարստութեան վստահելու փոխարէն, Ծուշանեան իր դատած հերոսը գերազանցող չափով շաղ տուած է անբարեկիրթ որակումներ,՝ որոնք

կիրքը կ'արտայայտեն, բայց մտածումը չեն զօրացներ', ինչպէս պիտի ըսէր Օշական («Բագին», թիւ 1 [եռամսեայ], 1997, էջ 91-92):

Կը մնայ եզրակացնել թէ նոյնիսկ գրական-գեղարուեստական երկ մը չեղող գրութեան մը հանդէպ բնագրային հաւատարմութեան այս սկզբունքը չէր կրնար ծառայել - եւ չէ ծառայած - հրատարակիչներու նպատակներուն, ոչ ալ քնարաշունչ Շուշանեանի դէմքին աւելի պայծառացման: Պարզուածը անձնական եւ ճակատային երկարամեայ քինախնդրութեան մը խորշելի մէկ երեւոյթը կը մնայ: Բաց աստի, կարելի չէ հայհոյանքներու - որոնցմէ կարելի է կազմել պրակ մը - յորձանուտ լաւայի մը տակ թաղել Շահնուր գրագէտը, իր գործը, ոչ ալ իր վերլուծումը՝ ազգային եւ գրական-գեղարուեստական հարցներուն, որքան ալ վիճարկելի թուի անոնցմէ ոմանց այս կամ այն կէտը: Պէտք է նշել նաեւ թէ Շուշանեան իր 144 էջոց ձեռագիրը «վերամշակած է եւ ուզած՝ «որեւէ ձեռով հրատարակել 1939-ի Մարտէն ետք, երբ երեք տարիէ ի վեր Շահնուր կը տառապէր ոսկրախտէ, եւ 6 Մարտ 1939-ին կը հարկադրուէր մտնելու հիւանդանոց, ուր կը մնար 5 ամիս: Հարց է թէ ձեռագիրին «վերամշակում»էն առաջ արդեօք ի՞նչ աւելի (կամ նուազ) այլանդակ դիմագիծ ունէր Շուշանեանի գրութիւնը, որպէս բառամթերք եւ արտայայտածեւ: (Շահնուրի շուրջ «Բագին»ի մտածողութեան մասին տեսնել՝ Նօթ 205):

137. Արաբ-իսրայէլեան թշնամութեան պատճառաւ թղթատարական կապերը խզուած էին արաբական աշխարհի եւ Իսրայէլի միջեւ: Շահնուր Գ. Քէօսէեանէն խնդրած էր որ հետաքրքրուի սաղիմահայ կարգ մը հրատարակութիւններով, ինք չուզելով ուղղակի կապ հաստատել Պատրիարքութեան հետ: Հետեւաբար Գ. Քէօսէեանի նամակը ղրկուած էր Շահնուրի, որ զայն առաքէ Երուսաղէմ:

138. Իր նամակներուն մէջ Շահնուր հասկնալի գնահատանքով եւ բազմիցս կը յիշատակէ Ներսէս Ծ. Վրդ. Բախտիկեանի անունը, զայն անջատելով միւս եկեղեցականներէն, մասնատրաբար սաղիմահայ: Երուսաղէմի մէջ ան «բաղխած է այլանդակ խոչընդոտներու, ի խնդիր ձեռագիրներու յայտնութեան»: Անոր անունը կը յիշուի նաեւ *Ամէնուն Թէոդիկին* («Բաց Տոմարը») մէջ, քանի ան է որ «ձեւը գտած է Թէոդիկէն հրատարակելու երկու մասեր: Թէ ինչպէ՞ս ան «ձեւը գտած է», այդ ալ մաս կը անցանձնարարելի գործելակերպերու: Շահնուր կը գրէ թէ հրատարակուած տետրակները կը նմանէին «*Դպրոցականի զոյգ մը կարմիր տետրակներ*»ու, «*աժանկեկ կողքո եւ մետաղեայ կոսսեղով*» («Բաց Տոմարը», էջ 72): Ի վերջոյ Երուսաղէմ կը վերադարձուին հոն ի պահ դրուած ձեռագրէն անպայտացած էջերը, ձեռամբ Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի...:

139. Պետրոս Ծատուրեան, *Կեանքը որ ապրեցայ*, Մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի, թիւ 13, Անթիլիաս, Լիբանան, 1969: Հեղինակը 1962-ին գրած է իր յուշերը, որոնք կը պատկերեն Մեծ Եղեռնի բովէն անցած պատանհի մը Գողգոթան:

140. *Հրանտ-Սամուէլ* (1891-1977). հրապարակագիր, ազգային գործիչ, տէր՝ Փարիզի «Արեւելեան Գրատուն»ին - *Librairie Orientale*, Rue Monsieur-le-Prince: Նոյն փողոցին վրայ նաեւ կը գտնուէր Փափագեաններու ճաշարանը, ժամադրավայրը՝ հայ մտաւորականներուն:

141. Սիմոն Սիմոնեան, *Արեւելահայ Գրականութիւն Ընտիր Էջեր*, Տպարան Սեան, Պէյրութ, 1965, 785 էջ: Կը ներկայացնէ արեւելահայ գրականութիւնը 1850-1920 տարիներուն:

142. *Մինաս Թէօլէօլեան* (1913-1997). գրող, հրապարակագիր, խմբագիր՝ Պոստոնի դաշնակցական օրկան «Հայրենիք»ի: *Դար մը Գրականութիւն*, Ա. հատոր, 1850-1920, Գահիրէ, 1955: Բ. հատոր, 1920-1950, Գահիրէ, 1956: Գործը երկրորդ տպագրութեամբ լոյս կը տեսնէ 1977-ին Պոստոն (Ստիվըն Տէյ Փրես, Հրատարակութիւն Հ.Բ.Ը.Միութեան Ալէք Մանուկեան Մշակութային Հիմնադրամ):

143. *Նիս*. ֆրանսական Քոթ տ'Ազիլի մեծագոյն քաղաք, որ իր շրջակայ վայրերով հարուստ է անցեալի մշակոյթի յիշատակարաններով եւ ժամանակակից թանգարաններով: Շրջան մը մաս կազմած է Իտալիոյ:

144. Գ. Քէօսէեան, Պատասխան՝ *Հայ թատերագրութեան մասին* հարցարանին, «Արարատ», 24 Յունուար 1970: «Ազգային ինքնաբերական զգլխիչ մթնոլորտը», որուն կ'ակնարկէ Ծահնուր, կը վերաբերի Երեւանի մէջ կայացող Հայ Թատրոնի Երկու Հազարամեակի տօնախմբութիւններուն, որոնք այլապէս նշանակալից էին:

145. Առաջին Աշխարհամարտի աւարտէն (Նոյեմբեր 1918) ետք Ծահնուրենց դրացի կը դառնայ թրքացած հայ ընտանիք մը, որ ոչ մէկ յարաբերութիւն կը մշակէ թաղեցիներուն հետ: Ընտանիքին 20-ամեայ որդին ոստիկան է, իսկ հայրը՝ «պատկառագող ու պետը [որուն համար կ'ըսուի նաեւ թէ Անդրանիկի զինուոր եղած է] պաշտօն ունի Ոստիկանական Կեդրոնական Վարչութեան մէջ, հետեւաբար լուստեղեակ անձ մըն է Եղեռնին առընչուող ոստիկանական գործողութիւններու: Դաշնակցական մի քանի տղոց թելադրանքով՝ Թէոդիկ կապ կը հաստատէ ոստիկանապետին հետ եւ անոր երկարօրէն կը խօսի իր *Գողգոթային* մասին: Սակայն երբ կը կարդայ հայ կղերականներուն մարտիրոսութեան նուիրուած ներածականը,- ներբո-

ղակա՛նը, ոստիկանապետը կ'անհամբերի եւ հաչհույալից խօսքեր կ'արտասանէ, ըսելով թէ անոնց մէջ կան նաեւ անձեր, «որոնք կեանքերնին փրկելու համար ամէն ինչ կ'ընէին»: Կը նշէ դէպքեր: Շրջան մը ետք, ոստիկանապետը ընտանեօք Ամերիկա կը փոխադրուի, ուր կը վերադառնայ իր հայկական ինքնութեան («Զոյգ մը Կարմիր Տետրակներ», էջ 56-57):

146. *Սթէնլի Պոլտուին* (Stenley Baldwin). բրիտանացի պետական մարդ, բազմիցս վարած է Անգլիոյ վարչապետական պաշտօնը: Ծահնորի բաշխուած «պատուակալ տիտղոսներուն մէջ եթէ «պոռնկագիրը հնաբոյր է, «Պոլտուինի գործակալ կամ ժողովրդական ասացուածքով՝ «անգլիական գործակալ»ը որոշ զարգացում մը կ'ենթադրէ: Ինչպէս կ'երեւի, Խորհրդային Հայաստանի մէջ որոշ մտաւորականներ երբեք ետ չեն մնացած Սփիւռքահայ իրենց համախոհներէն եւ տարախոհներէն, երբ հարցը կը վերաբերի Ծահնորի վարկաբեկման: «Յառաջ»ի (12 Դեկտեմբեր 2000) մէջ լուս տեսած Գուրգէն Մահարիի մէկ նամակէն երեւան կու գայ թէ Վարազ Առաքելեան - կուսակցական տիտղոսակիր, հեղինակ՝ հայ մշակութի շուրջ գիրքերու - «Նահանջ»ի հեղինակը կոչեր է «Թուրք Ծահնոր»: Դեռ կայ ատելիք. Ծահնոր 1958-ին կը գրէ Հայկ Պերպերեանի, խօսելով անցեալի զրպարտագիրներուն մասին.- «Բանաստեղծ Վաղարշակ Նորենցի ստորագրութեան տակ (...), վէպս բոզ դաշնակի եւ ֆաշիստ պոռնկագիրի մը գործն է: Փոխանակ քննելու վէպիս գրական արժէքը (անոր պակասութիւնները քիչ չեն դժբախտաբար), ելած ըրած էր բարձր քաղաքականութիւն, յանգելու համար սա եզրակացութեան. Ծահնան Ծահնորը սպասարկուն է կապիտալիստ պետութիւններին՝: Եւ ըսել, թէ տակաւին կատարելապէս անփորձ, ժամանակին յուզուած էի վերոյիշեալ քարկոծումէն: (Սիրուն Փափազեան վերջերս ինձի դրկած էր իմ թողութեւս, եւ անոնց մէջ է որ գտայ պատահմամբ Նորենցի զուարճալի գրութիւնը:»

147. *Ազատն Կոմիտաս* (արտատպում՝ «Սփիւռք», 23 Նոյեմ. 1969):

148. *Հրաչ Երուանդ* (1885-1968). ՌԱԿ-ի գաղափարաբան, գործիչ, խմբագիր՝ կուսակցութեան Ֆրանսայի օրկան «Ապագայ շաբաթաթերթին եւ ապա՝ երկարամեայ խմբագիր Պոստոնի «Պաշար պաշտօնաթերթին:

149. Վահագն Դաթեան, *Բաց Նամակ Ծահնան Ծահնորին*, «Հայրենիքի Զայն», 21 Յունուար 1970: Հայրենի գրագէտը գայթակղած է Պէլրուի «Սփիւռք շաբաթաթերթին մէջ կարդալով Ծահնորի «Ազատն Կոմիտաս»ը, թիւրիմացաբար խորհելով որ հեղինակին մէկ

նոր գործն է, քանի շաբաթաթերթը չէր նշած հրատարակության թուականը եւ ոչ ալ աղբիւրը («Ապագայ», 27 Հոկտեմբեր 1935): Վ. Դալթեան, «ճշմարտութեան մօտ ենթադրութեամբ», նախ կը կատարէ ախտաճանաչում մը, թէ Ծահնուրի գրութիւնը «սեփական ժողովրդից հեռացած, նրա գիրն ու լեզուն ուրացած մարդու հոգեբանութեան մի հիանդագին դրսեւորում է, ապա որպէս վերջաբան կ'եզրակացնէ, «շրջասելով *Ազատն Կոմիտասի* առաջին տողը. «Կը խորհիմ, որ հայ գրականութիւնը բան մը չի կորսնցնէր, եթէ իր մէջէն Ծահնուր չքանայ՝ անհետանայ, կորստի վերջնապէս: Բայց»...: Այդ «բայց»ին կը հետեւի պայմանաւոր գնահատանք. «Հայ գրականութիւնը կը շահի եթէ Ծահնուր «իր մէջ մնայ հայ ժողովրդի ազգային արժանապատուութեան ու հաւաքականութեան ի նպաստ գործելով»: Որոշ է թէ Դալթեան չ'անդրադառնար իսկ թէ բառեր, արուեստ, արժանապատուութիւն, հաւաքականութեան շահ՝ տարբեր իմաստ եւ ըմբռնում ունին հանդիպակաց կողմին մօտ: Դժբախտաբար «Բաց նամակ»ին հեղինակը նաեւ չէ սահմանափակուած այսքանով, այլ տարածուելով՝ անփափկանկատ ներխուժում կատարած է ՍԷՆ-Ռաֆայէլի Հայկական Տան մենակեացին մտերմութեան մէջ: Գ. Քէօսէեանի հետ հանդիպումին, 25 Սեպտեմբեր 1970, Ծահնուր վերստին անդրադառնալով այս հարցին՝ կ'ըսէ. «*Ձիս խոռոչը Դալթեանի յօրուածին մէջ ոչ այնքան իր սխալ մեկնակետն էր որքան իմ անձնական մտերիմ կեանքիս միջամտիս ըլլալը: Հայութենէ հեռացած եմ եղեր, Home-ի մէջ հայերէն հատոր մը իսկ չունիմ եղեր: Փոքր սենեակիս մէջ տեղ կա՞յ միթէ որ կարենամ հոն գետեղել գրադարան մը: Գիրքերուս պահարանը կը գտնուէր Home-ի նրբանցքին մէջ: Իսկ ինչ կը վերաբերի արեւելահայերէնի, Թէքէեան անոր անլի ծանր տողեր նուիրած է: Մտիկ ըրէ՛... (Տե՛ս. Գրիգոր Քէօսէեան, *Գիր եւ Գիծ*, էջ 82): Ծահնուր Գ. Քէօսէեանի կը կարդայ Թէքէեանի այն տողերը, զորս ինք մէջբերած էր իրեն դրկած Հոգեգալուստ 1970 թուակիր նամակին մէջ: Վ. Դալթեանի «Բաց նամակ»ով ստեղծուած խնդիրը կը տարածուի իւրի արատի մը նման, դառնալով ազգային-գրական դիմադարձութեան երեւոյթ:*

150. *Հայրենիքի Ձայն*. շաբաթաթերթ, խօսնակ՝ Սփիւքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին:

151. Արշալիր Գապալեճեան, *Թիրիմացութիւն Թիրիմացութեանց*, «Նայիրի», 15 Փետրուար 1970: Գրողը աշխատակից մըն է շաբաթաթերթին:

152. «Լրագրական»ը անուն կը փոխէ իր հրատարակութեան ժա-

մանակ: Գրեթե յիշվում է վերնագիրն է *Վաղը*: 18 էջնոց եռամսս գրությունը, որուն եթէ դրդապատճառը Վ. Դալթեանի «Բաց նամակ»ն է, կը հանդիսանայ Ծահնուրի հաւատոյ հանգանակը, իր խորասոյզ մտածումները՝ իր անձին, գրական վաստակին եւ հայ կեանքին աղերսող.- «...Ջիս կը հասկնայ այն մարդը որ երբ նայի իր ետին կը տեսնէ նո՛յն բանը Փոս մը»:

153. Գրիգոր Քէօսէեան, *Ակամայ Պատասխան Բանաստեղծ Վահագն Դալթեանի*, «Զարթօնք», 11 Փետրուար 1970:

154. Օ. Սարգիսեան, *Բանաստեղծ Վահագն Դալթեանին*, «Զարթօնք», 19-20 Փետրուար 1970:

155. Նուպար Ակիշեան (1934-1994). «*Ազատն Կոմիտասն*» եւ *Ծահնան Ծահնուր*, «Պայքար», 3 եւ 4 Մարտ 1970: Ն *Ակիշեան*. արձակագիր, հեղինակ՝ Ծահնուրի նուիրում մենագրութեան մը - *Ծահնան Ծահնուր*, Կեանքն ու Գործը, Ապրիլ Հրատարակութիւն, Լոս Անճելըս, Ա.Մ.Ն., 1982:

156. *Գերասմ Ահարոնեան* (1916-1981). ՌԱԿ-ի ղեկավարներէն, հրապարակագիր եւ խմբագիր «Զարթօնք»ի:

157. Հասկնալի է Ծահնուրի զարմանքը եւ ակներեւ հիասթափութիւնը ռամկավար մամուլի երկու օրկաններու - «Զարթօնք եւ «Պայքար - ընթացքէն: Յուսախափութեան բացատրութիւնը կարելի է գտնել իր իսկ տողերուն մէջ, երբ այդ մամուլը կը կոչէ «*գաղափա-բակից մամուլ*», ուր 30-ական թուականներուն Փարիզի ռամկավար «Ապագայ շարաթաթերթին մէջ լոյս տեսած էին իր այդ՝ ինչպէս միւս խնդրալարոյց շարք մը գրութիւնները: Ծահնուր ինքզինք ամէնէն մօտ եւ հաշտ զգացած է ՌԱԿ-ի ազգային քաղաքականութեան, եւ այս պարագան մէկէ աւելի անգամներ նշած է Գ. Քէօսէեանի գրած նամակին (Տե՛ս. Նամակ, 19 Յուլիս 1972) թէ՛ Թէքէեան Մշակութային Միութեան յղած գիրին (Տե՛ս. «Յաւելում բաժին, Յուլիս-Օգոստոս 1972) մէջ, ուր Ռամկավար շրջանակը կ'անուանէ «*մտաւորական ընտանիք մը որ իմ իսկ ընտանիքս է քիչ տարբերութեամբ*»: Վ. Դալթեանի գրութեան առթիւ ՌԱԿ-ի մամուլը բռնուեցաւ երկու հակա-հոսանքներու միջեւ, երբ սկիզբը սահեցաւ իր ինքնանուէր հայրենասիրական քաղաքականութեան - լծորդուած՝ Վահագն Դալթեանի անուան հմայքին - լարծուն գետնին վրայ, առանց իր գրագէտ շրջանակին հետ քննարկելու խնդրին էութիւնը, ինչ որ Ծահնուրի ըսել պիտի տար՝ «Այլեւս սովորութիւն եղած է Աւետարանի խօսք նկատել, առանց հակակշռի, Երեսնէն եկած ամէն գիր»: Այսուհանդերձ «հակահոսանք»ը, որ ճշմարտութեան բացայայտումն էր եւ Ծահնուրի

վայելած բացառիկ տեղը Ռամկավար շրջանակին մէջ, եկաւ ուղղելու սայթաքումը: Ծջմարտութիւն է, թէ ՌԱԿ-ը եւ իր շրջանակը բանի եւ գործով, իր մտաւորականութեամբ թէ կուսակցական ղեկավարութեամբ միշտ պաշտպան հանդիսացած եւ զօրակցած են Ծահնուրի եւ իր գրականութեան, սկսեալ Վահան Թէքէեանէն:

158. *Անհմանալի Գրոհը* («Պայքար», 4 Մարտ 1970): Դաւթեանի դէմ այս երկար պատասխանին մէջ Ծահնուր կը խօսի նաեւ *Ազատն Կոմիտաս* գրութեան շարժառիթին մասին.- «Ահա չոր իրողութիւնը Կոմիտաս Վարդապետի մահուան վաղորդայնին գրեցի յօդուած մը գաղափարակից լրագրի մը Փարիզի Ապագայի մէջ *Չունէի երաժշտական լուրջ պատրաստութիւն բայց ունէի խորին պաշտամունք հանդէպ մեր անզուգական Վարդապետին Իսկ մեր խեղճ Ապագան չունէր ոչ մէկ գրութիւն պատշաճօրէն նշելու համար մեծ Հայուն մահը Այսօրուան պէս կը յիշեմ Հրաչ Երուանդի խօսքերը 'Յօդուած չունիք գրող չկայ Թերթին Հոկտեմբեր 27-ի թիւին մէջ է որ լոյս տեսաւ իմ Ազատն Կոմիտասը առանց որ յարուցանէ դոյզն դժգոհութիւն (...)* Միթէ կճղակաւորներ էին սա չորս անձերը Հրաչ Երուանդ («Ապագայ»), Ծաւարշ Միսաքեան («Յառաջ»), Սիմոն Սիմոնեան («Սփիւռք»), Արփիկ Միսաքեան («Յառաջ»), միթէ անբան էակներ էին սա փորձառու խմբագիրները որոնք ինքնաբերաբար հիւրընկալեցին իմ Կոմիտասը»: Այս գրութեամբ Ծահնուր իր կեանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով պատասխանած կ'ըլլայ իր անհամար քննադատներէն մէկուն, եթէ նկատի չառնենք անկէ ճիշդ առասշ Փարիզի «Աշխարհ շաբաթաթերթին մէջ «ճշդումի նման երեւցած իր գիրը:

159. Յակոբ Թորոսեան, *Ո է Դատապարտելի...* («Զարթօնք», 2,3,4 Մարտ 1970): Յօդուածագիրը կը փորձէ արդարացնել Վ. Դաւթեանը եւ բացատրել անոր գրութեան տուն տուող պատճառները: Ասպարեզով դաստիարակ, Յ. Թորոսեանի համար տակաւին գայթակղեցուցիչ կը մնայ Ծահնուրի «Նահանջ»ին ազատ բարքերու նկարագրութիւնը, ինչպէս իր մէկ յանկարծաբանութիւնը, երբ ընթերցողներ համակրութեամբ արտապայտուելէ ետք իր վէպին մասին, կ'ըսեն. «Միակ ցաւալի կէտը այն է որ չեմ կրնար աղջկանս ձեռքը դնել: Մէջը վտանգաւոր էջեր կան...: Մայրիկս ալ ելաւ կարդալ ուզեց... անկէ ալ ստիպուեցայ ծածկել: Չե՞ս կրնար այնպէս մը ընել որ, անլի մատչելի ըլլան գրութիւններդ...»: Ծահնուր ի վերջոյ անոնցմէ մէկուն կը պատասխանէ թէ յաջորդ հատորը պիտի ըլլար «անվնաս».- «Դեկտեմբերին կը ստանաք բոլորդ ալ: Պատի օրացոյց մըն է»: (*Թերթիս Կրակնօրեայ Թիւր*, էջ 20):

160. *Արմենուհի Տէր Մանուէլեան*. ամերիկահայ գրող:

161. *Ազատն Կոմիտաս* եւ իբր յաւելագիր՝ *Վաղը*: Մատենաշար «Յատաջ», Փարիզ, 1970: Քառասուն էջոց փոքրածաւալ (12x16սմ.) եւ կարմիր կողքով գրքոյկ մը, որ կ'ամփոփէ վերոգրեալ գրութիւնները: Երկրորդը՝ *Վաղը*՝ ծնունդ առած է «Ազատն Կոմիտաս»ին ստեղծած ազգային-գրական միջադէպէն:

Այս առթիւ տեղին է նշել խնդրոյ առարկայ գրութեան - եւ այլ գրութեան մը- հանդէպ Ծահնուրի մտածողութեան հոլովոյթը տարիներու երկայքնին: Երբ գրութիւնը լոյս կը տեսնէ 1935-ին Փարիզի «Ապագայ»ին մէջ՝ կ'արժանանայ մեծ գնահատանքի: Հեղինակը գոհ եղած պէտք է ըլլայ նաեւ իր գրածէն - ինչպէս մամուլի իր ուրիշ գրութիւններէն- եւ արժանի՝ հատորի մը մաս կազմելու: Այդ մասին վկայութիւն մը կայ Վահան Թէքէեանի իր գրած մէկ անտիպ նամակին մէջ, որուն ի պատասխան Թէքէեան կը գրէ. «Ուրախ եմ լսելով, որ այդ յօդուածները կը խորհիս գիրքով մը հրատարակել, ուրեմն կրկնապէս պաւօ (Աւետիս Սանճեան, *Վահան Թէքէեան Նամակակնի*, Հրատարակութիւն Թէքէեան Մշակութային Միութեան, 1983 - Նամակ 26 Նոյեմբեր 1938, էջ 431): Այսուհանդերձ, 1958-ին, «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր -ին հրատարակութենէն ետք Ծահնուր կը մերժէ Գ. Քէօսէեանի կրկնակի առաջարկը՝ երկրորդ հատորով մը հրատարակելու նաեւ իր միւս գրութիւնները,- «Ազատն Կոմիտաս», «Լիքստմպուրկի Պահապանը», «Վաւերաթուղթը», «Աագ Ուրբաթ եւ այլն. «Բոլորովին անկարելի բան է որ հաւանութիւնս տամ երկրորդ ժողովածուի մը հրատարակութեան (...) Վստահ եղէք որ նախ քան նման որոշում մը ես ուշի ուշոյ կարդացի իմ բոլոր նախկին յօդուածներս (Նամակ, 12 Նոյեմբեր 1958): 1967-ին Գ. Քէօսէեանի կողմէ կրկին յայտնուած առաջարկ մը՝ նոյնպէս կը բախեր մերժումի. «Գալտ իմ այն գրութիւններուս զոր կը թուէք (...) ես զանոնք անգամ մը ես աչքէ անցուցի ինչպէս արդէն ըրած էի Թերթիս օրերուն եւ կրկին հասայ այն եզրակացութեան թէ այս էջերը հրատարակելի չեն այն պատճառաւ որ իրենց forme-ը (ձեւը) տկար է բաղդատմամբ fond-ին (խորքին): Եւ դեռ անլի՛ր՛ն... (Նամակ, 5 Յուլիս 1967): Ու դեռ Ծահնուր կը խօսի «անվերականգնելի հրկիզուած տուներ»ու մասին: Որոշ կը թուի թէ Ծահնուր անշահ կը նկատէ անոնց վերհրատարակութիւնը, քանի կը խորհի որ հոն յայտնած գաղափարները անլի լաւ ձեւով արտայայտած է ուրիշ գրութիւններու մէջ: Այսուհանդերձ, միայն երկու տարի ետք, 1969-ին, երբ «Սփիւռք շաբաթաթերթը» լոյս կ'ընծայէ «Կոմիտաս»ը, Ծահնուր նախ կը գրէ. «Անպիտան Սփիւռքը հրատարակեր է զայն իբրեւ մեծարժէք գրութիւն (հետո՛ւ էր մեծարժէք

ըլլալէ, ստանց տարրական մեկնութեան եւ ճշդումի»: (Նամակ, 5 Փետրուար 1970), եւ սակայն ժամանակ մը ետք Սիմոն Սիմոնեան կը ստանայ գիտարարի վարկ մը, իր գրութիւնը «լոյս աշխարհ բերելուն եւ հրատարակած ըլլալուն համար, եւ «Կոմիտաս»՝ իր արժանի կարեւորութիւնը. «Իրազեկ սուգակ մըն է Սիմոն Սիմոնեան որ լոյսին կը բերէ գրութիւնս Սփիւռքի յրեւիճական բացատրիկին մէջ, զայն խլելո իր երկարամեայ թմբիրէն (...) Երբ ես կարդացի հակազդեցութիւնս եղաւ անմիջական Գրութիւնս կատարելապէս արժանի գտայ վար դրուելու իր ամբողջութեան մէջ Գալո իմ անցեալի լեզուիս ան կարօտ էր վերանցումի» (Վաղը, «Բաց Տոմարը», էջ 154): Ինչպէս գիտենք՝ հեղինակին նոյն գնահատանքին նաեւ կ'արժանանայ իր մէկ ուրիշ գրութիւնը,- «Լիքսէմպուրկի պահապանը»: Այս իրողութիւնը երեւան կը հանէ ճշմարտութիւն մը. եթէ կարգ մը պարագաներու մէջ՝ ժամանակ ազդակը վերարժեւորումով մը կը նուազեցնէ գրութեան մը կշիռը, այլ պարագաներու՝ ան կրնայ յայտնաբերել արժէք մը, որ թերագնահատուած էր նախապէս նոյնինքն հեղինակին կողմէ:

162. *Ալեքսանոր Սարոյիսան* (1908-1977). եգիպտահայ մեծատաղանդ երգիծակարիչ, Իր գործերուն մաս կը կազմէ պատկերազարդումը Երուանդ Օսեանի «Ընկեր Փանջունի»ին եւ Յակոբ Պարոնեանի «Մեծապատի Մուրացկաններ»ուն:

163. *Անդրանիկ Փոլատեան*. ամերիկահայ հրապարակագիր, խմբագիր՝ Հ.Բ.Ը.Միութեան Կեդր. Վարչութեան պարբերաթերթ «Յուշարար-Միութիւն»ին:

164. *Խորէն Տէտէեան*. եգիպտահայ երգիծագիր:

165. *Մեհեան «Պարբերաթերթ Հ.Յ.Ռ.-ի Զատարեան Աշակերտական Միութեան»*: Լոյս տեսած է մէկ թիւ (Մարտ 1969):

166. *ժաք Մարէ* (Jacques Maret, 1900-1980). ֆրանսացի նկարիչ, բանաստեղծ: Մաս կազմած է գերիրապաշտ մտաւորականութեան հոլլին: Իր հրատարակած պարբերաթերթը, Feuilles Inutiles, ունեցած է ինքնատիպ ձեւաւորում. ամէն բանաստեղծութիւն ներկայացուած է էջադրումով մը, ուր գծագրութիւն եւ պատկերացում նոր շունչ կու տան անոր: Մարէի պարբերաթերթին մէջ է որ առաջին անգամ հրատարակուած է Ծահնուրի ֆրանսերէն բանաստեղծութիւնը-*Voisins de Chambre* (Feuilles Inutiles, No 10, 1932): Տարիներ ետք, ալեհեր ժաք Մարէի Լիբանանի մէջ սարքած գործերուն ցուցահանդէսին առթիւ Գր. Քէօսէեան խօսակցած է արուեստագէտին հետ Ծահնուրի շուրջ, եւ ցուցահանդէսին նուիրած է քրոնիկ մը- *Նկարիչ ժաք Մարէ* («Զարթօնք», 14 Ապրիլ 1970):

167. *Մաքս ժաքոպ* (Max Jacob, 1876-1944). բանաստեղծ, նկարիչ, Շահնուրի յարաբերած գրողներու շրջանակէն: Հայերուս ծանօթ անուն մըն է իր հայանպաստ դիրքորոշումով եւ Հայերուն նուիրում երկար բանաստեղծութեամբ մը, որուն խորագիրն է "Les Alliés sont en Arménie" 1916, (*Դաշնակիցները Հայաստանի մէջ են*), որուն Շահնուր անդրադարձած է հեղինակին հետ առաջին հանդպումին (*Մաքս ժաքոպ եւ Հայկական Ողբերգութիւնը*, «Յառաջ», 22 Ապրիլ 1934): Մ. ժաքոպի հետ իր նոյն հանդիպումին եւ այլ երեսուցներու մասին Շահնուր առանձին գրութիւն մը ունի նաեւ *Ֆրանսահայ Տղանցք* խորագիրով (Տե՛ս. «Թերթիս Կիրակօրեայ Թիւր», էջ 65): Նշենք նաեւ թէ Շահնուր - *Արմէն Լիպէն*- արժանացած է Մաքս ժաքոպ Մրցանակին):

168. *Անտրէ Սալմոն* (1881-1969). ֆրանսացի բանաստեղծ, բարեկամ մը Շահնուրի: Բանի ու գործով գնահատող մը եղած է Շահնուրի ֆրանսերէն ստեղծագործութիւններուն:

169. Rue de Ravnigan- Մոնմարթրի բարձունքի այս պզտիկ մէկ ճամբան անուանի էր հոն բնակող արուեստագէտներով: Գերիրապաշտ Մաքս ժաքոպ - բնակարան թիւ 7 - վկայած էր, թէ իր տան պատին յայտնուած էր Յիսուսի դիմանկարը, ինչ որ ծագումով հրեայ այս արուեստագէտը առաջնորդած էր ընգրկելու կաթոլիկութիւնը:

170. *Գառզու* (*Գառնիկ Զոլումեան*, 1906-2000). ֆրանսահայ միջազգային նկարիչ: Պատմութեան մէջ առաջին հայազգի անդամը վեհաշուք Ֆրանսական Գեղարուեստից Կաճառին: : Սկզբնական տարիներուն Գառզու Le Petit Parisien-ին աշխատակցած էր երգիծանկարներ գծելով:

171. Շաարշ Նարդունիի այդ արարքին մասին Շահնուր Գ. Քէօսէնանի կու տայ հետեւեալ բացատրութիւնը.- «Նարդունի Թէքէեանի վկայութիւնը թերթին յանձնած էր կրճատուած: Պահուած էին միայն դրական խօսքերը: Ժամանակին Թէքէեան գրած էր Նարդունիի գիրքին հրատարակութեան առթիւ: Եղածը դրական մերձեցում մըն էր, ուր սակայն վերջատրութեան Թէքէեան փափկանկատութեամբ մը ըրած էր դիտողութիւն մը, որ խորքին մէջ, տողերուն ընդմէջէն կարդացողին համար կը քանդէր գործին գեղարուեստական կողմը: Թէքէեան կը վերջացներ հետեւեալ ձեւով. *Նարդունին պէտք է հրաժարի իր գրականութեան մէջ քաղաքականութիւն ընելէ: Այս մասը մկրատուած լոյս տեսաւ* (տե՛ս. *Գիր եւ Գիծ*, էջ 83):

172. 1915-1965, *Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի*, Հրատարակութիւն «Զարթօնք օրաթերթի, Պէլրուօ 1965: Հատորը պատրաստեց Գեր-

սամ Ահարոնեան գործակցութեամբ՝ Նազարէթ Թօփալեանի: Մեծադիր 1116 էջ:

173. *Յովհաննէս Պողոսեան* (1889-1972). արձակագիր, հրապարակագիր եւ ուսմակար հասարակական գործիչ: Ակնարկուած ուսումնասիրութիւնը որպէս խորագիր կը կրէ՝ *Հայկական Դատը եւ Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը* («Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի», էջ 957-1014):

174. *Արամ Անտոնեան* (1875-1952). պատմաբան, գրող, խմբագիր, երգիծող (*Կաւէ արձաններ*): Հայոց պատմութեան համար հաւաքած եւ հրատարակած է արժեքաւոր վաւերաթուղթեր եւ յուշագրական էջեր-*Մեծ Ոճիրը, Այդ սեւ օրերուն* (1919):

175. Պէտք է ըլլայ՝ Արմէնուհի Տէր Մանուէլեան:

176. Վահագն Դաթեան, *Ծահան Ծահնորին Ուղղուած Իմ Բաց Նամակին Առիթով*, «Հայրենիքի Զայն», 15 Ապրիլ 1970: Վ. Դաթեանի երկրորդ նամակը կու գայ աւելի եւս շեշտել մտածողութիւններու տարբերութիւնները՝ իր ինքնարդարացումներով եւ ինքնապաշտպանութեամբ: Բանաստեղծ-նամակագիրին համար «Ազատն Կոմիտաս»ի 1935-ին տպուած ըլլալը (որմէ ինք տեղեակ չէր) «չէր կարող արդարացնել այն հիմնականը, որին ուղղուած է իմ բաց նամակը», որովհետեւ «պէտք էր հրապարակայնօրէն մերժուէր ու հերքուէր այդ յօդուածին մտայնութիւնը, մերժուէր յատկապէս մեր օրերում, երբ հայրենիքի եւ սփիւռքի մերձեցմամբ (...) տեղի է ունենում համազգային մի նոր հոգեբանական ձեւաորում»: Ան կը խորհի նաեւ թէ Ծահնորի կողմէ «Կոմիտաս»ին վերամշակումն իսկ իրաւունք տուած կ'ըլլայ իրեն, առանց շատ խորերը երթալու այդ վերամշակումի իմաստին: Գրութեան հեղինակը նոյն ատեն կը փորձէ հաշուեյարդարը կատարել Ս. Սիմոնեանի եւ «Սփիւռք»ի:

177. Վահան Թէքէեանի այս քերթուածը լոյս տեսած է Եգիպտոսի մէջ Թէքէեանի յետ մահու հրատարակուած «Ամբողջական Գործեր»ու շարքին, անոիպ բանաստեղծութիւններու մէկ հատորին մէջ (*Գեղօն Հայ Տաւերուն*, Հատոր 8, էջ 31): Բանաստեղծին բարեկամներէն -Միքայէլ Կիւրճեան, Սարգիս Սահակեան, Արշամ Տաւրեան, Ժագ Ս. Յակոբեան եւ Սահակ Պալըզեան- կազմուած մարմինը կրցած է հրատարակել ծրագրուած 15 հատորներէն միայն վեցը:

178. Գ. Քէօսէեան, որուն համար Ստեփան Կուրտիկեան ծանօթ այլ հեռաւոր անուն մըն էր, իրմէ կը ստանայ անակնկալ նամակ մը 12 Մայիս 1970), ուր հայրենի գրողը կը գնահատէ իր «ստողջ եւ ար-

դարացի կեցուածքը», «Շահնուրականը կոչած բանավէճին մէջ, միս կողմէ դատապարտելով զայն արծարծող ուժերը: Այ «բանավէճը ոչ ազգային արժանապատուութեան վերականգնման, ոչ էլ մի այլ կոնստրուկտի նպատակ էր հետապնդում, այլ պղտորում էր մտքերը (...) ժամանակին իրենց ազգի հասցէին ծանր, շատ ծանր խօսքեր են ասել հայրենասէրներ Րաֆֆին ու Պատկանեանը, Բելինսկին ու Չերնիշէսկին, Գոգոլն ու Գոնչարովը, Իսահակեանն ու Չարենցը (կարիք չկայ մէջքերել): Ռուբէն Որբերեանը, կանխելով Շահան Շահնուրին՝ հայութիւնը որակել է իր դիմագիծը կորցրած «Համաշխարհային բարիաներ», եւ այլն:

179. *Աւետիս Ահարոնեան* (1866-1948). արձակագիր, ազգային գործիչ: 1918-ին Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահ, երբ Պատուիրակութիւնը կը գործէր Փարիզի մէջ:

180. *Փոլ Էլիար* (1895-1952). ֆրանսացի գերիրապաշտ մեծանուն բանաստեղծ: Եղած է գլխատրաբար ազատութեան եւ սիրոյ երգիչը: Ինք հեղինակն է հոշակաւոր *Ազատութիւն* քերթուածին, զոր հայերէնի թարգմանած են մէկէ աւելի գրողներ:

181. *Փէր Լա Շէզ*. Փարիզի մէկ մեծ գերեզմանատունը, ուր ամփոփուած էին Անդրանիկի աճիւնները մինչեւ անոնց Հայաստան փոխադրուիլը 2000 թուականին: Հոն կը գտնուին շիրիմները Շահան Շահնուրի, Շաարշ Միսաքեանի, Աւետիս Ահարոնեանի, Ալեքսանոր Խատիսեանի եւ ուրիշներու: Դամբարան մը կայ հայ բարձրաստիճան եկեղեցականներու, նաեւ յուշարձան մը՝ Ֆրանսայի համար զոհուած հայ զինուորներու, Ա. եւ Բ. Աշխարհամարտներու ընթացքին:

182. Հայ Ազատագրութեան «իբր արծի սաւառնող» հերոսի շիրմին ձիաորը, հեծած ըլլալ կը թուի քուտակի մը վրայ: Այդ կ'ըլլայ Փէր Լա Շէզ այցելողին առաջին տհաւնելի տպաւորութիւնը:

183. Հայ Մտաւորականներու Հաւաքական Դամբարանը կը գտնուի Պանեւօ (Bagneux), շուրջ ութ քիլոմէթր հեռու Փարիզէն: Հոն թաղուած մտաւորականներու եւ արուեստագէտներու շարքին կը գտնուին՝ Լեւոն Փաշալեան, Էտկար Շահին, Արամ Անտոնեան, Շահան Պէրպէրեան, Օննիկ Պէրպէրեան, Մկրտիչ Երիցանց, Մաննիկ Պէրպէրեան, Հրանտ Թորոսեան, Հրանտ Բալուեան, Զարեհ Մութաֆեան, Աւետիս Մեսումեց, Պետրոս Զարոյեան, Արա Պարթեւեան, Անդրանիկ Ծառուկեան, եւ ուրիշներ:

184. *Յակոբ Սիրունի* (Ճոլլեան, 1890-1973). Ռուսականապաշտ եւ ստեղծ, գրող, գրականագէտ, հայագէտ-արեւելագէտ, խմբագիր:

Դանիել Վարուժանի հետ հրատարակած է «Նաասարդ» տարեգիրքը: Գրած է նաև ումաներէն:

185. Ծահնուրի մէջ վաղ տարիքէն ներկայ է տաղանդաւոր երգիծանկարիչ մը, որ սակայն սահմանափակուած կը մնայ Պոլսոյ մէջ իր ուսանողական տարիներուն: Գիծերու իրենց խտութեամբ եւ տիպականութեամբ աչքառու գործեր են «Վերջին Լուր»-ին մէջ լոյս տեսած իր մի քանի երգիծանկարները.- *Յ Մ Սիրունի Յ Գ Մըմրեան Յոյհան-ճէս Ասպետ*: Գծագրութեան իր բնատուր հակումին մասին Ծահնուր կու տայ հետեւեալ վկայութիւնը. «Ստորագրութիւնս առաջին անգամ լոյս տեսած է ոչ թէ գրութեան մը այլ գծագրութեան մը ներքեւ Ծաղրանկար մըն էր ան Առ ի չգոյ՛է իր հաւատարիմ արտադրութեան զայն կը նկարագրեմ բառերո (...) Ահա այս էր իմ տպագրեալ գծագրութիւններուս առաջինը Ջաւեշտաթերթը որ հրատարակ իջած էր մեծ անհամբերութեամբ Ջինադադարի առաջին իսկ օրերուն Թուրքը խածնելու համար կը կոչուէր Խելօք Դաիթ Տասնեհինգ տարեկան չկայիք»: (Վաղը, «Բաց Տոմարը», էջ 157-158):

186. *Նոր Օր*. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Արեւմտեան Ափի (Լոս Անճելըս) ՌԱԿ-ի պաշտօնաթերթ:

187. ՏԵՍ «Նօթ 220»:

188. *Սիլվա Կասյուտիկեան (1919-2006)*. հանրաժանօթ բանաստեղծուհի, մշակութային գործիչ:

189. *Սորպոն*. Փարիզի Համալսարանի բաժանմունքներուն հանրային դասընթացքներու Կեդրոն: Նաեւ կեդրոնավայր՝ Գրականութեանց եւ Գիտութեանց Ուսումնարաններուն եւ Փարիզի Կանտոնին: Հիմնուած է 1253-ին Ռոպէր տը Սորպոնի կողմէ, դիւրացնելու համար աղքատ ուսանողներու աստուածաբանական ուսումը:

190. Ծահնուր ստորագրած է Վահան Թէքէեանի նուիրուած զմայլելի գրութիւն մը - *Ոսկիէ Կշիռը* - «Յառաջ»-ի մէջ: Գրութիւնը մաս կը կազմէ «Բաց Տոմարը հատորին (էջ 51-65), Վահան Թէքէեան-Փրոֆ. Առաքել Չաքրեան լուսանկարով:

191. Գրիգոր Քէօսէեան. *Յարայէզներու Դաւանանութիւնը* («Ջարթօնք», 31 Օգոստոս 1791):

192. Զուարթախոհութիւնը նետրոպալէս մաս կը կազմէ Ծահնուրի, անբաժան՝ իրմէ եւ իր ստեղծագործութիւններէն: *Իմուրը* իր բազմակողմանի զէնքն է- իր ազատագրութիւնը, հոգեկան հաւասարակշռութիւն ապահովող տարրը, անտանելի ներկան անտեսել փորձելու կամ զայն անդրանցնելու ծիածանի կամարը, ցաւալի իրողութիւններու եւ իր

միջեւ միջոց ստեղծելու ձեւը, ու նաեւ՝ իր կենսախաչտուտութեան մէկ արտայայտութիւնը: Ուրոյն զուարթա-խոհութիւն մը, «լոյս-ստուեր - եթէ կարելի է նման եզր մը գործածել- առանց աներիչ հեզգանքի, առանց ծանր եւ երկարատեւ ճնշումի, եւ ոչ ալ աննշմարելի ըլլալու աստիճան նօսր: Այս բացատրութիւնը կը պատշաճի որքան հայերէն՝ նոյնքան եւ անլի իր ֆրանսերէն ստեղծագործութիւններուն: Յատկանշական է որ այս նիւթին մասին ինք անդրադարձած է նաեւ ֆրանսացի բարեկամ գրողի մը՝ Անտրէ Տօթէլի յղած իր մէկ անտիպ նամակին մէջ. "... Je me demande pour quelle raison vous passez sous silence un trait qui est commun aux Rimbaud, Corbières,, etc., et même à moi, l'humour " (*Ես ինձի հարց կու տամ թէ ի՞նչ պատճառով լռութեամբ կ'անցնիք յատկանշիչէ մը որ հասարակաց է Ռէմպոներու Քորպիէրներու եւ ուրիշ-ներու եւ նոյնիսկ ինձի,- հիւմորը*): Նոյն գրագէտին գրած նա-մակին մէջ Ծահնուր կու տայ զուարթախոհութեան իր մէկ մեկնաբանութիւնը. «*Իւմուրը իր մեկնակէտին կը վերադարձնէ տէգը զոր ի զուր եւ նոյնիսկ յիմարաբար արձակեցիք դէպի անհունութիւն Այսպէս կը կազմուի պատկած 8-ը մը կամ օձ մը որ իր պոչը կը խածնէ խորհրդանիշո մը փոխարինելով անմատչելի անհունութիւնը (Armen Lubin, l'Étranger, "Cahiers Bleus" (եռամսեայ), été-automne 1984, էջ 22-23: Այս եռամսեան, բացի վերոյիշեալ թիւէն, երկրոր բացառիկ մը (*Զմեռ*, 84-85) նաեւ նուիրած է Ծահնուր-Լիպլէնին նոյն խորագիրով, որպէս «շարունակութիւն»ը առաջինին):*

Ծահնուրի զուարթախոհութիւնը իր ճանաչումը կը գտնէ ֆրանսական հոշակատր զուարթախոհ գրողներու խմբակցութեան մը կողմէ: *Վարթաֆիզիսիէնները* - որոնց շարքին կը գտնուէր համբաւատր գրող Ռէմոն Քընօ (1903-1976) - Ծահնուրը կ'ընդունին իբրեւ անդամ իրենց խմբակցութեան, անոր շնորհիւով արժանի տիտղոսը. *Commandeur Exquis, Petit-Fils d'Ubu* (Ընտիր Հրամանատար, Թոռն Իպիւ-ի): *Իւպիւն* թատերական հոշակատր հերոսն է Ալֆրէտ Ժառիի (Alfred Jarry, 1873-1907),- այլանդակ, տխրոյթ, վայրագ տիպար մը, որ ծաղրանկարն է ընկերային համակարգին: Ա. Ժառի՝ որ կը նկատուի նախակարապետը տատայական եւ գերիրապաշտական շարժումներուն՝ ստեղծած է նաեւ կեղծ-փիլիսոփայական տեսութիւն մը. «Փաթաֆիզիք (pataphysique), որ «գիտութիւնն է մասնատրին եւ «երեսակայական լուծումներու», եւ որ «ոչ գիշեր կայ եւ ոչ ալ ցերեկ»:

193. *Յակոբ Օշական* (1883-1948). վիպասան, թատերագիր, անուանի գրաքննադատ:

194. *Զապէլ Եսայեան* (1878-1943). արեւմտահայ արձակագիր, վիպասան: Զոհ՝ ստալինեան մաքրագործումի:

195. *Երուանդ Օսեան*. (1869-1926). բեղուն արձակագիր, երգիծագիր: Հեղինակ «Ընկեր Փանջունի»ին:

196. *Վարսաք Զուրեր*, որ հատորին մաս կազմել է ետք՝ գիրքին լուսանցքներուն վրայ կրած է բաական թիով վերհայումներ, ճշդի՝ թիով 24, որոնցմէ մէկը ունի հինգ տողի երկարութիւն: «Բաց Տոմարը ունեցողներու զանգուածը ծանօթ չէ փոփոխութիւններուն:

197. Թորոս Թորանեան, *Վերստին կարդալո Շահան Շահնուրը*, Մատենաշար «Մշակոյթ», Հալէպ, 1971: *Թ Թորանեան*. սուրիահայ գրող, հրատարակիչ, հրատարակագիր:

198. *Գառնիկ Ադդարեան*. լիբանանահայ բանաստեղծ, խմբագիր, համալսարանի հասարակական գործիչ: (1925-1986):

199. *Մկրտիչ Հաճեան*. պոլսահայ ապա՝ մեքսիկահայ գրող, արուեստաբան, նկարիչ: (1915-1985):

200. Գրիգոր Քէօսէեան. *Բաց Տոմարը* («Զարթօնք», 10 Փետրուար 1972):

201. Ակնարկութիւնը կ'երթայ Անդրանիկ Ծառուկեանի, որ կնքահայրն է այդ մակդիրին: Ծառուկեանի զգացումները Շահնուրի հանդէպ իրենց ժխտական արտայայտութիւնը կը գտնեն երիտասարդական վաղ օրէն, երբ կը ստորագրէ իր առաջին պարսաւաշարքը «Նահանջ»ի հեղինակին դէմ (*Իմացական Վիժակ*, «Ազգակ օրաթերթ», 30 Նոյեմբեր-8 Դեկտեմբեր 1938): Այդ բացասական զգացումները անոր մէջ կը մնան հաստատ մինչեւ Շահնուրի մահը: Իր 30 Դեկտեմբեր 1970 թուակիր նամակին մէջ Շահնուր ակնարկութիւն մըն ալ ունի Ծառուկեանի, Հայաստանէն ելքին, մաքսատան մէջ պայուսակներուն նուաստացուցիչ խուզարկութեան վերաբերեալ: Հայաստանի իշխանութիւնները կասկածը ունեցած են որ յարգելի հիւր-բանաստեղծը իր հետ կը տանի ձեռագիրներ, ի մէջ այլոց Ծուշանեանի ծանօթ պարսաւագիրը Շահնուրի դէմ (*Մարդ մը որ Արարատ...*), քանի Ծուշանեանի ձեռագիրները կը գտնուէին Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին մէջ: «Նայիրի», որ նաեւ գրական-մշակութային շաբաթաթերթ մըն էր, բացարձակ լուրջամբ դիմատրած է «Նահանջ»ի հեղինակին վերջին երկու հատորներուն - *Բաց Տոմարը* եւ *Կրակը Կողքիս*- հրատարակութիւնը, թէն հրատարակած Գապպէնճեանի գրութիւնը Վ. Դալթեանի Բաց Նամակին առթիւ (ՏԵՆ. Նօթ 151):

Ա. Ծառուկեանի այդ կեցուածքը հաւանաբար իր երկրորդ ցցուն արտայայտութիւնը կը գտնէ 1974-ին, երբ «Նայիրի շաբաթաթերթին

(11 Ապրիլ 1974) մէջ գրութեամբ մը իր առագաստները լայն կը բանայ բացասական հովերուն: «Թուղթ առ Երեւան»ի հեղինակը, որ ծանօթ էր իբր սրամիտ անձ, իր յօդուածին մէջ «սրամտութիւնը կ'իջեցնէ անբաղձալի մակարդակի: Ֆրանսական *mot d'esprit*-ն չէ այլ հասարակ *calembour*-ը, ո՛չ իսկ ան:

Ծիշդ պիտի ըլլայ նաեւ տալ Ծառուկեանի վերջին գրոհին գրգիռ հանդիսացող պատճառը կամ պատճառաբանութիւնը: «Նայիրի», իր Նոյնմբեր 1973-ի թիւով, կը հրատարակէ Գրիգոր Զօհրապի մէկ գրութիւնը՝ *Ռուսահայ Գրականութիւնը* (լոյս ընծայուած Պոլսոյ «Մասիս Ծաբաթաթերթի 10 Հոկտեմբեր 1892-ի թիւով), նուիրուած մեր լեզուական հարցին, ուր Զօհրապ կ'ըսէ, ի միջի այլոց, թէ ռուսահայը ծիծաղելի կը դառնայ երբ կը փորձէ գոյներու, ճաշակի եւ տարագի պատգամներ արձակել պոլսեցիին: «Նայիրի»ի նոյն թիւին մէջ, Ծառուկեան՝ Զօհրապի արծարծած հարցէն մեկնելով՝ կը կատարէ կարգ մը հաստատումներ: Ըսելէ ետք թէ կեանքը լուծած է ռուսահայթրքահայ հարցը, ինչպէս արդէն լուծած է Արեւելահայ-Արեւմտահայ գրականութիւններուն հարցը. «Կը մնայ երկու լեզուներուն խնդիրը, ու երկրորդ դար մը եւս, ու կը փակուի այդ հարցն ալ՝ երբ շքեղ մեր արեւմտահայերէնը երթայ բազմիւ թագուհի գրաբարին մօտ որպէս ...թագաւոր»:

Արեւմտահայերէնի այս «թագաւորական թաղումը կը վրդովեցնէ Արփիկ Միսաքեանը, որ իր «Յառաջ»ին մէջ կը գրէ թէ պիտի չուզէր տեսնել Ծառուկեանը այդ «յուդարկաւորներու թափօրին մէջ, ու կը դժէ հարց մը սեղանի վրայ. *Սփիւռքի ժողովուրդին հետ Հայաստան պէտք է ներգաղթէ արեւմտահայերէնն ալ* (ասիկա այն շրջանն էր, ուր կարելի էր մտածել միայն ներգաղթի եւ ոչ թէ՛ վերջին տասնամեակի (1992-2001) շարունակուող զանգուածային արտագաղթի մասին):

Անդրանիկ Ծառուկեան անպատասխան չի թողուր գրութիւնը: Աւելի ճիշդը՝ կը խօսի ամէն բանի մասին, բացի բուն հարցէն: Նոյնիսկ Արփիկ Միսաքեանի այդ մտածողութեան «յանցանքը կը վերագրէ իր հօր՝ Ծաւարշին, որ իրեն (Ծառուկեանի) ըսած ըլլալու է. «Հանրապետութեան շրջանին եւ «Յառաջ»ը արեւմտահայերէնով լոյս ընծայած եմ»: Արփիկ Միսաքեանի կողմէ չ'ուշանար կարելոր ճշդումը. «Ծաւարշ Միսաքեան երբեք չէ խմբագրած Երեւանի 'Յառաջ'ը Ա. Հանրապետութեան շրջանին: Ահա այդ բանավէճին կը միջամտէ Ծահնուր «Յառաջ»ի (14 Մարտ 1974) մէջ հրատարակելով գրութիւն մը՝ *Լեզու Սրբազնագոյն*:

Կարելի չէ ըսել թէ Ծահնուր կը խնայէ «Անդրանիկ»ը: Այլաբանական պատկերներով եւ իւրայատուկ սրամտութիւններով առատ այդ

գրություններն Օտտոկեան դուրս կու գայ բառական սկզբում: Եթե հասկնալի է ենթակալին զայրոյթը եւ սպասելի՝ հակադարձելու պահանջքը, անբացատրելի կը մնայ, իր նման փորձառու գրիչի մը համար, ամբողջական անձնատուութիւնը իր ցատումին: Իր յուզումին մէջ ան կը փորձուի անյանձնարարելի պատկերներով եւ ոճով «քանդել Շահնուրը, որ իր խաղաղ անկիւնէն զբօսնած էր իր հետ: «Զբօսանք» մը՝ որուն մէջ անփորձառու անձ մը չէր «Նայիրի»ի խմբագիրը:

Արդարութիւն պիտի ըլլայ անելցնել - առանց մեկնաբանութեան - թէ Շահնուրի մահուան առթիւ Օտտոկեան կը գրէ անոր եզակի տաղանդը մեծարող տողեր. «Իր սերունդին ամէնէն փայլուն դէմքն էր անկասկած, ինքնատիպօրէն ցայտուն տաղանդը, ու մինակը՝ որ կենդանութեան իսկ զնահատուեցաւ իր լման արժէքով, վայելեց գրական վաստակին արժանի լայն ժողովրդականութիւնը, փնտռուեցաւ եւ ջերմօրէն սիրուեցաւ բոլորէն, մասնատրաբար երիտասարդութենէն, ու եթէ ոմանք - մէկն ալ մենք - որոշ վերապահութիւններ ցոյց տուին, անհկա եղաւ այս կամ այն երկրորդական հարցերու շուրջ (...) բայց երբեք իր գրական անվիճելի տաղանդին հանդէպ, որուն շնորհիւ հայ գրականութիւնը հարուստ է այսօր քանի մը անկորնչելի գիրքերով, եւ անոնց հետ յալիտեան կ'ապրի նաեւ ինքը, կեանքով դժբախտ այլ գրական ճակատագրով բախտաւոր գրագէտը, Շահան Շահնուր («Նայիրի», 8 Սեպտ. 1974):

202. *Լիբսէմպուրկի Պահասպանը*, որ կը կրէր «Լիբսէմպուրկի Պահասպանները խորագիրը երբ առաջին անգամ լոյս տեսաւ «Մենք»ի մէջ (Թիւ Բ., 1931):

203. *ժան Փոլան*. (Jean Paulhan, 1884-1968) գրող, Ֆրանսական Կանտի անդամ: Քաջալերող եւ ծանօթացնող մը՝ Արմէն Լիպէնի բանաստեղծական տաղանդին: Շահնուր ֆրանսերէն բանաստեղծութիւն գրելը, եւ Փոլանի կը պարտի իր մուտքը Nouvelle Revue Française գրական պարբերաթերթին մէջ, որուն խմբագիրն էր Փոլան: Անոր անունը յիշատակուած է նաեւ «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր»ին մէջ: Բ. Աշխարհամարտի սկիզբը ժողովուրդը կը հեռանար Փարիզէն. կը հեռանար նաեւ պետական հրահանգով պարպուող հիւանդանոցներէն դուրս ձգուած (արձակուած) Շահնուր. «*Գացած էի Nouvelle Revue Française-էն (N.R.F) իմ պզտիկ հաշիս կարգադրելու եւ J. Paulhan-էն հրաժեշտ առնելու համար* («Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր», Առաջին Քայլեր Փապուդիին Մէջ, էջ 132):

203ա. Շահնուր չէր վարաներ կարգ մը մտերիմ կատակներ ընելէ իր

իր անմիջական շրջապատին մէջ: Գ. Քէօսէեանի «Հայկական Տուն» առաջին այցելութեան մաքրութեան աշխատատարումին հազիւ սենեակ մտած՝ ենթարկուած էր անգաղտնապահ հարցումներու շարքի մը իր շաբաթավերջի գիշերային կեանքին վերաբերեալ: Որպէս պատասխան երիտասարդունին առաւելաբար ժպտած է սովոր ըլլալով «Պրն. Լիպէն»ին կատակներուն: Ծահնորի սրամտութիւնները, կարելի է ըսել, ընդհանրական էին: Մի քանի ժամ ետք երբ միասնաբար քաղաք իջած են տեղ եւ մթնոլորտ փոխելու համար, ճամբան հանդիպած կիներուն մասին Ծահնոր մեկնաբանութիւն մը ըրած է- ...«Ասիկա հեռուէն գեղեցիկ կ'երեւի, բայց մի՛ խաբուիր, դէմքը տգեղ է, աչքերը ծուռ»...: Հաւանաբար իր նպատակը եղած է նաեւ ուրախ, թեթեւ մթնոլորտ մը ստեղծել շաբթուայ մը ծովային ճամբորդութենէն գերխոնջ իր ծանօթ-անծանօթին համար: Եւ ըսել է թէ իրեն համար անհանգիստ օր մըն էր, այնքան՝ որ ծերանոցի հիւանդապահունիին, նախքան այցելութեան մանրամասնութեան տեղեկանալը, շէնքի մուտքին կտրապէս մերժած է Քէօսէեանի Ծահնորը տեսնելու դիմումը- «Պրն. Լիպէն անցուց շատ գէշ գիշեր մը, եւ այժմ դեռ կը տառապի 38.5 աստիճան տեղէն»: (Տե՛ս, Գրիգոր Քէօսէեան, Գիր եւ Գիծ, 1998, Պոստոն: «Անտիպ Նօթեր Ծահնան Ծահնորի հետ հանդիպումներէս», էջ 80):

204. Փարիզ տուած իր մէկ այցելութեան օրերուն, Գրիգոր Քէօսէեան Տիկին Արփիկ Միսաքեանի հետ ներկայ գտնուած էր Ազգային կազմակերպութեան մը կողմէ ձեռնարկուած հանրային բանախօսութեան մը: Ֆրանսահայ յարգելի բանախօսին անշահեկան խօսքէն աւելի՝ երկուքին ալ նեղութիւն պատճառած էր անոր խղճալի ֆրանսերէնը:

205. Ծահնան Ծահնոր, *վերջին Խօսքս Չափազանցութիւն է* («Սփիւռք», 7 Մայիս 1972): Գրութիւնը առաջին անգամ լոյս տեսած է «Ապագայ»ի մէջ, 4 եւ 11 Սեպտեմբեր 1937:

206. *Հայկաշէն Ուզունեան*. հրապարակագիր, մշակութային-հասարակական գործիչ, հիմնադիր՝ իր անունը կրող գրական մրցանակին: Մրցանակին Գնահատիչ Յանձնախումբը 1971 թուականի մրցանակը կը յատկացնէ Ծահնան Ծահնորի եւ Անթիլիասի Դպրեվանքի ուսուցչապետ Բիւզան Եղիպեանի, այս վերջնուն «Հայ Յարանուանութեանց Բաժանումը երկասիրութեան համար:

207 Նկատի առնելով վերջին շրջանի երկու հին ծանօթներու հետ վերահաստատուած կապը, Գ. Քէօսէեան Ծահնորին առաջարկած է մամուլով արտայայտուիլ Գառզուի մասին, մեկնելով նաեւ նկարչու-

թեան եւ նկարիչներու մասին անցեալի իր գրութիւններէն (Թէոդիկ, «Ամէնուն Տարեցոյցը», *Նկարչութիւն եւ Նկարիչներ* 1929, էջ 397-417): Այս մասին անդրադարձ մը կայ Գ. Քէօսէեանի Ծահնորի Բետ մէկ հանդիպումին, երբ Ծահնոր կ'ըսէ. «Այո, գրած եմ նաեւ նկարիչներու մասին - *Քէպասպենան Մարտիրոս Սարեան*- բայց սխալ բան ըրած եմ: Գրած եմ պատուէրի վրայ, կարեւորութիւն մի տաք: ...Ո՛չ, նշանատր դարձած -ինչպէս դուք կ'ըսէք ինծի համար- մարդու մը ամէն գրութիւնը կարելոր չէ: C'est une erreur, la signature ne compte pas (սխալ է ստորագրութիւնը հաշուի չ'առնուիր [արժէք չունի]- «Գիր եւ Գիծ», էջ 85):

208. *Մոնթէ-Գարլօ*. Ֆրանսայի միջերկրականեան Ափի քաղաք, որ մաս կը կազմէ Մոնաքոյի փոքրիկ իշխանապետութեան: Հռչակատր է իր խաղավայրով (*քազինօ*):

209. Ալպովին մաս կը կազմեն Գառզուի վիմանկարներուն եւ փորագրութիւններուն վերարտադրութիւնները. CARZOU, *graveur et lithographe, I*, 1948/1962, Editions d'Art de Francony-Nice, 1971: Նոյն հրատարակչութիւնը պիտի հրատարակէր արուեստագէտին 1963-1968 շրջանի նոյնատիպ գործերուն Բ. շքեղ հատորը 1975-ին:

210. *Մոնփառնաս (Պառնասի Լեռ Հին Յունաստանի մէջ, 2459 մէթր բարձրութեամբ, նուիրում՝ Մուսաներու եւ Ապողոնի՝ լոյսի եւ արուեստներու աստուծոյ: Այդ բարձունքը կը նշանակէ նաեւ բանաստեղծներու ժամանակատր բնակութիւն)*. Փարիզի այդ պողոտայթաղամասը արուեստագէտներու բնակավայրն էր, անոնց աշխատատեղիները, իսկ սրճարաններն ու ճաշարանները անոնց հանդիպման վայրերը: Վերջին տասնամեակներուն, Գառզու, արդէն համբաւատր, վերադարձած էր Մոնփառնաս, 230-232 Raspail Պողոտայ, ուր տէրն էր իր երկրորդ շքեղ աշխատանոցին, անմիջական մերձաւորութեանը՝ Մոնփառնասի հանրածանօթ Dôme եւ Rotonde ճաշարաններուն, որոնց առաջինին ցայսօր մաս կը կազմեն արուեստագէտին երեք մեծադիր իւղանկարները: Ծաշարաններուն անմիջական դրացնութեան մէջ է նաեւ American Hotel-ը, որուն ձեղնաչարկ սենեակը Ծահնորի մնայուն բնակավայրը եղած էր մինչեւ Համաշխարհային Բ. Պատերազմ: Հո՛ն է որ Ծահնոր գրած է իր «Նահանջ»ը:

211. Փարիզի 9-րդ Ծրջանի -Rue de Trévis- մէջ կը գտնուէր Ազգային Տունը, ուր տեղ գտած էին հայկական թերթերու գրասենեակները եւ տպարանները. «Յատաջ օրաթերթ, «Աշխարհ շաբաթաթերթ, Տպարան Էլէկիա, ինչպէս նաեւ Ֆրանսայի Հայ Երիտասարդութիւն (Jeunesse Arménienne de France - JAF) կազմակերպու-

թինը: Այդ թանկագին կալուածը իր կառոցներով ձեռքէ ելաւ «անմիջական վտանգի տակ գտնուելու պատճառաբանութեամբ, երբ 11 Հոկտեմբեր 1972-ի իրիկունը բռնի պարպուեցաւ ֆրանսական իշխանութեանց կողմէ: Մէկ օրէն միւսը ինքզինքնին փողոց գտան հայ-կական կազմակերպութիւնները: Բաւական խրթին եւ մթին պատճառ-ներու երկար շարքի մը հետեւանքը եղող այդ կորուստը ժամանակ մը ալեկոծեց փարիզահայ կեանքը: Քննադատութեանց թիրախ դարձան հայ ազգային-եկեղեցական մարմինները: Ծահնուր պարսաւանման գրութիւն մը նուիրած է այդ տագնապին. *Օր ցաւի եւ Յաման*, «Յառաջ», 26 Նոյեմբեր, 1972: Գրութիւնը մաս կազմած է *Բաց Տոմարին*:

212. *Հաւանութիւն, Սէն-Թրոփէզ, Թուրն*. Ֆրանսայի միջերկրականեան քաղաքներ:

213. Լուսանկարն է որ կ'երեւի գիրքին էջ 5-ին: Ծահնուրէն միայն երկու «պաշտօնական դիմանկար հանրածանօթ են: Առաջինը՝ լուսանկարուած 1930-ին, «Նահանջ»ի յաջորդ տարին, իսկ վերջինը՝ 1972-ին, որուն առթիւ գրած է. «1930-էն ի վեր առաջին անգամն է որ լուսանկարուիլ հաւանեցայ (Նամակ, 8 Նոյեմբեր 1972):

214. Իր ձեռով զարտուղի նամակ մըն է այս 13 Յունիս 1973 թուակիրը: Նամակէ աւելի հարցարանի մը հապճեպ պատասխանը ըլլար կարծես կամ դէպքերու արագ մէկ գրառութիւնը, թուղթին յանձնուած՝ մէկ շունչով: Երկար էջը կը վերջանայ սկսուած պարբերութեամբ, հակառակ 8-9 միութրու շուրջ իր արտայայտութիւններուն:

215. Գրիգոր Քէօսէեան, *Ծահան Ծահնուր Կրակը Կողքիս*, «Զարթօնք», 25 Օգոստոս 1973: Հրատարակութիւն Մատենաշար «Յառաջ», Փարիզ, 1973:

216 Գրիգոր Քէօսէեան, *Ստացանք*, «Զարթօնք», 21 Յունուար 1974: (Տե՛ս. Նօթ 187):

217. «Նայիրի», 11 Ապրիլ 1974: (Տե՛ս. Նօթ 187):

218. *Մօտիկար* (Modulart). Գ. Քէօսէեանի ընկերովի նկարասրահին անունը: Հաստատութիւնը փակուեցաւ Լիբանանի երկարատեւ քաղաքացիական պատերազմին հետեւանքով:

219. Կը վերաբերի Սէն-Ռաֆայէլ տրուած վերջին այցելութեան մը առթիւ առնուած լուսանկարներու:

220. Ծահան Ծահնուր, *Ահազանգ*, «Յառաջ», 22 Յունիս 1974): Կարճ գրութիւն մը, որ կ'ոգեկոչէ Փարիզի նոր Մայր Եկեղեցույ հիմնար-

կութենէն 6-7 տարիներ առաջ՝ անոր հողամասին վրայ պատահած ակերիչ հրդեհը, այն պահուն՝ երբ տեղի կ'ունենար *Ողորմածութեան Վաճառահանդէսը*: Եկեղեցւոյ բացումը կատարուած է 2 Հոկտեմբեր 1904-ին: Ծինութեան բարերարը եղած է Աղեկսանդր Մանթաշով:

221. Բաւական բարդ խառնուածքի տէր անհատ մըն է Ծահան Ծահնուր: Իր հոգեկան աշխարհին ազդած է նաեւ իր տառապակոծ կեանքը, որմէ անբաժան եղած է իր բխրուն առողջութիւնը, սկսեալ իր մանկութենէն.- «Պզտիկ տարիքէս միշտ բժիշկ եղած է քուս. միշտ խնամած եմ», ըսած է Գրիգոր Քէօսէեանին: Այս բոլորով հանդիման ան տէր է բարի սրտի մը, անլիշաչար եւ իր անձնականին վերաբերեալ՝ զուսպ: Ասոր մէկ ապացոյցն է տարակարծութիւնները անուշի կապելու իր ցոյց տուած ոգին, ինչպէս նաեւ «Նայիրին մեր լաւագոյն շաբաթաթերթն է» դատումը: Ծահնուր միայն երկու անձերու չէ ներած մինչեւ վերջ- Վազգէն Ծուշանեան եւ Հրաչ Զարդարեան, որ իր եղբօր հետ վալլրագօէն յարձակած էր իր վրայ հալկական ճաշարանի մը մէջ:

222. Պօղոս Սնապեան. արձակագիր, խմբագիր՝ «Բագին ամսագրի: Պօղոս Սնապեանի մասին Ծահնուրի այս ակնարկութիւնը դուռ կը բանայ տեղին անդրադարձումներու: Ամսագիրը 1994 տարեթիւին չորս անգամ - եւ գրեթէ իրերայաջորդ թիւերով - անդրադարձած է Ծահան Ծահնուրի: Սակայն գրութիւններուն ամբողջութիւնը կը պարզէ անչարիր գոյներու խճանկար մը, երբ մասնաւորաբար նկատի առնուի անոր վերջնական գորշ պատկերը:

Անոնց առաջինը՝ Ծահնուրի մէկ գրութեան (*Խորտակուած նամակատուի*, «Կրակը կողքիս») արտատպումին առթիւ՝ հեղինակին նուիրուած երկու էջ խմբագրական նօթեր են՝ «ՆՈՐ ՏՈՄԱՐՆԵՐ եւ նախերգանք նորագոյն տոմարի խորագիրով (Մայիս 1974, էջ 41-42): Քիչ մը յապաղած անդրադարձումով, սակայն ի վերջոյ հաստատումը կը կատարուի թէ «այս քանքարաւորը», «ամբողջ մէկուկէս տասնամեակ 'Լեզու սրբազնագոյն' ին հետ իր պորտին կապը խզած պահելէ ետք, վերջին մէկուկէս տասնամեակին դարձեալ սկսաւ երեւիլ հայ գրականութեան մէջ»: Թուելէ ետք 1958-1973 իրմէ լոյս տեսած չորս հատորներուն տիտղոսները, կ'աւելցուի. «այս էջերուն մէջ եւս Ծահնուր ի՛նքն է ու ինքը,- խելացի, յանդուգն, իւրայատուկ, հաճելի, վիճելի՝ մարդո՛ւն բնույթը թէ բնութեան խորհուրդը պարզած ատեն...», եւ այլն: Կարճ՝ կ'ըլլայ արժանի գնահատանքը արուեստագէտին, յայտ-նելով նաեւ թէ «կարելի չէ կրկին անգամ չզգալ այն զրկանքին կսկիծը, զոր Ծահան Ծահնուր պատճառեց հայ ընթերցողին, իր նշանաւոր հերոսներուն վարքագծին հետեւելով, հեռանալով մեծապահ-չէն...»:

Երկրորդը՝ «Իմացական Ծարժում սինակին մէջ «Նահանջ՝ որպէս ներքին սպառման ապրանք խորագրուած գրութիւն մըն է (Յունիս 1974, էջ 37), որ կը սկսի այս բառերով. «Տաղանդաւոր վիպագիր, վերլուծող միտք եւ յանդուգն հրապարակագիր Ծահան Ծահնուր...»: Այս տողերը նախ կը ծառայեն վեր առնելու ըմբոստ արուեստագէտին գրական անկախութիւնը եւ անոր արժանի մեծութիւնը, ապա հարց տալու համար թէ ինչպէ՞ս իր նման մտածող մը, ըմբոստ արուեստագէտ մը, որ «յարմարողական խառնուածքի տէր չէր», ձայն չբարձրացուց եւ կը հանդուրժէ Կոստան Զարեանի «Նսար Լերան Վրայ եւ իր «Նահանջը Առանց Երգի վէպին երեսնեան աղճատուած հրատարակութիւնները.- Ծահնուր «Կոստան Զարեան մը չէր, չէր գտնուեր նաեւ Զարեանի պայմաններուն մէջ, կրնար հետեւաբար ճշտել, պոռալ, ըմբոստանալ 'Նահանջ'ի սարքուած երեսնեան նախճիրին դէմ»: Ամսագիրն ալ կը կրկնէ նախապէս Սիմոն Սիմոնեանի կողմէ եղած վերագրում մը.- «Զարեանի պաշտպանութիւնը ստանձնելու այս եղանակը ինքնապաշտպանութեան լռելեայն փորձ մը չէ արդեօք»: Սակայն գրութեան շահագրգռական կէտը այլ տեղ կը գտնուի:

Կը ներկայացուի գերիրապաշտական հոսանքը, որ վերարժեւորումի ենթարկեց գրական արժէքները: Եւ «Նահանջ»ի ոգին կը բացատրուի -ինչպէս նախապէս բազմիցս եղած է ուրիշ գրիչներու կողմէ- որպէս Հայկական գեհէնը ճաշակած եւ Փարիզ ինկած տղոց հոգեկան աննախանձելի վիճակին պոռթկումը: «Ծահնուր եղաւ այ վիրատու երիտասարդներէն մէկը, որ տառապագին իր ապրումներուն եւ ուղեղը չարչրկող մտածումներուն մեծ մասը յանձնեց վերի ետեւերող տողերուն»: Այս շրջագիծին մէջ կարելի է գետնեղել եւ մեկնաբանել Ծահնուրի վէպը: «Ծայրագոյն սրբութեան ուղղուած հայհոյմանքն անգամ արժէքի կը վերածուի գրականութեան մէջ, եթէ արարչագործ շունչով մը օժտուած ըլլայ անիկա», ինչպէս որ է «Նահանջ»ը: Այս ըմբոստումով պէտք է մեկնաբանել Նարեկացիին ուղղուած ամբաստանագիրը, թող որ այ տողերը նպատակ չունին անպայման Նարեկացին անարգելու կամ դրժելու քանի, ինչպէս նախապէս ուրիշներու կարգին, «Բագին եւ կը մատնանշէ- «պէտք է յիշել» Ծահնուր-Սուրէնի սա տողերը. «Նարեկացին սկզբնապատճառ մը նկատուի թէ ոչ յախտուն մտածումն որ ազգասէրի իր տառապանքին մէջ կ'ուզէ անպայման մէկը նստեցնել ամբաստանեալի աթոռին վրայ (էջ 52): Ուրեմն հարցին հանգուցը հո՛ն է որ կը գտնուի,- ազգասէրի խոր տառապանքը եւ ամէ՛ն գնով յանցաւոր մը գտնելու հետապնդումը: Ահա այսպէսով ո՛չ միայն Ծահնուրի «անբաւելի», «մահացու մեղքերը քառութեան արժանացած կ'ըլլան, այլ նաեւ՝ ճշդօրէն մեկ-

նաբանուած: Սակայն դժբախտաբար վարդի մը կեանքի տեսողութիւնը ունին այ դրական դատումները: Ամսագիրէն մէջբերում մը նաեւ որպէս Ծահնուրի մտածումներուն յաւելեալ գնահատանք: «Բագին երբ կ'ափսոսայ «Նահանջ»ի երեւանեան հրատարակութեան «ջարդը», բնագրին հետ բաղդատական աղիասկ մըն ալ կը ներկայացնէ. «...92 տող հաշուող, ցնցող, համով պոռթկումին տեղ, երեւանեան տպագրութեան ընթերցողներուն ահա-աստիկ կը տրուի անորոշ, որով նաեւ հիփթէ պարպուած ու բոլորովին գորշ բան մը, որուն մէջ ո՛չ Ծահնուր մնացած է եւ ոչ ալ գրական որեւէ շնորհ մատնող գիծ»: 92 տող «համով պոռթկումը վէպին այն մասն է՝ որ ահա առիթ տուած էր Ծահնուրի անվերաբնելի դատապարտումին, դասի մը պատկանող գրիչներու կողմէ:

Երրորդը՝ Ծահնուրի մահուան առթիւ «Բագին (Պօղոս Սնապեան) կը նուիրէ արժէքաւոր գրութիւն մը. *Մահ Ծահնուրի Ծահնուրի*-տաղանդաւոր գրագէտին եւ իր գործին: Գրութեան հեղինակը վէպին վերջին էջին մէջ կը տեսնէ նաեւ «հայ անունի մը կատշելու տեսչը, մայրենի լեզուին լուռ փառաբանանքը, «Արարատը տեսնել ու զայն շնչելու պապակը... ինչպէս նաեւ՝ «...հայու մը անձին մտերմութիւնը փնտռել տուող վայրկեանով կը հնչէ կոչի մը պէս՝ այն հին, շա՛տ հին մեղեդին, բոլորին ծանօթ («Բագին», Հոկտեմբեր 1974, էջ 44):

Վերջապէս՝ ամսագիրին յաջոր թիւով, Նոյեմբեր 1974 (այսինքն՝ գրագէտին մահուան վաղորդացին եւ անոր նուիրուած դրական գրութեան մեկանը դեռ չչորցած), Ծահնուրի կը նուիրուի նորատեսակ գրութիւն մը, որուն վերնագիրն իսկ - *Ծահնուրի Պարանով* - կը թելադրէ շրջուած գորշ պատկեր մը, գլխիվայր դարձած եգրակացութիւնով: Գրութիւնը նախ պատասխան մըն է խորհրդահայ գրիչներուն, ի մասնաւորի՝ Հրաչեայ Գրիգորեանի, Ստեփան Թովչեանի եւ Գառնիկ Գալստեանի («Սովետական Գրականութիւն ամսագիր, Օգոստոս 1963, «Գարուն ամսագիր, Մարտ 1974), որոնք «Նահանջ»ի մէկ հերոսին՝ «Լոխում»ին մէջ տեսած են թէ «...Սփիւղքին յանձնարարելի դեղատոմսը նոր հայրենիքի՝ Խորհրդային Հայաստանի ուղին է»: «Բագին ըսելէ ետք թէ «Ծահնուր սովետականին եւ անոր կապուած որեւէ 'առաջադիմութեան հանդէպ հաւատացեալի որեւէ կեցումով չունէր», Ծահնուրէն կը մէջբերէ, այս անգամ առանց աղբիւր յիշելու, հետեւեալ խօսքը. «Այն երկիրը ուր կը բուսնին մեր իմաստութեան ակոսները այն երկիրը մեր հայրենիքը կ'ըլլայ Իմ հայրենիքս Ֆրանսան է»: Մէջբերումը անջատուած է պարբերութենէն հակիմաստ եզրայանգումով: Ահաւաստի պարբերութիւնը. «Ի զո՛ր կը բարձրանայի աշտարակի մը գագաթը եւ միակնոց մը դնելու կ'ըսէի Հայուն Այն երկիրը ուր կը բուսնին մեր իմաստութեան

սկռաները այն երկիրը մեր հայրենիքը կ'ըլլայ Իմ հայրենիքս Ֆրանսան է («Աւագ Ուրբաթ»): Միս կողմէ, եթէ նույնիսկ նկատի առնուի միայն ամսագիրին մէջբերած կիսատ պարբերութիւնը, նոր գրութեամբ կը մոռնայ նախորդ վերլուծումներուն գործածուած գրական արժեշտիւնը, նույնիսկ Նարեկացիին վերաբերեալ ծանրագոյն ամբաստանագիրին (որուն ոլորտին կը պատկանի նաեւ Ծահնուրի վերոգրեալ տողը) առողջ մեկնաբանութիւնը, ու *Բագին*-Սնապեան կը գրէ. «Ծահնուրի 'հայրենասիրութիւնը' շատ ջուր վերցնող խնդիր մըն է եւ կարելի չէ այ սպրումին կապակցութեամբ անոր պարանով ջրհոր իջնել: Հո պարտաւոր են զգուշ ըլլալ ի մասնատրի հայրենի մեր կարմրաւուն գրիչները»: Իսկ այս տողերուն նախորդած է անողոք դատապարտագիրը,- «Ապրումներու, կեցուածքներու, արտայայտութիւններու այ ամբողջէն մեկնելով էր, որ խոռվեցաւ Ծահնուրի գրական ընկերներէն ընտրելագոյնը, Վազգէն Ծուշանեան եւ գրեց իմ 'հայրենիքս Ֆրանսան է գոչող եւ օտարամոլութիւնը դրօշի վերածած օտարամոլին կենսագրավէպը, բնորոշ խորագրի մը տակ՝ *Մարդ մը որ Արարատ չունի իր հոգւոյն խորը*

Ի դէպ, այ «օտարամոլին կենսագրավէպ»ին մաս կը կազէ, ինչպէս «Բագին պիտի դատէր ամիս մը առաջ, «հայուն օտարացման դէմ դնող մեծագոյն վէպը, ուր խմբագրութիւնը զգացած էր նաեւ ...«Արարատը տեսնել ու զայն շնչելու պապակը եւ գրած՝ «...բայց իբրեւ գրականութիւն, իբրեւ արուեստի մակարդակ ո՛չ մէկը կրցաւ հասնիլ «Նահանջ»ին [թէեւ ուրիշներու երկերուն մէջ ալ նիւթ եղաւ] օտարացման վտանգին դէմ դնելը»:

Մնացեալին՝ «Ծուշանեանի», իր «Արարատ»ին եւ «Բագին»ի մասին՝ տեսնել Նօթ թիւ 136:

223. Ծահնան Ծահնուր, *Բայց Երազն էր Գերհզօր*, «Յառաջ», 27 Յուլիս 1974: Ֆրանսահայ բանաստեղծ Յարութ Կոստանդեան (1909-1979), երկրորդ հայ «մեծատաղանդ բանաստեղծն է -ԹԷՔԷՏԱՆը ըլլալով առաջինը- որուն Ծահնուր նուիրած է առանձին գրութիւն մը, գնահատած ըլլալով անոր «բարձրադիր տաղանդը»: Վերոնշեալ գրութիւնը վերջինն է Ծահնուրի:

224. Այս նամակին բնագիրը անգտանելի ըլլալով կազմակերպիչ շրջանակին մօտ, զայն կ'արտատպենք Ծահնուրի գործերուն հալատանեան հրատարակութենէն, (Ծահնան Ծահնուր, *Երկեր* երկու գրքով, «Սովետական Գրող Հրատարակչութիւն, Երեւան, Գիրք Երկրորդ, 1985, էջ 285):

225. *Ալպեր Գամի* (Albert Camus, 1913-1960). Ֆրանսացի գրագէտ, թատերագիր, փորձագիր: Ծահնած է Գրականութեան Նոպէլի Մրցա-

նակը (1957): Իր գործին փիլիսոփայությունը կարելի է խտացնել որպես Ընդվզող Մարդը (որ արդեն իր մեկ երկին վերնագիրն է): Կենսքը անհետեթ է, սակայն պետք չէ սահմանափակուիլ անով (ինչպես գոյապաշտները), այլ ընդունիլ կենսքը անելի գործնականօրեն: Իր տեսությամբ, «Մարդուն յափտենականությունը ի՛ր կենսքին ժամանակն է»:

226. *Ժան-Փոլ Սարտրը* (Jean-Paul Sartre, 1905-1980). ֆրանսացի վիպասան, թատերագիր, քննադատ, հրապարակագիր եւ փիլիսոփայ: Ծանցյալ է որպես գոյութենապաշտության (existentialisme) քահանայապետ: Իր փիլիսոփայությամբ ան էապես եղած է յանձնառու եւ պայքարող գրող, ինչպես Ալպեր Գամին, որ սակայն իրմէ կը տարբերէր շատ մը հարցերու մէջ, իսկ կարգ մը պարագաներու մէջ ալ՝ կ'անջատուէր

227. *Գետնադամբանք* (Catacombes). գետնափոր գերեզմանոցներուն ամէնէն համբաւորներն են Հռոմիները, ուր առաջին քրիստոնէաները գաղտնօրէն կը թաղէին իրենց մեռելները եւ կը կատարէին իրենց կրօնական արարողությունները, մինչեւ Կոստանդիանոս Ա. Կայսրին (274-333) հրամանով քրիստոնէության ճանաչումը որպէս պետական կրօնք՝ Հռովմէական կայսրության տարածքին: Դամբարաններուն նկարչությունները մասնաւորաբար ուշագրաւ են: Ստորերկրեայ դամբարաններ ունի նաեւ Փարիզ, նուազ շահեկան, որոնք կազմուած են նախկին քարահանքերէ, եւ որոնք սկիզբը գործածուած են քրիստոնէական նոյն նպատակներով, շուրջ երկու դար առաջ վերածուելու համար Փարիզի տարբեր գերեզմաններէ փոխադրուած մօտաւոր վեց միլիոն աճիւններու ներկայ տարածուն Գետնադամբանքին:

228. Caves de Saint-Germain-des-Près. Փարիզի *Սէն-Շէրմէն-տէ-Փրէ* թաղամասի ստորերկրեայ հաւաքատեղիներ, ուր գրական եւ գեղարուեստական դէմքեր -ինչպէս նկարիչ Կրէքո- կը հաւաքուէին 16-րդ դարուն:

229. *Ստիքս* (Stix). դիցաբանական Դժողաց գետ, որ եօթն անգամ դժողաց շուրջ կը դառնար: Արամագդ եւ ուրիշ աստուածներ երբ անոր անունով երդուննային՝ վերջնական հանգամանք կ'ունենար: Ստիքսի ջուրերը անխոցելի կը դարձնէին ենթակաները: Աքիլլէսի մայրը, Թետիս -ինքնին ծովային աստուածուհի մը- իր որդին թաթխած էր գետին մէջ անոր կուուկէն բռնած: Իր ձեռքին տեղն է որ ի վերջոյ խոցելի դարձուցած էր Աքիլլէսը:

230. Պատկերը երեւութական կապակցութիւն մը ունի Կոստան Զար-

եանի ծանօթ գործին վերնագիրին - *Նաւը Լերան Վրայ*- հետ, սակայն նախորդող նախադասութեան հետ շաղկապուած, Շահնուր տարբեր բաներ կը թելադրէ,- հայրենադարձ, հայրենաշինութիւն, ազգային երազներու իրականացում եւ յաջողութիւն:

231. *Անորէ Պրըթօն* (André Breton, 1896-1966). ֆրանսացի բանաստեղծ, հիմնադիր եւ տեսաբան գերիրապաշտական շարժումին: Ինք է որ 1924-ին խմբագրած է Գերիրապաշտութեան Յայտարարութիւնը, եւ իր մի քանի համախոհներուն հետ առաջին անգամ փորձարկած է ինքնաբեր, երազական (onirique) գրելակերպը:

232. *Փոլ Վալէրի* (1871-1945). ֆրանսացի բանաստեղծ: Խորհրդապաշտ դպրոցի փայլուն ներկայացուցիչ:

233 *Թուիսթ* եւ *Մետիսըն*. ամերիկեան արդիական պարեր:

234. *Անորէ ժիտ* (1869-1951) ֆրանսացի գրող, գրադատ, երաժիշտ, որուն մէկ անուանի գործը՝ *Les Nourritures Terrestres (Երկրային Սնունդներ)*, համաստուածեան խորք ունի: Վազգէն Շուշանեան իր «Ամբան Գիշերները գործին մէջ մէկէ աւելի անգամներ զգայնօտ ջերմութեամբ կը մէջբերէ ժիտի վերոգրեալ գիրքէն արտայայտութիւններ, ինչպէս՝ Նաթանայէ՛՛, «ո՛չ թէ համակրիլ հապա սիրել, պիտի ուսուցանեմ քեզի, կ'ըմբռնե՛ս, նոյն բաները չեն»...: Շուշանեանի կողմէ ժիտի վերոյիշեալ գործին մասնակի թարգմանութիւնը լոյս տեսած է Բիւզանդ. Թօփալեանի «Անդաստան» պարբերաթերթին մէջ -*Երկրային Սնունդներ*, *Գիրք Առաջին* (Յունիս 1959, Թիւ 10, էջեր 92-106):

235. ՏԵՍ. Նօթ 84:

236. «Զուարթնոց», կամ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի Տաճար, հայկական ճարտարապետութեան եզակի մէկ կոթողն է, կառուցուած 7-ր դարուն Ս. Էջմիածնի մերձակայքը, եւ աներուած 10-ր դարուն: Ճարտարապետ Թորոս Թորամանեանն է որ, պեղումներու վրայ հիմնուելով, 1905-ին ստեղծած է եռաստիճան տրամագծով բարձրացող տաճարին գիտական վերակազմութիւնը:

237. Phédon. Յոյն նշանաւոր փիլիսոփայ Պղատոնի (429-347, ՔԱ) գործն է *Երկխօսութիւնները*, ուր բեմ կը հանէ իր հռչակաւոր Ուսուցիչ՝ Սոկրատի (468-400 ՔԱ) վերջին ժամերը՝ շրջապատուած իր աշակերտներով:

238. *Ռուբէն Տէր Մինասեան* (1882-1951). Դաշնակցական գործիչ: եղած է Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան շրջանին Պիլօ-կառավարութեան Պաշտպանութեան նախարար, Օհանջանեանի վար-

չապետութեան օրով, ապա արտասահմանի մէջ՝ գրեթէ ցկեանս մաս կազմած է Հ.Յ.Ռ.ի Պիլորոյին: Գրած է *Հայ Յեղափոխականի մը Յուշերը* (եօթնատոր):

239. *Արփիար Արփիարեան* (1852-1908). գրագէտ, հրապարակագիր, խմբագիր: Տիրական մէկ դէմքը իրապաշտ շարժումին: Զոհ կ'երթայ եղբայրասպան գնդակի:

240. «Պայքար եռամսեայ», 1964, թիւ 2 (6): Արշակ Զօպանեանի 7 Դեկտեմբեր 1914 թուակիր նամակը ուղղուած է Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ղեկավարներէն Վահէ Արզունեանի (որուն անունը առընչուած կը մնայ Արփիար Արփիարեանի սպանութեան ետին կեցող ուժերուն): Զօպանեան կը խօսի Կոչի մը մասին, որ ինք դրկած է Նիւ Եորքի *Կոչնակ* թերթին, ուր կը յորդորէ արտասահմանի հայ երիտասարդութեան հետեւիլ Փարիզի հայ կամաւորներուն օրինակին եւ կամաւորներ տալ ֆրանսական եւ անգլիական բանակին. «...համոզուած էի որ Թուրքիոյ հետ պատերազմը քիչ յետոյ անխուսափելի պիտի ըլլար եւ թէ մեր ուժերուն լաւագոյն մասը այ պարագային պահելու էինք, բայց մեր դատին իսկ շահուն եւ հայութեան պատուոյն համար՝ անհրաժեշտ կը նկատէի որ այս մեծ եւ գաղափարական պատերազմին մէջ ազատական ազգերու բանակներուն մէջ մեր կարեւոր գաղութներէն որոշ թիւով կամաւորներ գտնուէին»: Ինչ կը վերաբերի «տասնեակ հազար կամաւորներ»ու հարցին, Զօպանեան կը հաւատայ թէ «*ներկայ թուական* բոլորովին անչարմար է շարժումն սկսելու համար եւ թէ պէտք էր «պատրաստուիլ լուր եւ անաղմուկ»:

Նամակին մէջ յայտնուած քաղաքական մտածումն է, որ մտահոգիչ կարճատեսութիւն կը մատնէ: Հոն Զօպանեան կը պնդէ թէ պատմական Արեւմտեան Հայաստանի կամ «Մեծ Հայքին հետ Կիլիկիան ալ partage-ին (հողերու բաժանումին) մէջ ուսին ձգուած է: Հայ ազգը այժմ ամբողջութեամբ Ռուսին հովանոյն տակ մտնելու սահմանուած է»: Այ ծրագիրին մասին կ'աւելցնէ նաեւ՝ «...եւ համոզուած էի (եւ այժմ որոշապէս ինծի յայտնեցին) թէ նոյնիսկ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հաւանութեամբ պիտի «Ռուսին ձգուի հողերու բաժանումը (լռելեայն՝ Ռուսիոյ միջերկրականեան տաք ջուրերը իջնելը, որ ոռոսական հին եւ մեծ երազը եղած է): Հոս է նաեւ որ կասկածը կը ծնի Ա. Զօպանեանի կսպ հաստատած «պետական մարդոց պատասխանատուութեան աստիճանին եւ անոնց լրջութեան հանդէպ...»:

Առիթն է որ փակագիծը լայն բացուի տեղ տալու համար կարեւոր հաստատումի մը, վկայութեամբը նաեւ մէկու մը՝ որ 20-ական թուականներէն սկսեալ մինչեւ վերջ եղած է Ծահնուրի սերտ բարե-

կամներէն մէկը,- Գեղամ Ֆէնէրճեան (1903-1983), ծնած Ծահնուրի նման Պոլիս, գրադատ, հմուտ մտաւորական:

Ծահան Ծահնուր ճանչցուած է իբրեւ անողոք քննադատ մը Դաշնակցութեան,- անոր տեսաբանութեան, գործունէութեան ոճին եւ քաղաքական թեքումներուն՝ հայութեան պատմական ամէնէն բախտորոշ շրջանին: Մէկ բառով՝ Ծահնուր պիտակուած է իբրեւ գլխագիր *Հակադաշնակցական* մը: Հասկնալի է ուրեմն ընդհանրապէս դաշնակցական շրջանակի, բայց մասնաւորաբար անոր կարգ մը երեւելի կամ նուաստ գրիչներուն մօտ ատելիութեան առկայծ զգացումը, մերթ բոցկլտուն, անոր հանդէպ: Սակայն Ծահնուրի ազգային կեցուածքը պարզ հակադաշնակցականութեամբ, եւ անկէ զարմանալի ուստումով մը՝ որպէս ազգային արարատեա՜ր ոգիի պակաս մեկնաբանել՝ կը նշանակէ կամովին նեղցնել «Նահանջ»ի հեղինակին մեկնակէտին եւ վախճանակէտին ծիրը, եւ նուազեցնել տարողութիւնը անոր մտածողութեան, որուն սահմանումը կատարած է ինք հետեւեալ տողերով. *«...Եւ իմ ընտրութիւնս կատարուած էր ի յառաջագունէ Այն է կարելի յառաջապահութիւն գրականութեան մէջ եւ կատարեալ պահպանողականութիւն մեր այնքա՜ր տրորուած եւ ցնցուած ազգային կեանքին այսինքն քաղաքական-կուսակցական դիրքաւորումին մէջ Այս երկու շարժումներուն միջեւ հակասութիւն տեսնել կը նշանակէ ուրանալ գոյութիւնը ընթերցողներու վերնախաւի մը որ ըստ իս հեշտի կը կատարէ անհրաժեշտ զատորոշումը Մնացեալը ոճի հարց է անհատական խառնուածքի խնդիր է պիտի ըսէի եթէ չըլլար* («Վաւոր», *Բաց Տոմարը*, էջ 161-162): Ծահնուրի գործածած «կատարեալ պահպանողականութիւն եզրին իմացումը եւ պատճառաբանեալ բացատրութիւնը պարզուած է իր գործերուն մէջ:

Գեղամ Ֆէնէրճեան, խօսելով Ծահնուրի «Վաւերաթուղթը»ին հրատարակութեան («Ապագայ շաբաթաթերթ, Սեպտեմբեր 3, 10, 17 եւ Հոկտեմբեր 1, 1938) մասին, կը վկայէ թէ այ առթիւ «բարձրացած ժխորը եղաւ մեծ խոցը որ ամէնէն աւելի դառնացուց եւ ընկճեց հեղինակը. «Ինչ որ ամենուրեք հրատարակուեցաւ այն ատեն այս յօրուածին մասին կրնայ կազմել հաստափոր հատոր մը»: Գ. Ֆէնէրճեան համաձայն չէ Գր. Ծահինեանի յայտնած այն գաղափարին թէ՛ «հակազդեցութեամբ մը, որ օրէնքներէն մէկը դարձած է մեր ազգային կեանքին, ոչ-դաշնակցական մամուլը անմիջապէս տէր կը կանգնի Ծահնուրին»: Ու կը գրէ. «Այդպէս չէ: Գաղափարներու եւ տեսակէտներու տարբերութիւններն ալ իրենց բաժինը ունեցան վէճերուն մէջ, եւ ոչ միայն կուսակցական 'պարտադիր հակամարտութիւնը: Միջին Արեւելքի թերթերը, հակառակ իրենց բուռն ոճին, այնքան խորապէս եւ այնքան տեսականօրէն չվիրաւորեցին Ծահնուրը որքան Զօպանեան,

որ պաշտօն ստանձնած էր հայ գրականությունը ղեկավարելու: Ծահնուրի դեմ *Անահիտի* յարձակումները կարետոր մեկ մասը կրնան կազմել այ երեսակայական հաստատիոր հատորին, եւ Զօպանեան ճանչցուած չէ իբրեւ դաշնակցական գրող: Զօպանեանի պատճառած վերքը միշտ բաց մնաց Ծահնուրի սրտին մէջ: Տարիներ ետք, ամերիկահայ պարբերակականէ մը քաղելով եւ ղրկելով ար-տատպու-մը Զօպանեանի մէկ նամակին, 1914-ին Վահէ Արզունեանի ուղղուած, Ծահնուր կը գրէր... ' *Գիտեմ թէ պիտի ջղայնոտիս վերջիշելո շատ մը բաներ բայց Tant pis* (գիտնալիք բան է), *կարդալ: Qu'est-ce si non un malfaiteur public** (ի՞նչ է՝ եթէ ոչ հանրային չարագործ մը - Գեղամ Ֆէնէրեան *Կենսագրական փորձ մը*, «Յատաջ», 29-30 Յունուար եւ 1 Փետրուար 1983: Տէ՛ս. Նօթ 74:

Զօպանեան -ինչպէս հանրածանօթ է- անուանի ուսմկավար գրող եւ գործիչ մըն էր, արտասովոր մենակատար մը՝ Փարիզի մէջ: Ծահնուրի համար տարբերություն չկար, ուրեմն, ուսմկավար Զօպանեանի մը եւ դաշնակցական տեսաբան-գործիչ Միքայէլ Վարանդեանի մը միջե, երբ պատահէր որ անոնք մտածէին եւ գործէին նոյն ձեով ազգային-քաղաքական եւ ազատագրական ճակատագրական հարցերու շուրջ: Անոնց մասին Ծահնուր պիտի գրէր՝ «երկու բրոպականոյս վարժապետներ (...) առաջինը՝ խեղճուկ ցնորատես մը, իսկ երկրորդը՝ իր օրուան հացի կարօտ bohême մը, որ agitation-ը (ամբոխավարություն) կը շփոթէր activité-ին (գործունէութեան) հետ»: (Նամակ, 5 Օգոստոս 1967):

241. *Յովհաննէս Տէրոյեց* («Պատուելի Զամորեան»). գրաբար թէ աշխարհաբար բազմատասնեակ հատորներու հեղինակ: Արտացոլումն է ամիրայական պահպանողականութեան եւ կղերամոլութեան: Պոլսոյ մէջ պայքարած է կաթոլիկութեան եւ բողոքականութեան դէմ:

242. *Անայթլ Ֆրանս* (1801-1888). ֆրանսացի գրագէտ, ծանօթ՝ իր հայանպաստ կեցուածքով: Հեղինակին նշեալ *Թայիս* (Thaïs) գործը կը պատմէ 4-ր դարու եգիպտացի համբաւտոր պերճաղիճին դէպի հաւատք դարձը: Իսկ «Պապիմոս վանականն է վանքի մը, ուր ի վերջոյ կը քաշուի Թայիս: Արուեստի դիտանկիւնէն՝ վէպը մարդկայնական երազային ցրուածութիւն մըն է: Ծահնուր Ա. Ֆրանսի անունը յիշատակած է ուրիշ օրինակի մը համար, 1936-ին հրատարակած իր մէկ գրութեան՝ *Վատերաթուղթի* մէջ (Տէ՛ս. «Սիրտ Սրտի», էջ 178-179):

243. Բանաստեղծ Անտրէ Պրըթոնի (Տէ՛ս. Նօթ 230) շուրջ բոլորուած գերիրապաշտներու խումբը - ինչպէս բանաստեղծներ՝ Ռոպէր Տեանոս,

Արակոն եւ ուրիշներ, որոնց եկած էին միանալու նկարիչներ, ինչպէս՝ Մաքս Էրնսթ, Անտրէ Մասոն եւ ուրիշ արուեստագէտներ - Անաթոլ Ֆրանսի մահուան առթիւ «Դիակը խորագիրով պարսաւագիր մը կը հրատարակեն, իրենց ձեռով «տօնելու համար գրագէտին մահը. «Ֆրանսի հետ քիչ մը մարդկային ստրկամտութիւնն է որ կ'անհետանայ: Թող տօն մը ըլլայ այն օրը՝ երբ կը թաղեն խորամանկութիւնը, աւանդապաշտութիւնը, հայրենասիրութիւնը, պատեհապաշտութիւնը, սկեպտիկութիւնը եւ քարսրտութիւնը»: Անշուշտ անոնք Ա. Ֆրանսի «դիակը Սէն գետի մէջ «նետելով չբաւարարուեցան, անկէ ետք իրենց ձեռով զբաղեցան ուրիշ գրողներու հետ, ինչպէս՝ Անտրէ Ժիտ, Փոլ Գլոստէլ:

244. Թէքէեան Մշակութային Միութեան Հիմնադիրներու Մարմինին ուղղուած այս նամակը լոյս տեսաւ «Զարթօնք օրաթերթի 13 Օգոստոս 1971 թուակիրով, ուր սակայն զանց առնուած էր նամակին թուականը, որ ենթադրաբար պէտք է ըլլայ Յուլիսի վերջաւորութեան կամ Օգոստոսի սկիզբը:

245. Տե՛ս. Նօթ 205:

